

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 4 (2002)

AFLEVERING 2

THEMANUMMER:
DE RIJKDOM
VAN DE ARCHIEVEN

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

G.F.M. Bossers (UvA), secretaris
E.C. Coppens (KUN)
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (RA Gelderland, UvA)
R.C.H. Lesaffer (KUB en KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
P.L. Nève (KUN en KUB)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Dr. G.F.M. Bossers
Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteit van Amsterdam
Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam
tel. ++ 31 (0)20-5253447
fax ++ 31 (0)20-5253495 of ++ 31 (0)20-5253408
e-mail: bossers@jur.uva.nl
Bezoekadres: Oudemanhuispoort 4-6

Prof.Dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@rug.ac.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht en met steun van het Belgische ministerie van Justitie. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Het Gelders Archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-3521600
fax ++ 31 (0)26-3521699
e-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie € 20,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

REDACTIONEEL

Op 4 juni 2002, tweehonderd jaar nadat het Staatsbewind van de Bataafsche Republiek had besloten een nationaal archief op te richten (17 juni 1802) en om Mr. Hendrik van Wijn (1740-1831) tot onze eerste nationale archivaris te benoemen, voltrok zich bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag een kleine metamorfose. In de plaats van de bordjes 'Rijksarchief' kwamen nieuwe borden met het opschrift 'Nationaal Archief'. Minister Roger van Boxtel zorgde op virtuele wijze voor de voltooiing van de gedaanteverwisseling.

De transformatie van het Algemeen Rijksarchief tot Nationaal Archief is het sluitstuk van diverse ontwikkelingen in de cultuursector en het archiefwezen. Conserveerden de archiefinstellingen voorheen alleen bronnen, nu exploiteren ze 'cultureel vermogen' en bieden ze toegang tot een nationaal, regionaal of stedelijk 'geheugen'. Ze zoeken onderlinge, vaak digitale, verbindingen en er ontwikkelen zich nieuwe samenwerkingsverbanden en netwerken die de oude bestuurlijke grenzen overschrijden. Ook de grenzen tussen de verschillende sectoren op het terrein van het 'cultureel erfgoed' lijken steeds meer te verdwijnen. Daarnaast veranderen de vragen, verwachtingen en eisen van het publiek en van de partnerinstellingen. Binnen deze beweging vallen ook de fusies tussen rijksarchieven in de provincies met gemeentearchieven en andere cultuurinstellingen tot zelfstandige Regionale Historische Centra.

In dat sterk in beweging zijnde veld past ook het nieuwe Nationaal Archief. Eerste directeur dr. Maarten van Boven zei er in de landelijke pers van: 'Het Nationaal Archief wordt een organisatie die de schat aan historische bronnen in de collectie – ons "nationale geheugen" – niet alleen beheert, maar ook exploiteert en goed toegankelijk maakt voor groepen in de samenleving die het Nationaal Archief nog niet of nauwelijks kennen. De geschiedenis ligt er binnen handbereik.'

Dit themanummer van Pro Memorie over 'De Rijkdom van de Archieven', samengesteld door drie redacteuren van het tijdschrift van OVR en twee representanten van het Nationaal Archief, verschijnt ter gelegenheid van de omvorming van het Algemeen Rijksarchief tot Nationaal Archief en werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Nationaal Archief, het Fonds A.H. Martens van Sevenhoven en de Gratama-stichting. Het is een exponent van het vernieuwde streven van het archiefwezen maar ook van OVR naar een groter publieksbereik.

Wie zich verdiept in wat de Nederlandse archiefdiensten in huis, in depot dus, hebben, staat versteld van de rijkdom, diversiteit en omvang van de archieven. Van die rijkdom legt deze bundel opstellen getuigenis af. Tussen een introductie waarin dr. Van Boven er op

wijst dat de band tussen archief en rechtsgeschiedenis wel eens inniger is geweest dan thans en een slotartikel van ir. Hoorweg over een ‘inhaaloperatie’ bij de zorg voor de rechterlijke archieven treft de lezer hier elf historische artikelen aan die geheel of grotendeels gebaseerd zijn op de studie van archivalia. Een deel ervan sluit aan bij het soort studies dat de *Verslagen en Medede(l)ingen* van de Vereeniging (sinds 1976 Stichting) tot uitgaaf der bronnen van het Oud Vaderlands(ch)e Recht (1880-1975; 1978-1999) domineerde: bronnenuitgaven met een toelichting. Eén artikel behoort tot een categorie artikelen waaraan de *Verslagen en Medede(l)ingen* wel plaats wilden, maar zelden mochten bieden: rechtshistorische studies met een abstraherend karakter die niet op één of enkele documenten betrekking hebben. En tenslotte zijn er artikelen van een soort waarvoor binnen het kader van OVR ruimte is geschapen door *Pro Memorie*: meer verhalende artikelen en studies gebaseerd op juridisch materiaal zonder dat de invalshoek van het betoog strikt rechtshistorisch hoeft te zijn. De gelegenheidsredactie hoopt dat dit nummer zo bij lezers met uiteenlopende interesses belangstelling kan vinden, en – om het in wat ouderwetschere termen te zeggen – aan ‘elck wat wils’ zal bieden.

Amsterdam/Den Haag/Nijmegen, 4 september 2002

De redactie:
Geert Bossers
Paul Brood
Chris Coppens
Rob Huijbrecht
Theo Veen

De geleerde op de foto op p. 229 is Prof. Mr. R. Fruin (1857-1935), die na een lange carrière in het archiefwezen (sinds 1888; sinds 1894 in de functie van rijksarchivaris in Zeeland) en een kortstondig hoogleraarschap in de encyclopaedie der rechtswetenschap en het oud-vaderlandse recht aan de Universiteit van Amsterdam (1910-1912), algemeen rijksarchivaris (1912-1932) werd. Hij was onder meer bestuurslid van OVR (1895-1935) en uitgever van rechtsbronnen. Op de foto zetelt hij achter zijn bureau op het Algemeen Rijksarchief aan het Bleyenburg in Den Haag.

Fruin verbeterde de organisatie van het Algemeen Rijksarchief in afdelingen. De totstandkoming van de eerste Archiefwet in 1918 kan voor een belangrijk deel op zijn conto geschreven worden. Beginsel van deze wet was de openbaarheid van de archieven die bewaard worden in een rijksarchiefbewaarplaats. Nadere regelingen werden geëist voor de kwalificatie van het personeel en voor de vernietiging van archiefbescheiden. Ook de verhouding tussen het algemeen rijksarchief en de rijksarchieven in de provincies werd in de wet geregeld. Foto circa 1930, collectie Nationaal Archief.

RECHTSBRONNEN, ARCHIVARISSEN EN RECHTSHISTORICI

Er is vanouds een nauwe band tussen archivariissen en rechtshistorici. Dat is ook niet verwonderlijk. Archivariissen beheren archieven: de neerslag van het handelen van de overheid en van niet-overheidsinstellingen, de verzameling van documenten waarin rechtshandelingen worden beschreven, wetgeving wordt vastgelegd, rechtspraak wordt weergegeven. Archieven zijn dus ook rechtsbronnen, het materiaal waarin rechtshistorici zich verdiepen. Archivariissen beheren dus het werkmateriaal van de rechtshistorici. Het ligt voor de hand dat archivariissen zelf vaak rechtshistorische belangstelling hadden, of – andersom – dat rechtshistorici zich gingen bezighouden met het ordenen en toegankelijk maken van archieven.

Wie bijvoorbeeld de oude jaarverslagen van de rijks- en gemeentearchieven naslaat en deze vergelijkt met de ledenlijsten en de uitgegeven werken van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht (OVR), zal menige personele overeenkomst treffen. Vanaf 1885 hebben archivariissen voortdurend deel uitgemaakt van het bestuur van OVR. Uitgevers van belangrijke rechtsbronnen – die verschenen als *Werken* van OVR – waren archivariissen als Muller Fzn, Habets, Fruin, Joosting, Van Riemsdijk en nog vele anderen.¹

Met name de laatste decennia van de vorige eeuw is de sterke vertegenwoordiging van de archivariissen in het corps van rechtshistorici afgenomen. Ten dele komt dat door zich wijzigende omstandigheden in het archiefwezen en in de universitaire wereld, ten dele ook door verandering van de belangstelling van archivariissen, juristen en historici.

Welke de oorzaken ook mogen zijn, we constateren op dit moment een vrij geringe interesse van studenten voor rechtsgeschiedenis, een beperkt aantal archivariissen met rechtshistorische achtergrond, maar wel – en dat is de verworvenheid van de laatste tientallen jaren – een grote groep (amateur-)onderzoekers die zich op lokaal, regionaal en provinciaal niveau bezig houden met aspecten van rechtsgeschiedenis. In hoeveel tijdschriften van heemkundige en historische verenigingen verschijnen niet artikelen over al dan niet spraakmakende rechtszaken in het verleden, erfeniskwesties van onze voorouders of huwelijksverwickelingen rond zwangere dienstmaagden? Ja zelfs worden al historische rechtszittingen nagespeeld om een cultuurhistorisch toeristenpubliek te vermaken. Ik veroorloof mij de oorzaak van deze laatste ontwikkeling te leggen bij de sterk gegroeide belangstelling voor de eigen geschiedenis en de toegenomen publieksvriendelijkheid van de archiefdiensten.

¹ Zie C. Dekker, 'OVR en de archivaris', *Verslagen en Mededelingen Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht*, Nieuwe Reeks 2 (1980), p. 41-52.

Wanneer we vaststellen dat archivariissen en rechtshistorici uit elkaar gegroeid zijn, dan kunnen we ons daarbij neerleggen en overgaan tot de orde van de dag. Maar we kunnen ook bezien of er kansen zijn om deze ontwikkeling om te buigen in een voor beide disciplines aantrekkelijke richting. Ik doe een aantal suggesties:

1. Tijdens het eeuwfeest van OVR in 1979 stelde de archivaris Dekker de rechtshistorici voor de werkzaamheden meer te richten op het ontsluiten van omvangrijke bronnen in plaats van uitgave in extenso en op een meer thematische aanpak. Deze voorstellen werden vriendelijk ontvangen, maar wanneer we nagaan wat sindsdien op rechtshistorisch gebied gebeurd is, dan bekruipt ons een zeker gevoel van teleurstelling. Natuurlijk zijn er mooie resultaten bereikt, zoals het project van de Grote Raad van Mechelen en de bronnen voor de codificatiegeschiedenis. En ook een aantal kleinere projecten als de voltooiing van de inventarisatie van het archief van de Raad van Brabant in 1980 met de daarop volgende colloquia, en de inventarisatie van het Hof van Friesland in 1999 en de publicaties die tegelijkertijd verschenen, zijn voorbeelden van geslaagde samenwerking tussen archivariissen en rechtshistorici. Recentelijk nog werd het kolossale archief van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging van het ministerie van Justitie naar het Algemeen Rijksarchief overgebracht. Bij het toegankelijk maken ervan waren rechtshistorici behulpzaam, ofschoon de samenwerking door de tijdsdruk onder spanning heeft gestaan. Maar een grootscheepse aanval op andere essentiële bronnen voor stads-, provinciale en nationale geschiedenis is achterwege gebleven.

Met de technische middelen die ons thans ter beschikking staan (microverfilming, automatisering, digitalisering) is het zonder meer mogelijk zo'n aanval uit te voeren, maar het leger heeft niet alleen kanonnen en munitie, maar ook soldaten en officieren nodig. Zou het niet verstandig zijn wanneer archivariissen en rechtshistorici, bijna 25 jaar na de hartenkreet van Dekker, opnieuw de koppen bij elkaar staken?

2. Niet alleen rechtshistorici houden zich bezig met rechtsbronnen, ook andere disciplines verdiepen zich erin, bewerken ze en maken ze toegankelijk. Een mooi voorbeeld daarvan is het project van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis waarin de bronnen voor de gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden worden bewerkt en ter beschikking gesteld (zowel in druk als langs digitale weg). In dit project werken vooral (fiscaal geïnteresseerde) historici, die erin slagen moeilijk toegankelijke bronnen als jaarrekeningen van provinciale ontvangers en rentmeesters open te leggen. Het verdient dan ook aanbeveling eens rond te kijken bij de aanpalende vakgebieden om te zien welke plannen daar leven en na te gaan of hierin gemeenschappelijke belangen schuilen.

3. De archivaris is vanouds degene die onderzoekers de weg wijst in de oude papieren. Kon hij zich aanvankelijk beperken tot mondelinge aanwijzingen en eenvoudige inventaris op papier, nu zijn de onderzoeksvragen zo specifiek en de archieven zo groot en complex, dat hij andere methoden moet gebruiken. Ondersteuning vanuit andere vakgebieden is daarbij van harte welkom.

De gids die de archivaris vroeger in persoon was, is nu vaak een papieren en soms ook al een digitale. De samenstelling van zo'n gids is en blijft echter vakwerk. Daarbij zouden rechtshistorici en archivariissen elkaar uitstekend van dienst kunnen zijn.

Een voorbeeld is de serie Procesgidsen die OVR opgezet heeft om wat makkelijker de weg te vinden in de archieven van de provinciale hoven. Tot nu toe is echter slechts een eerste deeltje (Staatse Raad van Brabant) verschenen. Maar hoeveel kansen liggen hier niet voor de productie van gidsen en handleidingen, op een terrein met grote overeenkomsten in organisatie, maar met veel weerbarstig archiefmateriaal?

4. Een van de aanbevelingen van Dekker in 1979 was ook de negentiende en twintigste eeuw in de studie te betrekken. Gezien de toegenomen belangstelling voor contemporaine geschiedenis heeft die aanbeveling alleen maar aan urgentie gewonnen. Daar komt bij dat vooral de laatste tien jaar de archivaris veel nieuwe institutionele kennis heeft verworven door de aandacht voor de selectie en overbrenging van twintigste-eeuwse overheidsarchieven. Wat men ook van het 'project invoering verkorting overbrengingstermijn' (PIVOT) mag denken, de hierin vergaarde kennis van de overheidsorganisatie is wel vastgelegd in talloze institutionele onderzoeken, basiselectiedocumenten en wat dies meer zij. Een *mer à boire* voor wetenschappers op diverse terreinen. Rechtshistorici kunnen hier hun hart ophalen aan de staatkundige, politieke en publiekrechtelijke ontwikkelingen in de afgelopen eeuw.

Archivariissen en rechtshistorici hebben vanouds een band, was mijn uitgangspunt. Die band is wat losser geworden, maar er is voldoende reden om hem opnieuw aan te trekken. Waar de aandacht van de archivaris op een steeds breder terrein gevraagd wordt, is er ruimte voor de rechtshistoricus zijn specifieke deskundigheid in te zetten bij de ontsluiting – op welke wijze dan ook – van waardevolle bronnen voor onze geschiedenis.

‘... BIDER KORE VANDEN DORPE ...’. HET STADSRECHT VAN BROUWERSHAVEN (1403)

Inleiding

In het oud-archief van het havenstadje Brouwershaven op het Zeeuwse eiland Schouwen-Duiveland bevindt zich een in een aantal opzichten opmerkelijke en interessante oorkonde.¹ Zij is op 7 februari 1403 uitgevaardigd door de toenmalige graaf van Holland en Zeeland, hertog Albrecht van Beieren (graaf van Holland van 1389 tot 1404). Het origineel van de oorkonde is zwaar beschadigd overgeleverd. Muizen in het Brouwershavense archief hebben een flink deel van het perkament weggevreten (zie foto). Op grond van een afschrift in het stadsarchief van Brouwershaven zijn we gelukkig in staat de tekst die in het origineel ontbreekt, aan te vullen.²

De oorkonde verdient om verschillende redenen onze aandacht. In de eerste plaats omdat zij ons een blik vergunt op de praktijk van laatmiddeleeuwse grafelijke stadsrechtverlening. Voorts wegens het in de oorkonde opgetekende recht. En in de laatste plaats omdat zij kan bijdragen aan de nuancering van het middeleeuwse stadsbegrip in het algemeen en van het beeld van de ontwikkeling van de steden hier te lande in de Middeleeuwen in het bijzonder.

Allereerst echter is een terminologische opmerking geboden. Het in de oorkonde beschreven recht is naar onze hieronder nader te beargumenteren opvatting naar zijn aard en inhoud te beschouwen als een stadsrecht. Op het eerste gezicht heeft het daar echter weinig van weg. Zo komt in de oorkondetekst het Middelnederlandse equivalent van het woord ‘stad’ niet voor. En de inwoners van Brouwershaven worden niet aangeduid als ‘poorters’ of ‘burgers’ maar als ‘buren’. Misschien is deze terminologie er mede debet aan dat dit recht tot nu toe niet is herkend als een stadsrecht. Om nu te voorkomen dat we in het hieronder volgende betoog onze toevlucht moeten nemen tot moeizame omschrijvingen van het in de oorkonde opgetekende recht voordat wij, naar wij denken overtuigend, hebben aangetoond dat we hier te maken hebben met een stadsrecht, noemen we dit recht vanaf nu het stadsrecht van Brouwershaven.

¹ Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, charter nr. 3. Een editie van de oorkonde is als bijlage bij dit artikel gevoegd. In het artikel wordt naar deze editie verwezen.

² Zie voor de gebruikte afschriften de kopnoot bij de editie.

1 De beoorkoning van het stadsrecht

De vroegste geschiedenis van Brouwershaven is in de bronnen goed gedocumenteerd. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat het plaatsje zijn ontstaan dankt aan een grafelijk initiatief. Op 14 januari 1286 dragen Pieter Nobel en zijn broers, kinderen van heer Nikolaas (mogelijk waren zij burgers van Zierikzee), de helft van de aan te leggen haven en het nog te bouwen dorp en de helft van het land in Heer Klaaskinderkerke Nieuwland over aan graaf Floris V.³ Heer Klaaskinderkerke Nieuwland was een poldertje gelegen buiten de oostelijke dijk van het eiland Schouwen en behoorde tot het ambacht Brijdorp. Op grond van welke titel de overdracht plaatsvond: koop, schenking of ruil, vermeldt de oorkonde niet. De familie Nobel en de graaf nemen ieder de helft van de kosten voor hun rekening die zijn gemeoid met de aanleg van de haven en de bouw van het dorp. Het ambacht Brijdorp betaalt, zo is blijkbaar afgesproken, de kosten van het onderhoud van de sluis en de watergang (‘vliet’).

Om zijn plannen voor de aanleg van een havenplaats aan de noordoostkust van Schouwen te realiseren, koopt Floris V in het vroege voorjaar van 1286 van ambachtsheer Jan van Renesse honderd gemet ambacht, dat wil zeggen het land en de publieke rechten daarop, gelegen in het ambacht Brijdorp.⁴ Blijkbaar lag er op de plaats waar de watergang die het dorpje Brijdorp verbond met de zee behalve de hierboven reeds genoemde sluis ook al een haven. Dat althans mogen wij opmaken uit een oorkonde van 7 april 1286. Dezelfde Jan van Renesse verklaart daarin dat hij degenen die tot op die dag uitwateren door de sluis bij Brijdorp en in de haven die hij heeft verkocht aan graaf Floris V alsmede degenen die hij daartoe nog kan bewegen, zulks zal blijven laten doen. De reden waarom de ambachtsheer dit ten behoeve van de graaf verklaart, laat zich denken. Zij die uitwateren door de sluis en in de haven moeten de kosten die de graaf voor de uitwatering maakt aan hem vergoeden.⁵

Dat het de graaf ernst was met de ontwikkeling van de havenplaats, moge blijken uit het feit dat hij op 6 december 1288 van de hertog van Brabant, Jan I, een privilege wist te verkrijgen dat de inwoners en kooplieden (‘homines et mercatores’) van twee nieuw te bouwen stadjes (‘duo nova oppida sive villas’), waarvan er één was voorzien in Brijdorp (‘in loco qui dicitur Brijdorp’), vrije doorvaart en tolvrijdom voor henzelf en hun goederen verleende in diens gehele gebied.⁶ Natuurlijk wilde Floris V met dit privilege kooplieden bewegen zich te vestigen in de door hem en de familie Nobel te bouwen havenplaats. Aan-

3 J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (hieronder af te korten als OHZ), IV, 1278 tot 1291 (Assen 1997), nr. 2253. Zie voor de vroegste geschiedenis van Brouwershaven W.S. Unger en J.J. Westendorp Boerma, ‘De steden van Zeeland (derde stuk), De steden van Schouwen, II, Brouwershaven’, in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1956), p. 28-33 en P.A. Henderikx, ‘Havenplaatsen in Zeeland in de dertiende eeuw’, in: P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Keuze uit de verspreide opstellen bezorgd door B. van Bavel, G. van Herwijnen en K. Verkerk (Hilversum 2001), p. 68-80, aldaar p. 78.

4 Kruisheer, OHZ, IV, nr. 2257.

5 Kruisheer, OHZ, IV, nr. 2258.

6 Kruisheer, OHZ, IV, nr. 2367.

vankelijk droeg deze plaats de naam Brijdorpersluis, maar in 1318 stond zij reeds bekend onder de naam Brouwershaven.⁷

De havenplaats was een succes. In de eerste helft van de veertiende eeuw maakte Brouwershaven een voorspoedige ontwikkeling door. Het plaatsje kreeg een school, een haringmarkt en een grafelijke windmolen, de graaf had er een schrijver aangesteld en diezelfde landsheer trachtte er door het verlenen van (tijdelijke) tolvrijheden de economie te stimuleren.⁸ Ook ontvingen de inwoners van Brouwershaven reeds vóór 1358 van hun landsheer, de graaf van Holland, een ‘hantvesten ende koren’ ter bestendiging van het goede bestuur over en van de bedrijvigheid in Brouwershaven. Van het bestaan van deze landsheerlijke oorkonde zijn wij op de hoogte dankzij de *narratio*, dat is het inleidende deel van een oorkondetekst waarin iets over de aanleiding tot de beoorkonde rechtshandeling wordt verteld, van de stadsrecht-oorkonde van Brouwershaven van 7 februari 1403. In die *narratio* kunnen we lezen dat Brouwershaven van één van de voorgangers van Albrecht van Beieren de hierboven genoemde ‘hantvesten ende koren’ heeft gehad die evenwel, en dit is een interessante opmerking, onbezegeld is gebleven. Op verzoek van de inwoners van Brouwershaven heeft Albrecht in 1403 het handvest en de keur bevestigd en uitgevaardigd in een oorkonde op zijn naam. Albrecht van Beieren trad in 1358 aan als ruwaard (plaatsvervanger) voor de gesteszieke graaf Willem V. De onbezegelde oorkonde met het stadsrecht moet dus in ieder geval dateren van vóór 1358.

De *narratio* geeft een aardig inkijkje in de gang van zaken bij de stadsrechtverlening aan Brouwershaven. De mededeling dat men in Brouwershaven lange tijd een op naam van de graaf van Holland en Zeeland gestelde maar onbezegelde oorkonde had liggen waarin (een deel van) het recht van Brouwershaven stond opgetekend, zou erop kunnen wijzen dat het initiatief tot het uitvaardigen van de oorkonde uit het havenplaatsje zelf is gekomen. Aangezien het niet voorstelbaar is dat men een stadsrecht-oorkonde op naam van de landsheer geheel buiten deze om opstelde, is de grafelijke kanselarij naar wij aannemen bij het schrijven van de oorkonde betrokken geweest. De inhoud van het stadsrecht echter is vermoedelijk voor een groot deel door Brouwershaven aangereikt; hieronder komen we daar nog op terug. Om het stuk bewijskracht te verlenen moest de landsheer het bezeugelen. Zover is het vóór 1358 niet meer gekomen. Waarom het dan tot 1403 moest duren voordat de landsheer het stadsrecht beoorkonde, vertelt de tekst van de oorkonde niet. Vanaf 1358 was Albrecht de vervanger van graaf Willem V, die hij in 1389 definitief als landsheer opvolgde. Misschien voelde men er in Brouwershaven aanvankelijk niet veel voor om een plaatsvervanger te vragen een stadsrecht-oorkonde te bezeugelen. Maar ook na het aantreden van Albrecht als opvolger van Willem V duurde het nog veertien jaar voordat

7 Unger en Westendorp Boerma, ‘Brouwershaven’, p. 28 en Henderikx, ‘Havenplaatsen’, p. 78. Brijdorp was een stapelplaats voor Hollands bier (het Middelnederlandse *brieden* = brouwen). Het zilte water op Schouwen was niet erg geschikt voor het brouwen van bier. Aan de aanvoer van dit bier zou Brouwershaven zijn naam te danken hebben.

8 Algemeen Rijksarchief Den Haag, archief graven van Holland, inv. nr. 303, f. 40r-v (windmolen), f. 58r (schrijffambt) en f. 105r (school); inv. nr. 218, f. 18r (tolvrijdom en haringmarkt); J.F. Niermeijer (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*. Eerste deel: 1104-1399 (‘s-Gravenhage 1968), nr. 350 (haringmarkt).

men het stadsrecht liet uitvaardigen. Mogen we hier wellicht uit afleiden dat men in Brouwershaven de beoorkonding van het stadsrecht niet als bijzonder urgent zag? Tot 1403 achtte Brouwershaven een stadsrechtsoorkonde kennelijk niet van wezenlijk belang voor de juridische status van en de rechtsbedeling in het stadje. Dit betekent onzes inziens dat de oorkonde van 1403 slechts een zuiver declaratoire betekenis had en dat het daarin opgetekende recht al lang voordien van kracht was en dagelijks werd toegepast. Zo bezien was de door Albrecht uitgevaardigde stadsrechtsoorkonde niet meer dan een formele erkenning door de landsheer van een reeds lang bestaande en door hem gedulde rechtstoestand.⁹

Dit zo zijnde blijft de vraag waarom Brouwershaven in 1403 kennelijk wel prijs stelde op die erkenning. Hierop is moeilijk een antwoord te geven. Mogelijk bestaat er een verband met de bevestiging van de grenzen van de vrijheid Brouwershaven door Albrecht van Beieren in 1403. Van die bevestiging is door de graaf een oorkonde uitgevaardigd die op dezelfde dag is gedateerd als het stadsrecht. In die oorkonde lezen we dat de landsheer bekend maakt dat ‘... ons onse goede luijden ende ondersaten van Brouwershauen mit hoeren kueren die sij van onsen ouderen grauen van Hollant ende van Zeelant hebben, wel bewijst hebben alsoo dat hoer vrijheden gaende ende streckende is tot sulker bepalinge als hijer nae gescreuen staet’, waarna een beschrijving volgt van de geografische grenzen van de vrijheid.¹⁰ Is het misschien nu zo geweest dat in 1403 de vraag is gerezen naar de precieze grenzen van de vrijheid van Brouwershaven? Uit het voorgaande citaat blijkt dat die grenzen waren beschreven in de onbezegeld gebleven stadsrechtsoorkonde. Die grenzen bevestigt de graaf in 1403 in een afzonderlijke oorkonde. De vraag naar de grenzen van de vrijheid kan Brouwershaven weer met de onbezegeld gebleven grafelijke stadsrechtsoorkonde hebben geconfronteerd. Na de tekst van het oude stadsrecht enigszins te hebben aangepast (de grenzen van de vrijheid werden eruit gehaald en aan het slot werden enige bepalingen (o.a. over de hoge jurisdictie) toegevoegd) heeft men het alsnog door de graaf laten uitvaardigen.

Het beeld van een stadje dat zijn eigen stadsrecht in een oorkonde doet optekenen en die ter uitvaardiging voorlegt aan de landsheer stemt overeen met de bevindingen van Jaap Kruisheer in zijn onderzoek naar het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtsoorkonden. Voor de stadsrechten van Middelburg, Westkapelle, Domburg, Zierikzee, Vlissingen en Reimerswaal concludeert hij dat ze door de stedelijke burgerij, en op haar initiatief, werden geformuleerd en op schrift gesteld. Niet de graaf maar de burgerij nam het voortouw bij de verlening van stadsrechten. Daarnaast kon Kruisheer vaststellen dat (een deel van) het recht dat in de oorkonden was opgetekend reeds lang van kracht was voordat het

⁹ Vgl. C.M. Cappon en H. van Engen, ‘Stad door stadsrecht? De betekenis van de stadsrechtverlening voor de stadjes Goedereede (1312), Brielle (1330 en 1343), Geervliet (1381) en Brouwershaven (1403)’, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001), p. 168-188, aldaar p. 182.

¹⁰ GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, inv. nr. 79, f. 4r (= ARA, archief graven van Holland, inv. nr. 229, f. 21r). De grenzen worden beschreven als volgt: ‘... noortwairt tot Schoudewale toe, oestwairt totten haluen diepe jeghens Boemene, besuijden der hauene vanden hauenedijke wt te meten hondert roeden ende westwairt alsoe verre inwaerts alse die dijkboetinge mitten rechten lopen sal’.

bij grafelijke oorkonde werd 'verleend'. De objectieve stijl waarin in de oorkonden naar de landsheer wordt verwezen, wijst er bijvoorbeeld op dat de bepalingen hun oorsprong vinden in bestaande stedelijke regelgeving.¹¹

De stadsrechoorkonde van Brouwershaven is zonder twijfel een optekening van recht dat voor een belangrijk deel reeds langer in het havenstadje van kracht was. De oorkonde bevat hiervoor enkele aanwijzingen. De eerste vinden we aan het slot van het protocol. Albrecht van Beieren deelt hierin mee dat hij de keur en het handvest (beide woorden lezen wij als synoniemen voor oorkonde) die zijn voorgangers onbezegeld hadden gelaten, heeft bevestigd en thans uitvaardigt 'na inhoud hoire cuere': overeenkomstig de inhoud van hun keur(en). Het woordje 'cuere' wordt in het citaat niet gebruikt in de betekenis van oorkonde, zoals eerder in het protocol, maar in de zin van al dan niet opgetekend, geldend recht. De landsheer deelt dus mee dat het in de stadsrechoorkonde opgetekende recht het recht is dat in Brouwershaven reeds van kracht is: de keur(en) van Brouwershaven. Deze interpretatie wordt onder meer bevestigd door de vele verwijzingen in de oorkonde naar de landsheer in objectieve stijl, bijvoorbeeld 'jegens den he(e)re' (art. 18, 19, 25, 46 en 54), 'soe sal die heere hebben' (art. 38) en 'ende den heere ... gheuen' (art. 53). Deze objectieve stijl, die in contrast staat tot de subjectieve stijl in protocol en eschatocol, verraadt de herkomst van de bepalingen. Niet de landsheer (*in casu* zijn ambtenaren) maar Brouwershaven heeft ze geformuleerd.¹²

Brouwershaven had, zoals gezegd, vóór 1358 een stadsrechoorkonde ter bezegeling door de landsheer klaar liggen. De inhoud van deze onbezegelde oorkonde of in ieder geval een groot deel daarvan is hoogstwaarschijnlijk zonder (veel) wijzigingen in de stadsrechoorkonde van 1403 terechtgekomen. Welke aanwijzingen hebben we daarvoor? Kees Dekker schrijft in zijn studie over Zuid-Beveland dat verschillende Zeeuwse steden in de late Middeleeuwen een stadsbaljuw hebben gekend.¹³ De oorsprong van dit baljuwsambt verschilde per stad. Het ambt werd bekleed krachtens een grafelijke commissie en was te vergelijken met het schoutambt in de Hollandse steden. Ook Brouwershaven kende in 1403 een stadsbaljuw die zijn ambt uitoefende krachtens een grafelijke commissie. In het stadsrecht van Brouwershaven, dat uit 59 artikelen bestaat, wordt in vier artikelen de baljuw genoemd, en wel in de artikelen 54, 56, 57 en 58. De baljuw wordt in die artikelen opgevoerd in zijn hoedanigheid van rechter. In het deel van de oorkondetekst dat aan artikel 54 voorafgaat wordt de rechter in Brouwershaven uitsluitend 'schout' genoemd. Wanneer we de mogelijkheid dat Brouwershaven twee rechters had, een stadsbaljuw én een schout die beiden dezelfde taak vervulden, terzijde schuiven,¹⁴ kan deze constatering slechts wor-

¹¹ J. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechoorkonden', in: C.M. Cappon e.a. (red.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984), p. 275-304, aldaar, p. 300-301.

¹² De artikelen 13 en 14 zijn opvallend genoeg wel subjectief geformuleerd.

¹³ C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (2^e druk; Krabbendijke 1982), p. 422-423.

¹⁴ Er dient hier op te worden gewezen dat in het stadsrecht van Zierikzee (1248) wel sprake is van twee rechters. Beiden werden ze baljuw genoemd. Het zijn de stedelijke rechter en de regionale baljuw. Zeeland heeft in de jaren 1247-1252 regionale baljuws ge-

den verklaard door de artikelen 54, 56, 57 en 58 te beschouwen als een latere toevoeging aan een oudere versie van de stadsrechoorkonde.¹⁵ Die oudere versie, althans een deel daarvan, dateert dan al van vóór 1331. Uit dat jaar namelijk dateert de eerste ons bekende aanstelling van een baljuw in Brouwershaven door de graaf van Holland.¹⁶ Ook uit de grafelijke administratie blijkt dat deze baljuw krachtens een grafelijke commissie zijn ambt uitoefende.¹⁷ Is onze redenering juist dan bestaat het grootste deel van het in 1403 door de landsheer verleende stadsrecht uit recht dat in ieder geval reeds vóór 1358 in Brouwershaven van kracht was. Van dit oudere recht dateert weer een deel (hoe groot weten we niet) van vóór 1331, het jaar waarin voor het eerst sprake is van een baljuw in Brouwershaven.

Behalve de naamsverandering van de stedelijke rechter wijzen ook drie artikelen inzake de uitoefening van de hoge jurisdictie door de stedelijke rechtbank er op dat in het stadsrecht oud en nieuw recht zijn samengebracht. In art. 26 wordt bepaald dat iemand die een door hemzelf gegeven vrede schendt door een persoon van de partij waarmee men voorheen in vete leefde te verwonden, zijn hand verliest ‘off sheeren wille’, dat wil zeggen indien dit de wil is van de landsheer. Overlijdt de gewonde dan wacht de doodstraf. Artikel 29 is in belangrijke mate een herhaling van art. 26, zij het dat het nu niet de schending van een vrede betreft. Hij die iemand verwondt met een verboden wapen (wat een verboden wapen zegt de bepaling niet; wellicht het ‘knijf’ uit art. 23?) verliest zijn hand of krijgt een boete van tien pond. Hij die met een verboden wapen iemand doodt, betaalt dit met zijn leven. Het slot van art. 29 luidt dan: ‘mar die rechter en sal gheenens saecken berechten die aen ijmans lijff gaen ten sij dat hij tsheeren wille daer af wete’. Het stedelijke gerecht van Brouwershaven bezit blijkens deze bepaling geen zelfstandige hoge jurisdictie. Pas nadat de landsheer daarvoor toestemming heeft gegeven mag de rechter door het gerecht lijfstraffelijke zaken laten berechten. Wanneer we nu art. 58 lezen, zien we dat dit voorbehoud is verdwenen. In dit artikel wordt bepaald dat de baljuw een op heterdaad betrapte dief die in het bezit is van gestolen goederen met een waarde van meer dan vijf schellingen en vier penningen Hollands bij schepenvonnissen kan laten ophangen. Zijn de goederen minder waard dan mag de dief een door de schepenbank te bepalen litteken worden toegebracht. In dit artikel is geen sprake meer van landsheerlijke toestemming. De baljuw en schepenbank lijken hier op eigen gezag te kunnen handelen. Zoals in het geval van de benaming van de rechter lijken ook de artikelen inzake de hoge jurisdictie van het stedelijk

kend. Het was vermoedelijk het verzet van de ambachtsheren tegen deze functionaris dat de graaf deed besluiten de functie in Zeeland kort na haar introductie weer op te heffen; zie H. Uil, ‘De stadsrechten van Zierikzee’, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 23 (1998), p. 21-42, aldaar p. 32; vgl. ook M.C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*. Hollandse Studiën 38 (Hilversum 2001), p. 42 en 44. De baljuw in het Brouwershavense stadsrecht is dus de stedelijke rechter en niet een regionale baljuw.

¹⁵ Unger en Westendorp Boerma, ‘Brouwershaven’, p. 29, schrijven dat Albrecht van Beieren de ‘voorrechten’ van Brouwershaven in 1403 bevestigde en ‘vermeerderde’. De auteurs vermelden niet op grond waarvan zij concluderen dat de graaf de ‘voorrechten vermeerderde’

¹⁶ ARA, archief graven van Holland, inv. nr. 303, f. 96r.

¹⁷ J.H. Scheffer (red.), *Grafelijke commissie of bevelboeken van hertog Aelbrecht van Beyeren*. Twee delen, 1392-1404 en 1408-1418. Het Nederlandsch familie-archief (Rotterdam 1883) II, p. 6, 17 en 34. Zie ook J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. Hollandse Studiën 29 (Hilversum 1993), p. 117 en p. 280, noot 71, over de wedde van de baljuw.

gerecht van Brouwershaven er op te wijzen dat men in 1403 min of meer klakkeloos oude en nieuwe bepalingen bij elkaar heeft gevoegd zonder de inhoud van de artikelen op elkaar af te stemmen. De autonome competentie in zaken van hoge jurisdictie die de rechter vóór 1358 nog niet bezat, was inmiddels in 1403 een feit. Voor de oorspronkelijke stadsrechttekst, dat wil zeggen de tekst van omstreeks 1330 maar in ieder geval van vóór 1358, bleef het zonder gevolgen.

De scheiding tussen de oorspronkelijke stadsrechttekst en de aanvulling daarop is vrij nauwkeurig te bepalen. De inhoud van art. 49 wettigt namelijk de stelling dat dit artikel het laatste was van de oorspronkelijke oorkondetekst. Het artikel bepaalt dat in een geval waarin de keur, dat wil zeggen het stadsrecht, geen regeling bevat of onduidelijk is, de schepenen beslissen. Een dergelijke regel vindt men doorgaans aan het slot van een stadsrechtsoorkonde,¹⁸ ook in het stadsrecht van Brouwershaven. Het laatste artikel (59) bevat namelijk in wezen dezelfde regel als art. 49, zij het dat hij uitvoeriger is geredigeerd. Uit het vorenstaande mag duidelijk zijn dat in 1403 weinig aandacht is besteed aan de redactie van de nieuwe stadsrechtsoorkonde. Eerder signaleerden we reeds de herhaling van een deel van art. 26 door art. 29. Mogen we dit zien als een aanwijzing dat de uitvaardiging vooral een formeel en dus nauwelijks een materieelrechtelijk belang had?

2 Het rechtskarakter van het stadsrecht

In de inleiding is er al op gewezen dat we met de stadsrechtsoorkonde van Brouwershaven een opmerkelijk stuk in handen hebben. Hoewel het door de graaf verleende recht zonder meer is te karakteriseren als een stadsrecht – waarover hieronder meer –, wordt Brouwershaven in vier artikelen (te weten 2, 36, 47 en 56) een dorp genoemd. Dus ook nog in het deel dat naar alle waarschijnlijkheid pas in 1403 aan het stadsrecht is toegevoegd. Geheel in overeenstemming met het gebruik van het woordje ‘dorp’ worden de inwoners van Brouwershaven ‘gebueren’ genoemd. Hoewel de term ‘gebueren’ in het Middelnederlands voorkomt in de betekenis van ‘stadsbewoners’ komen we het toch vooral tegen in de zin van ‘plattelandsbewoner’, ‘dorpeling’, ‘boer’, ‘landman’.¹⁹ Hierboven hebben we vastgesteld dat Brouwershaven hoogstwaarschijnlijk zelf verantwoordelijk is voor de tekst van de oorkonde. Dit betekent dat de inwoners van Brouwershaven hun woonplaats een dorp en zichzelf dorpsbewoners noemden.

Deze constatering wordt nog merkwaardiger wanneer we in ogeschouw nemen dat,

¹⁸ Bijvoorbeeld in het stadsrecht van Goedereede (1312), art. 49 (het laatste artikel) en in de twee stadsrechten van Brielle (1330 en 1343) in het eschatocol. Deze stadsrechten zijn nauw verwant aan dat van Brouwershaven. Zie voor het stadsrecht van Goedereede M.S. Pols, ‘Bevestiging der handvesten van Goedereede door hertog Philips van Bourgondie, december 1451’, in: *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht I* (1885), p. 330-340. Zie voor de twee stadsrechtsoorkonden van Brielle C.M. Cappon en H. van Engen, ‘De stadsrechtsoorkonden van Brielle (1330 en 1343)’, in: *Verslagen en mededeelingen [van de] Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, nieuwe reeks 10* (1999), p. 135-162.

¹⁹ Zie E. Verwijs en J. Verdam, *Het Middelnederlandsch Woordenboek* (’s-Gravenhage 1885-1929), s.v. ‘gebuur’.

zoals we in de volgende paragraaf nog aan de orde zullen stellen, het stadsrecht van Brouwershaven veel artikelen gemeen heeft met de stadsrechten van Goedereede (1312) en van Brielle (1330 en 1343). In het stadsrecht van Goedereede wordt Goedereede een ‘stede’ genoemd. De inwoners worden net als in het geval van Brouwershaven aangeduid als ‘(ge)bueren’. In de twee stadsrechten van Brielle worden de inwoners ‘poerters’ genoemd en het stadje in 1330 ‘porte’ en in 1343 ‘stede’. Hoewel het stadsrecht van Brouwershaven veel bepalingen gemeen heeft met de stadsrechten van Goedereede en Brielle, bestaat er een uitgesproken verschil in het gebruik van de woorden ‘stad’ en ‘dorp’ respectievelijk ‘poorters’ en ‘geburen’.

Kunnen we hiervoor een verklaring geven? De eerste gedachte die zich opdringt is dat het recht van Brouwershaven geen stadsrecht is. Om deze suggestie te kunnen verwerpen moeten we nagaan wat we precies onder een stadsrecht verstaan.

In zijn proefschrift over het Haarlemse stadsrecht van 1245 schrijft Hoogewerf dat hij onder een stadsrecht verstaat ‘... de tekst c.q. het geheel van rechtsregels dat is neergelegd in een stadsrechttoorkonde ...’. Een stadsrechttoorkonde definieert hij dan vervolgens als ‘... een oorkonde waarin aan een nederzetting de status van stad wordt verleend of waarin deze status wordt hernieuwd’.²⁰ Deze twee definities willen wij hier eveneens hanteren. Of Albrecht van Beieren in 1403 aan Brouwershaven de status van stad verleende of deze status hernieuwde, is alleen vast te stellen indien duidelijk is wanneer we ten onzent gedurende de late Middeleeuwen mogen spreken van een stad. Welnu, een stad in juridische zin – tot dit stadsbegrip willen wij ons hier beperken – is een zelfstandige rechtskring die losstaat van de rechterlijke organisatie van het platteland. De zelfstandigheid van deze personele én territoriale rechtskring komt tot uiting in het eigen recht, het eigen bestuur en de eigen rechtspraak van de nederzetting.²¹

Houden we het door Albrecht van Beieren in 1403 aan Brouwershaven verleende recht tegen het licht van deze klassieke definitie²² dan mogen we zonder twijfel spreken van een stadsrecht. Uit de in de landsheerlijke oorkonde opgetekende rechtsregels komt het havenplaatsje naar voren als een zelfstandige, van de rechterlijke organisatie van het omringende platteland en van de gewestelijke rechtspraak²³ losgemaakte rechtskring. De territoriale rechtskring Brouwershaven wordt in de oorkonde verscheidene malen een ‘vrihede’, een ‘vrijheid’, genoemd. Het gebruik van dit woord wijst op een rechtskring die juridisch (in meer of mindere mate²⁴) is losgemaakt van de rechterlijke organisatie van zijn

20 C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar* (Amsterdam 2001), p. 3, noot 1. Zie ook Cappon en Van Engen, ‘Stad door stadsrecht?’, p. 180-185.

21 J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hooflijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (7e druk; Deventer 2000), p. 191-193.

22 S.J. Fockema Andreae formuleerde haar reeds in 1891 in ‘Het wezen en de beteekenis der verleening van stadsrechten in Nederland’, in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* [...] (Leiden 1891), p. 19-49, aldaar p. 39-42.

23 Vgl. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, p. 45.

24 Buurschappen of dorpen die van de landsheer een bijzonder recht hadden verkregen bijvoorbeeld inzake het gebruik van gemene gronden of de jacht, of waaraan vrijdom van tol of schot was verleend, werden ook beschouwd als een ‘vrijheid’; zie P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Op zoek naar de “kerels”. De dorpsgemeente in de dagen van graaf Floris V’, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996), p. 224-242, al-

omgeving. De omvang van de zelfstandige rechtskring Brouwershaven was precies bepaald. Zoals we hierboven schreven, bevestigde Albrecht van Beieren op dezelfde dag dat hij het stadsrecht van Brouwershaven beoorkondde, de grenzen van de vrijheid van Brouwershaven. Binnen de grenzen van die vrijheid werd het eigen recht van Brouwershaven gehandhaafd. Dit komt onder meer duidelijk naar voren in art. 2 van het stadsrecht. In dit artikel wordt het woordje keur ('core') gebruikt in twee betekenissen, te weten het recht van Brouwershaven én het gebied waarbinnen dat recht van toepassing is (de vrijheid van Brouwershaven). Recht en territoir zijn hier vereenzelvigd. De grenzen van het territoir zijn de grenzen van recht.

De inwoners van de vrijheid Brouwershaven, in de stadsrechoorkonde consequent 'gebueren' genoemd, vormden tezamen ook een personele rechtskring waarbinnen het in de stadsrechoorkonde opgetekende recht werd gehandhaafd. In art. 59 wordt uitdrukkelijk bepaald dat '... elc man die binnen deser core wonen sal, die sal sweren dit recht [dat is het stadsrecht] te houden ende te starcken'. Iedere man dus die zich blijvend in Brouwershaven wil vestigen dient een eed af te leggen waarin hij belooft zich te houden aan het binnen de vrijheid van toepassing zijnde recht. In het stadsrecht worden geen andere eisen aan nieuwkomelingen gesteld. Deze eed is te beschouwen als een zogenaamde 'poorterseed'. Door de eed af te leggen – vermoedelijk ten overstaan van het stedelijk gerecht – wordt de nieuwkomer lid van de rechtsgemeenschap Brouwershaven, een gemeenschap geschraagd door een eed die door de leden ('gebueren') was afgelegd op de handhaving van het recht. De bevolking van Brouwershaven vormde daarmee een eedgenootschap,²⁵ een zelfstandige rechtsgemeenschap op het eiland Schouwen. Leden van die rechtsgemeenschap genoten een privilege van die gemeenschap pas nadat ze een jaar en een dag in Brouwershaven hadden gewoond.²⁶

Naast een eigen recht had Brouwershaven ook een eigen rechtspraak en een eigen bestuur. Over de rechtspraak in Brouwershaven zijn in de vorige paragraaf al enkele opmerkingen gemaakt. Brouwershaven had vanouds een rechter die vóór 1331 schout ('scoute') werd genoemd en daarna baljuw ('bailiu'). Het college van oordeelvinders dat tezamen met de rechter (schout respectievelijk baljuw) het stedelijk gerecht vormde, bestond uit schepenen. Uit hoeveel schepenen de schepenbank bestond vermeldt de oorkonde niet. Zoals we hierboven reeds hebben geconstateerd was het gerecht competent om recht te spreken in zaken van hoge jurisdictie.

De eigen rechtspraak van Brouwershaven wordt verder in verschillende artikelen van het stadsrecht vastgelegd. Het hierboven geciteerde art. 2 bijvoorbeeld legt de exclusieve competentie vast van de schepenbank van Brouwershaven in zaken die zich hebben voorge-

daar p. 230-232.

²⁵ Vgl. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht*, p. 37-40.

²⁶ Graaf Willem V verleent in 1353 tolvrijdom in zijn territoir aan '... allen onsen goeden luden wonende in Brouwershaven ... achter die tijd dat zij jaer ende dach met alre woensten daer ghewoent hebben'; ARA, archief graven van Holland, inv. nr. 305, f. 28r. Vgl. voor de termijn van jaar en dag Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht*, p. 269-270 en L. Hardenberg, 'Jaer en dag', in *Pro Memorie* 3.1 (2001), p. 141-143.

daan binnen de grenzen van de vrijheid. Een algemene bepaling die in art. 4 wordt verbijszonderd voor geldschulden die zijn aangegaan ten overstaan van schepenen of van ‘andere goede gebuere’.²⁷ Niet alleen tegenover andere wereldlijke gerechten grenst het stadsrecht de competentie van de stedelijke rechtbank af maar ook tegenover de kerkelijke gerechten. In art. 50 zijn twee bepalingen samengebracht die inhoudelijk niet in verband staan met elkaar. De eerste bepaling regelt de rechtsbedeling aan vreemdelingen. De tweede bepaling houdt het verbod in om inwoners van de vrijheid Brouwershaven te dagen voor een geestelijke rechtbank tenzij in zaken die behoren tot de kerkelijke jurisdictie. Het direct daaropvolgende art. 51 bevat tot op zekere hoogte een herhaling én een aanvulling op dit verbod. Artikel 51 bepaalt namelijk dat een inwoner van Brouwershaven die een mede-inwoner voor een geestelijke rechter daagt of zich met een andere inwoner voor een geestelijk gerecht verbindt 27 schellingen verbeurt, tenzij het aangelegenheden betreft die behoren tot de kerkelijke jurisdictie. Een gang naar de kerkelijke rechter wordt evenmin beboet indien daarvoor toestemming is verkregen van de rechter (baljuw), ook al betreft het zaken die niet onder de kerkelijke jurisdictie vallen.²⁸ Hierboven is aan het slot van § 1 reeds geconcludeerd dat er aan de redactie van de stadsrechttoorkonde in 1403 weinig aandacht is besteed. Ook de inhoudelijke overlapping van twee direct op elkaar volgende artikelen inzake de afgrenzing van het lokale en het geestelijke gerecht wijzen op dit gebrek aan aandacht. In dit verband is echter vooral van belang dat ook uit deze bepalingen blijkt dat Brouwershaven een eigen rechtspraak kende.

In de middeleeuwse rechterlijke organisatie hier te lande waren rechtspraak, bestuur en wetgeving niet gescheiden. Het college van oordeelvinders, de schepenen, vormde ook het bestuur van de rechtskring. Uit de aan de schepenbank voorgelegde geschillen of strafbare feiten zal bij tijd en wijle regelgeving zijn voortgekomen. De bestuurlijke en wetgevende taak van schout en schepenen komt duidelijk tot uiting in de verlening door de landsheer van de zogenaamde keurbevoegdheid die zoveel stadsrechten siert. Hierboven zijn de artikelen 49 en 59 die de keurbevoegdheid regelen reeds besproken bij de behandeling van de vraag waar we een grens kunnen vaststellen tussen de oude en nieuwe gedeelten van het stadsrecht. Artikel 49 bepaalt kortweg dat ingeval het stadsrecht iets niet of onduidelijk regelt de schepenen beslissen. Artikel 59 is uitgebreider waar het bepaalt dat alle geboden en voorgelaten (dat wil zeggen de lokale verordeningen) die schout en schepenen uitvaardigen en die (dus) niet zijn opgenomen in het stadsrecht, beschouwd moeten worden als waren ze onderdeel van ditzelfde stadsrecht en dat ze net zo dikwijls vernieuwd mogen worden als dat schout en schepenen dit zinvol achten. Dit alles natuurlijk wel, en ook die bepaling komen we in veel stadsrechten tegen,²⁹ onder behoud van ’s heren recht. Hier-

27 Terzijde: ‘Goedegebu(u)re’ komt in Zeeland nog regelmatig voor als achternaam.

28 Dit herhaalde verbod op inschakeling van de kerkelijke rechter moet worden gezien in het licht van het verschijnsel dat de Zeeuwen in wereldlijke zaken graag gebruik maakten van de rechtbanken van provisors en dekens, in het bijzonder ingeval van geldschulden. De voordelen van de kerkelijke rechter waren tweërlei: een snelle afwikkeling van het proces en de sanctie-mogelijkheid van de excommunicatie; vgl. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, p. 44.

29 Zie bijv. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht*, p. 289-291.

mee wordt bedoeld dat de landsheer zich het recht voorbehield om, indien hij dit wenste, zelf verordeningen in de vrijheid Brouwershaven uit te vaardigen, te vernieuwen of in te trekken. Stedelijke autonomie was mooi, maar ze mocht geen inbreuk maken op de landsheerlijke rechten. Dit laatste gold natuurlijk niet slechts de keurbevoegdheid maar het gehele stadsrecht. Daarom wordt in het laatste artikel (59) van het stadsrecht nog eens uitdrukkelijk gesteld dat de landsheer de inhoud van het stadsrecht zal handhaven en doen handhaven ‘behoudelic ons, onse heerlicheit, onse goetduncken, virbeteren ende virclaringe op dese voirscreuen punten’.

In 1403 was Brouwershaven een stad in juridische zin. Het geheel van rechtsregels dat Albrecht van Beieren in dat jaar ten behoeve van Brouwershaven beoorkondde mogen wij gelet op de inhoud zonder voorbehoud een stadsrecht noemen.

3 De stadsrechtfamilie van de Hollands-Zeeuwse eilanden

Het stadsrecht van Brouwershaven behoort tot de stadsrechtfamilie van de Hollandse en Zeeuwse eilanden. Behalve het stadsrecht van Brouwershaven maken ook de stadsrechten van Goedereede (1312), Brielle (1330 en 1343) en Geervliet (1381) hiervan deel uit. De vijf stadsrechten van deze in de Maasdelta gelegen havenstadjes vertonen grote inhoudelijke en redactionele overeenkomsten. In deze paragraaf willen we betogen en aan de hand van enkele voorbeelden laten zien dat een deel van het stadsrecht van Brouwershaven mogelijk teruggaat op het stadsrecht van Goedereede of op de stadsrechten van Brielle, en wel in het bijzonder op het oudste stadsrecht van 1330 dan wel op een eerdere redactie daarvan. Een enkel gegeven in de bronnen lijkt op een eerdere redactie te wijzen. Omdat over de relatie tussen de verschillende stadsrechten van de Hollandse en Zeeuwse eilanden nog zoveel onduidelijk is, willen we benadrukken dat hetgeen we hier over de verhouding van het Brouwershavense stadsrecht tot de stadsrechten van Goedereede en Brielle zeggen een voorlopig karakter draagt. De precieze relatie tussen deze vijf stadsrechten behoeft een afzonderlijke studie.

Hierboven is gesteld dat het stadsrecht van Brouwershaven zoals het in 1403 is beoorkond, bestaat uit een ouder deel dat is opgetekend vóór 1358, waaronder dus ook bepalingen die dateren van vóór 1331, en een jonger deel dat na 1358 of in 1403 zal zijn opgetekend. Vergelijking van het stadsrecht van Brouwershaven met dat van Goedereede, Brielle en Geervliet leert dat nogal wat artikelen van het oudere deel overeenkomen met het stadsrecht van Goedereede en/of het oudste stadsrecht van Brielle. Van een duidelijke inhoudelijke of redactionele verwantschap van de tien artikelen van het jongere deel (de art. 50-59) met de andere stadsrechten is geen sprake. Mogelijk heeft men vóór 1358 in Brouwershaven stedelijk recht van Goedereede of van Brielle overgenomen. In 1403 heeft men dat kennelijk niet gedaan.

Of men vóór 1358 de bewuste artikelen heeft ontleend aan de stadsrechten van Goede-

reede (1312) of Brielle (1330) óf aan de mogelijk identiek geredigeerde stedelijke verordeningen in deze havenstadjes (die evenals in Brouwershaven ‘voorboden’ werden genoemd) is onbekend. Evenmin duidelijk is of men de bepalingen heeft overgenomen bij gelegenheid van de eerste mislukte poging tot uitvaardiging van een stadsrechttoorkonde of dat men reeds daarvóór leentjebuurt had gespeeld bij de andere havenstadjes. Voor het laatste is wel wat te zeggen. De lieden in Brouwershaven hebben natuurlijk ook in de decennia voorafgaand aan de eerste poging tot stadsrechtbeoorkonding behoefte gehad aan rechtsregels die in een klein havenstadje van praktisch nut konden zijn. Dat men daarvoor eens heeft gekeken naar het recht dat in vergelijkbare havenstadjes werd gehanteerd is goed voorstelbaar.

Op grond van de thans voorhanden zijnde gegevens kunnen we vaststellen dat men in Brouwershaven recht heeft overgenomen van de noordelijker gelegen, slechts over waterwegen bereikbare havenstadjes. Niet van buurman Zierikzee dat al sinds 1248 een stadsrecht had. Naar het antwoord op de vraag ‘waarom’ Brouwershaven delen van het recht van Goedereede en/of Brielle heeft overgenomen en niet van het recht van Zierikzee, dat duidelijk verschilt van het stadsrecht van Brouwershaven, valt slechts te gissen. Was het omdat er gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw veel contacten waren tussen Brouwershaven, Goedereede en Brielle en dat deze contacten er misschien toe hebben geleid dat lieden uit Goedereede en Brielle zich te Brouwershaven vestigden? Brachten deze nieuwkomelingen het recht van hun vaderstadjes mee? Of, een andere mogelijkheid, vertoonde het gewoonterecht van het ambacht Brijdorp waarin Brouwershaven gelegen was en waarvan het door het stadsrecht juridisch los kwam te staan op onderdelen overeenkomsten met het recht van Goedereede en Brielle? Of had Brouwershaven doelbewust gekozen voor een ander recht dan dat van de grote buurman om zijn onafhankelijkheid ten opzichte van Zierikzee te benadrukken?

Omdat wij, zoals gezegd, in dit artikel de verwantschap tussen de verschillende rechten van de stadsrechtfamilie van de Hollands-Zeeuwse eilanden niet uitputtend kunnen analyseren, hebben wij in het schema hiernaast enkele voorbeelden gegeven die de verwantschap tussen de stadsrechten van Goedereede, Brielle 1330 en Brouwershaven illustreren. Ook met Brielle 1343 zijn er overeenkomende artikelen maar minder dan met Brielle 1330. Met het stadsrecht van Geervliet is slechts in een incidenteel geval verwantschap te constateren (vgl. bijvoorbeeld het hierboven geciteerde art. 7 met art. 11 van het stadsrecht van Geervliet).³⁰ Tot en met art. 40 van het stadsrecht van Brouwershaven zijn er slechts vier artikelen (1, 20, 24 en 30) die geen inhoudelijke of redactionele verwantschap verraden met het stadsrecht van Goedereede.

Het overnemen van bepalingen van Goedereede of Brielle beperkte zich in Brouwershaven vóór 1358 niet slechts tot de inhoud of de formulering, ook de volgorde van de artike-

³⁰ Zie voor het stadsrecht van Geervliet J.L. van der Gouw, ‘Geervliet wordt een stad’, in: F. van Hoorn (red.), *Geervliet 600 jaar stad*. 4 april 1381-4 april 1981. Een verzameling opstellen over de geschiedenis van Geervliet, ter gelegenheid van het 600-jarig jubileum van de stadsrechten samengesteld onder redactie van – en uitgegeven door de Stichting Oud-Geervliet (Geervliet 1981), p. 1-75.

Goedereede (1312)	Brielle (1330)	Brouwershaven (1403)
1. Van wat saken dat yemant van buten heeft te clagen op yemant binnen de kuere van Goedereede, hy sal hem doen scependom van der stede.	5. Jtem van wat saken dat yemant van buten te claghen heft op yemande bynnen der vryheyt vanden Bryele die daer poerter is, hy sal hem doen scependom vanden Bryele; ende zo wje van buten te claghen heft op yemande binnen der vryheyt ten Bryele ende daer poerter is, hy en mach hem niet trecken te ghenen gherechte dan voer den scoutate ende scepenen ten Bryele, en ware van broeken die zi buten mesdaden in mins heren lande.	2. Jtem van wat saken dat yemant van buten heeft te claghen op yemande die binnen der core woent, die sal hem doen scependoem bider core vanden dorpe van saken die binnen der core geschien.
13. Soe wie yemant van Goedereede anspreket van custinge, hy sals hem doen mittien die binnen der kuere wonen.	9. Jtem wje zo ymant vanden Bryel aen spreket van eenre custinghen, dye sal hy hem doen met sinen maghen die hy bi hem heft ende met hem doen willen.	3. Jtem soe wye dat yemant van Brouwersshauene aanspreket van ere custinge, die sal hi hem doen mit sinen magen die wonen binnen der vorsche van Scouden, ende en heeft hi der mage niet alsoe vele, soe moet hi die custinge voldoen mit sijns selfs eeden.
5. Alle die coopmanscippe die men maect binder kuere, daer drie gebueren of wittachtige coopmannen kennen, sal stade bliven, zonder erve, dat hoert te scependomme.	10. Jtem wat comansceyp dat men maket ten Bryele jof buten in die market, dat drie goede poerter of drie wettaftighe coepmanne kennen, zal vast wesen ende ghestade, zondervan arfue, dat behoert te scependoem.	5. Jtem alle die comanscepe diemen maket binnen deser core, dat drie goede gebuere of drie wittachtige coipmanne kennen, sal wesen vaste ende gestade, sonder van eruen, dat hoirt te scependoeme.
29. Wat coopman wort verwonnen of buere van valscher orkonde, al zijn goedt dat is verbuert; en grijpten die heere, hij sal over hem rechten als over enen valscher.	11. Jtem zo wat coepman of poerter word verwonnen van valscher orkunde, al zijn goed es verbuert, ende gryepmen in mijns heren lande, men zal ouer hem rechten als ouer enen valscher.	6. Jtem wat manne wort verwonnen van valsschen orkonden, die virbuert alle sijn goet ende nimmermeer en sal hi orkonde mogen doen.
32. Gebueren enne mogen niemant hoger bedragen dan van eenen ponde.	12. Jtem poerters en moghen nymant hogher bedraghen van scoude dan van enen ponde, en waren zamen weirkers van hewelicke of koops lude van comansceip of veynoetscepe van goede dat vjt der ze coemt.	7. Jtem ghebuere en mogen nyemant bedragen van scoude hogher dan te vijf ponden toe, al ware drie ofte meer.

len werd hier en daar gevolgd. De hierboven geciteerde art. 3 en 5-7 van het stadsrecht van Brouwershaven komen overeen met de art. 9-12 van Brielle 1330. De art. 10-13 en 33-37 van Brouwershaven corresponderen respectievelijk met de art. 6-9 en 23-28 van het stadsrecht van Goedereede. De artikelen die het stadsrecht van Brouwershaven gemeen heeft met die van Brielle 1330 zijn in vrijwel dezelfde volgorde opgenomen. Er is dus een duidelijke verwantschap tussen de stadsrechten van Goedereede, Brielle en Brouwershaven. Hoe echter de precieze relatie tussen de stadsrechten van de Hollands-Zeeuwse familie is, dient, zoals gezegd, nader te worden onderzocht.

4 De inhoud van het stadsrecht

Hoewel binnen de grenzen van deze bijdrage de ruimte ontbreekt om uitgebreid stil te staan bij de inhoud van het stadsrecht van Brouwershaven willen we toch enkele aspecten ervan nog iets nader belichten.

Een zelfstandige rechtskring met een gerecht dat competent is in zaken van hoge jurisdictie: zo kan men het Brouwershaven van 1403 op grond van het stadsrecht juridisch kortweg typeren. Die hoge jurisdictie bezat Brouwershaven reeds vóór 1358, zij het dat het stedelijk gerecht deze jurisdictie aanvankelijk niet mocht uitoefenen zonder de landsheer daarin te kennen. De havenplaats bezat in ieder geval in 1403, maar misschien al eerder, tussen 1358 en 1403, autonome hoge jurisdictie. Deze vaststelling is niet zonder belang. In de geschiedschrijving over de rechterlijke organisatie in Zeeland, laatstelijk nog in het proefschrift van Marie-Charlotte Le Bailly over de rechtspraak voor het Hof van Holland,³¹ lezen we dat het gerecht van Brouwershaven pas bij gelegenheid van de uitvaardiging van het Groot Privilege van 1477 competent werd in zaken van hoge jurisdictie. Brouwershaven bezat die competentie dus al veel eerder.

De vertegenwoordiger van de landsheer in deze rechtskring is een rechter die aanvankelijk schout maar reeds vanaf 1331 baljuw werd genoemd. De baljuw is rechter in oude zin, dat wil zeggen dat hij verantwoordelijk is voor de rechtshandhaving in de rechtskring. Zo moet hij ervoor zorgen dat er in Brouwershaven recht wordt gesproken. Hij is voorzitter van het stedelijk gerecht. De leden van dit gerecht zijn de schepenen. Zij zijn belast met de eigenlijke rechtspraak: het uitspreken van een oordeel over een aan hen voorgelegde zaak. De baljuw moet er voor zorgen dat de schepenen, de oordeelvinders, tot een uitspraak komen. De schepenen worden door de baljuw gekozen uit de inwoners van Brouwershaven. Ieder jaar mag hij, aldus art. 47 van het stadsrecht, nieuwe schepenen aanstellen, net zoveel als het hem goeddunkt, al naar gelang de behoefte ‘vanden dorpe’.³² Een vast aantal

³¹ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, p. 46.

³² Zoals boven reeds opgemerkt stelde de graaf vermoedelijk in 1331 de eerste baljuw aan in Brouwershaven. In de oorkonde van deze aanstelling lezen we dat de graaf de baljuw opdracht geeft de schepenen van Brouwershaven ieder jaar te vernieuwen, ARA, archiefgraven van Holland, inv. nr. 303, f. 96r.

schepenen kende Brouwershaven dus niet. Opmerkelijk is dat de baljuw in Brouwershaven in één bijzonder geval met de schepenen optreedt als oordeelvinder, namelijk wanneer in de schepenbank de stemmen staken. Is dit het geval dan moeten de schepenen de baljuw ‘tot him roepen’ – kennelijk ziet art. 47 op de situatie dat de schepenen in afzondering vergaderen over het vonnis – en hem vragen met welk van de twee in de schepenbank levende opvattingen hij instemt. Het oordeel van de rechter bepaalt dan uiteindelijk het vonnis. Deze procedure onderstreept nog eens de bijzondere verantwoordelijkheid van de stedelijke rechter voor de rechtspraak in Brouwershaven.

Over het procesrecht bevat het stadsrecht slechts enkele bepalingen. Uit het weinige dat daarover in het stadsrecht is te vinden, kan men – weinig verrassend – opmaken dat in Brouwershaven de hier te lande in de Middeleeuwen algemeen toegepaste, van oorsprong germaansrechtelijke, procedure werd gevolgd.³³ Het Germaanse procesrecht kenmerkte zich door een formele wijze van procederen met een actieve rol van de procespartijen en een passieve van de oordeelvinders (de schepenen). Ongeacht of we met burgerrechtelijke geschillen of strafbare feiten te maken hebben, was het de persoon die meent onrecht te hebben geleden die het proces begint, hij is de klager. De andere partij, de persoon die volgens de klager het onrecht heeft begaan, is dan de beklaagde. In het licht van deze procedure dienen we art. 2 van het stadsrecht te lezen:

‘Item van wat saken dat yemant van buten heeft te claghen op yemande die binnen der core woent, die sal hem doen scependoem bider core vanden dorpe van saken die binnen der core geschien’.

‘Iemand van buiten die een klacht heeft tegen iemand die woont binnen de keur over zaken die zijn voorgevallen binnen de keur, moet hem daarvoor overeenkomstig de keur van het dorp laten berechten door de schepenbank’.

Een vreemdeling die wil procederen tegen een inwoner van Brouwershaven over een zaak die zich binnen de grenzen van de stadsvrijheid heeft afgespeeld, kan dit slechts doen voor het stedelijk gerecht van Brouwershaven op grond van het recht van Brouwershaven. Men zou dit artikel kunnen lezen als een beperkt ‘*ius de non evocando*’, het recht om niet voor een vreemd gerecht te hoeven verschijnen, bijvoorbeeld de hoge vierschaar van Zeeland. Beperkt omdat het recht slechts geldt voor zaken die zich in Brouwershaven hebben voorgedaan.

Volgens het procesrecht dat men in Brouwershaven in de periode dat het stadsrecht werd uitgevaardigd toepaste, kon een proces op twee manieren worden beslist. De eerste was afkomstig uit het oud-Germaanse proces. Het Germaanse proces was een zuiver for-

³³ Zie voor het Germaanse procesrecht en het daaruit voortgekomen middeleeuwse procesrecht hier te lande Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht*, p. 46-85.

mele aangelegenheid waarin naar de waarheid van de feiten geen onderzoek werd gedaan. De beklagde partij die stelde onschuldig te zijn aan het onrecht waarvan de klager hem betichtte, kon – indien de klager geen overtuigend bewijs kon leveren – die bewering bekrachtigen met een onschuldseed. Slaagde de beklagde erin zo’n onschuldseed op de juiste wijze af te leggen dan had hij het proces gewonnen en was het proces ten einde. In vroeger tijden kon men zijn onschuld ook bekrachtigen door een Godsoordeel goed te doorstaan of een gerechtelijk duel (overigens ook wel als een Godsoordeel gezien) te winnen. Deze procesbeslissende middelen komen we in het stadsrecht van Brouwershaven niet meer tegen. De onschuldseed wel. In art. 28 lezen we dat wanneer een beklagde ervan wordt beschuldigd iemand te hebben verwond of gekwetst en de klager kan hiervan geen bewijs leveren door verklaringen van schepenen of van personen die niet waren veroordeeld voor een strafbaar feit (wettige lieden), de beklagde de klacht mag ontkrachten met een onschuldseed. Een onschuldseed werd veelal afgelegd met eedhelpers. In art. 3 van het stadsrecht lezen we dat een inwoner van Brouwershaven aan wie wordt gevraagd een onschuldseed af te leggen die eed mag afleggen met zijn verwanten die wonen op Schouwen. Heeft hij aldaar niet voldoende verwanten – hoeveel verwanten zijn vereist vermeldt het stadsrecht niet – dan moet hij zelf de ontbrekende eden afleggen.

Naast de oud-Germaanse onschuldseed komen we in het stadsrecht van Brouwershaven ook een modern procesbeslissend middel tegen, een middel waarbij het onderzoek naar de waarheid van de gestelde feiten wel een rol speelt: het materieel bewijs. Zojuist zijn we in art. 28 al de getuigenverklaringen van schepenen en wettige lieden tegengekomen. In art. 24 vinden we het voorschrift dat een inwoner van Brouwershaven die een mede-inwoner voor het gerecht daagt, alvorens de aanklacht uit te spreken, ten overstaan van schepenen onder ede dient te verklaren de waarheid te zullen spreken in alle zaken waarnaar het gerecht hem vragen zal. Onder ede staat de verklaring van de aanklager gelijk aan die van een schepen. Uit dit artikel blijkt dat het gerecht ten processe een onderzoek naar de waarheid doet. Ook uit verschillende andere artikelen blijkt dat in het procesrecht het getuigenbewijs in de veertiende eeuw op Schouwen een veelvoorkomend procesbeslissend middel was. Op het spreken van valse getuigenis staat een zware straf: het verlies van het gehele vermogen en het verlies van de mogelijkheid om ooit nog eens op te treden als getuige. Zo iemand werd dus niet langer beschouwd als een ‘wettig persoon’ (vergelijk de ‘wittachtige luden’ van art. 28).

Buiten de bepalingen die de competentie van de stedelijke rechtbank en onderdelen van het procesrecht tot onderwerp hebben, bevat het stadsrecht van Brouwershaven evenals die van de andere havenstadjes van de Hollands-Zeeuwse stadsrechtfamilie, vanzelfsprekend nogal wat artikelen die betrekking hebben op de handel en visvangst en op de rechtspositie van vreemdelingen. Handelsbevordering kenmerkt van oudsher, zoals we hierboven reeds hebben gezien, de landsheerlijke politiek jegens Brouwershaven. Ook in het stadsrecht heeft die politiek haar neerslag gevonden. In het eerste artikel stelt de landsheer hen die de markt van Brouwershaven bezoeken onder zijn bescherming. Hij garandeert

deze bezoekers vrede en veiligheid op de heen- en terugreis. Verder tracht de landsheer (trachten in *casu* de ingezetenen van Brouwershaven) de markthandel te beschermen en te bevorderen door handel op zee voorafgaand aan de markt te verbieden (art. 11), door kopers die onvreemde goederen te goeder trouw hebben gekocht te beschermen (art. 10) en door sancties te stellen op koop die met bedrog tot stand is gekomen (art. 9). Van protectionisme getuigt verder de bepaling die het vishandelaren uit Brouwershaven verbiedt een vennootschap aan te gaan met handelaren van buiten (art. 8). Alleen in de haringtijd is zulks toegestaan. Blijkbaar creëerde de overvloedige aanvoer van vis in die periode dusdanige marktomstandigheden dat er meer profijt te verwachten was van samenwerking met, dan van uitsluiting van vreemde vishandelaren. Bovendien werd natuurlijk door deze uitzondering het uit 1344 daterende landsheerlijke privilege tot het houden van een vrije haringmarkt ten volle benut.³⁴ Ook bepalingen over de ontbinding van vennootschappen voor de visvangst (art. 39) en over de verrekening van schulden na de beëindiging van vennootschappen voor de zeevaart (art. 40) typeren natuurlijk het stedelijk recht van een kleine havenplaats als Brouwershaven.

Brouwershaven was een zelfstandige rechtskring die juridisch was losgemaakt van het haar omringende gebied. Iedere persoon van buiten die rechtskring werd beschouwd als een vreemdeling. Het is dus begrijpelijk dat het stadsrecht van Brouwershaven (zoals dat van alle andere steden in de late Middeleeuwen) nogal wat bepalingen bevat die de rechtspositie van vreemdelingen in die gemeenschap regelen. De regels ten aanzien van vreemdelingen in het stadsrecht zijn van tweeërlei aard. Enerzijds probeert men vreemdelingen te bewegen af te reizen naar de markt van Brouwershaven om er handel te drijven (art. 1) en biedt men ze een snelle procedure (binnen vierentwintig uur) indien ze om recht vragen (art. 50), anderzijds bevat het stadsrecht bepalingen waaruit een zeker (door schade en schande gerechtvaardigd) wantrouwen jegens de vreemdeling spreekt. Vreemdelingen en onbetaalde schulden is een regelmatig voorkomende combinatie in het stadsrecht van Brouwershaven. Vreemdelingen die hun schulden niet betalen mogen door de schuldeiser worden vastgezet (zie bijv. de art. 13, 34 en 55). De angst dat zij de stad zullen verlaten zonder hun schuld te betalen ligt hier natuurlijk aan ten grondslag. Een mooi voorbeeld van hoe een rechtsgemeenschap een vreemdeling met schulden tegemoet trad geeft art. 44. Een inwoner van Brouwershaven, zo bepaalt dit artikel, die een vennootschap aangaat met of onderdak verleent aan een vreemdeling met schulden aan een andere inwoner van Brouwershaven, moet de schulden van de vreemdeling betalen aan zijn plaatsgenoot en aan de schout de boete voldoen die de vreemdeling had opgelopen door zijn schulden niet te betalen.

³⁴ Zie hierboven noot 8.

5 Brouwershaven: stad én dorp

Het antwoord op de vraag of een nederzetting al dan niet een stad is, wordt natuurlijk bepaald door de definitie die men van dit begrip hanteert. Hierboven hebben wij vastgesteld dat Brouwershaven naar de door ons gehanteerde definitie vermoedelijk reeds in de eerste helft van de veertiende eeuw is te beschouwen als een stad in juridische zin. Bezien vanuit het recht was Brouwershaven reeds in die jaren de gelijke van bijvoorbeeld de grote Zeeuwse steden Middelburg en Zierikzee en van de andere hierboven genoemde havenstadjes in de Maasdelta, zij het dat het Brouwershavense gerecht de hoge jurisdictie nog niet autonoom kon uitoefenen. Maar terwijl Middelburg, Zierikzee en de Deltastadjes in de bronnen steden worden genoemd vinden we Brouwershaven tot 1403 steeds aangeduid als een dorp en tot in de zeventiger jaren van de vijftiende eeuw afwisselend als dorp en stad.³⁵ Nog opmerkelijker is dit verschijnsel wanneer we zien dat Brouwershaven voorkomt in een lijstje uit 1408 of 1412 waarin alle Zeeuwse steden staan vermeld die soudijgeld (dat is een bijdrage aan het in stand houden van een leger door de landsheer) aan de graaf verschuldigd zijn.³⁶ In fiscaal opzicht werd Brouwershaven dus behandeld als een stad lang voordat het constant stad werd genoemd.

Een interessante maar lastig te beantwoorden vraag is waarom Brouwershaven zowel door zijn inwoners als door buitenstaanders zo lang een dorp is genoemd. Hoewel ongetwijfeld een deel van zijn bevolking een dagtaak vond in agrarisch werk of daarmee verband houdende werkzaamheden, drukten de handel en visserij toch het beeldbepalende stempel op de economische bedrijvigheid in het stadje. Begonnen, zoals het verhaal wil, als een invoerhaven van bier, ontwikkelde Brouwershaven zich snel tot een havenplaats met een voor iedereen toegankelijke vrije haringmarkt en met door landsheerlijke tolvrijheden geprivilegieerde kooplieden en schippers die onder meer hun brood verdienden in het gaande houden van de goederenstroom tussen het Rijnland en Engeland vice versa.³⁷ We hoeven slechts het stadsrecht door te lezen om het beeld van Brouwershaven als handels- en visersplaats bevestigd te zien. Maar terwijl plaatsjes als Goedereede, Brielle en Geervliet, die in juridisch en economisch opzicht volkomen te vergelijken zijn met Brouwershaven, stad worden genoemd, blijft Brouwershaven in de optiek van de tijdgenoten een dorp.

Kennelijk ontbrak het Brouwershaven en zijn bevolking aan iedere stedelijke allure. De uitstraling van de plaats (de bebouwing) en de mentaliteit van de bevolking hebben hierin misschien een rol gespeeld. Susan Reynolds schrijft in haar boek *Kingdoms and communities* dat niet iedereen in de Middeleeuwen precies wist of hij in een stad of een dorp woonde.³⁸

³⁵ Unger en Westendorp Boerma, ‘Brouwershaven’, p. 30. Wanneer Albrecht van Beieren bijvoorbeeld op 7 april 1397 de inwoners van Brouwershaven tolvrijheid verleent in de provincies Holland en Zeeland en in de stad Heusden noemt de landsheer Brouwershaven een ‘ambocht ende prochyne’ en even verderop in de oorkonde een ‘dorpe’, GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, charter nr. 2.

³⁶ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, p. 392.

³⁷ Vgl. Unger en Westendorp Boerma, ‘Brouwershaven’, p. 29.

³⁸ S. Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford, 1984), p. 156-157.

Van die twijfel bespeuren we in ieder geval vóór 1403 in Brouwershaven weinig en daarna is de kwalificatie ambivalent te noemen. Gemeten naar juridische en sociaal-economische maatstaven was Brouwershaven een stad. De eigen bevolking noch de buitenstaanders zagen het plaatsje echter zonder meer als zodanig.

Nu staat Brouwershaven hierin niet alleen. Het stadje Veere is in dezelfde periode een gelijksoortige benadering ten deel gevallen. In een artikel over het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van Veere constateert Peter Henderikx dat Veere tot in de vijftiende eeuw een dorp wordt genoemd terwijl het gemeten naar juridische en economische maatstaven een stad was.³⁹ In 1339 werd Veere een afzonderlijke vrije heerlijkheid, juridisch losgemaakt van het ambacht waarin het gelegen was. De plaats beschikte over een eigen lokaal bestuur. Verder was Veere een ‘veste’, een door muren omringde en versterkte nederzetting en werd zijn bevolking door de graaf bevoorrecht met tolvrijdom in Holland en Zeeland. In een privilege uit 1355 inzake de lakennijverheid op Walcheren wordt het stadje op één lijn gesteld met de andere Walcherse steden. Uit diezelfde tijd dateert vermoedelijk het ongedateerde recht (Henderikx noemt het een keur) verleend door de heer van Veere. De vijfendertig artikelen van het recht bevatten voornamelijk bepalingen op het gebied van de lage jurisdictie. Henderikx wil dit recht met de nodige voorzichtigheid typeren als een stadsrecht, maar wel met die aantekening dat er in de veertiende eeuw kennelijk stadsrechten zijn van verschillend niveau. Hoewel wij niet precies begrijpen wat de auteur met ‘stadsrechten van verschillend niveau’ bedoelt (stadsrechten wellicht die een nederzetting juridisch meer of minder losmaken van het omringende platteland), is het duidelijk dat we met Veere een stad hebben die eenzelfde benadering ten deel is gevallen als Brouwershaven: stad zijnde bleef het voor de tijdgenoten een dorp. Met het zoeken naar een antwoord op de vraag naar de achtergronden van dit verschijnsel raken wij aan de grenzen van de rechtsgeschiedenis. Het is niet de bedoeling van deze bijdrage die thans te overschrijden.

Bijlage: tekst van de oorkonde

1403 febr. 7

Den Haag

Albrecht van Beieren graaf van Holland verleent een stadsrecht aan de inwoners van Brouwershaven.

Origineel: A. GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, charter nr. 3. – Maten: 319 + 58 x 691 (beneden 680) mm. – Door muizenvraat zijn er drie grote gaten in het perkament ontstaan (in het midden en in de beide marges). – Door de pliek twee gaten; het zegel en de staart zijn verloren gegaan. Blijkens een aantekening volgend op het in 1582 vervaardigde afschrift D was de oorkonde besegelt met eenen groenen zegel wthangende aen een swart zijden linte jn dubbelen sterte. – In dorso: (19e e.) 1402; Privilegien van hertogh Ael-

³⁹ P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning* (zie hierboven noot 3), p. 104-116, aldaar p. 108-109.

brecht van Beijeren 4^{en} februari 1402; N° 106. – (eind 19e-begin 20e e.) N° 3°; Onleesbaar. – (19e e.) 4; 7 feb. 1402. – 7 februari 1402.

Gelijktijdige registrering: B. ARA Den Haag, archief graven van Holland nr. 229 (voorheen LRK 53), f. 19 r–20 v, rubriek: Vriheden ende koren dier van Brouwershauene.

Afschriften: C (1578 juni 7) afschrift door notaris [en secretaris van Brouwershaven] Leonard Jobsz., waarschijnlijk naar A, niet voorhanden maar bekend uit EIKLMA. – D (1582) GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, inv. nr. 79 = Registre inhoudende alle die preuilegien, octroijen, consenten, contracten ende alle andere acten van vrijheden ende exemptien van ouden tijden bij grauen ende grauinnen mitsgaders bijden particulieren heeren ende gouerneuren vanden lande, de stede ende vrijheijt van Brouwershauen verleent, geoctroijeert, geconsenteert ende oijck bijden regierders der seluer met andere steden ende platsen gecontracteert, begonst jn maio 1582, f. 1 v-4 r, rubriek: De keure van hertoch Aelbrecht van Beijeren verleent jn ’t jaer 1402, naar A. – E (1633 mei 6) Ibidem, archief Stad Zierikzee, voorlopig nr. 745 = handschrift Keuren van Brouwershaven, vervaardigd door notaris H. Middelhoven, f. 26 r–31 v, naar C, rubriek: De keure van hartigh Aelbrecht. – F (1641 mei 4) afschrift naar C door Lucas Quirinus, niet voorhanden maar bekend uit G. – G ([1641] aug. 30) niet nader aangeduid afschrift naar F, niet voorhanden maar bekend uit L. – H (1663 aug. 16) afschrift naar E door notaris [L.] Borsselaar, niet voorhanden doch bekend uit KM. – I (1691 mrt. 19) GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, inv. nr. 81, f. 22 r-26 r, afschrift door B. de Jonge, rubriek: De ceure van hartigh Aelbrecht, naar C. – J (uiterlijk 1753) Handschrift Privilegien, keuren, en handvesten van Brouwershaven van den Heere Mr. Jan de Timmerman, in 4to. te Middelburg, p. 66–72, naar C, niet voorhanden maar bekend uit druk a. – K (17 juli 1767) GA Schouwen-Duiveland, oud-archief Brouwershaven, inv. nr. 82 = Costumen en voorboden benevens der zelve privilegien der stad Brouwershaven door J. van Bodegom, f. 49 r-58 r, rubriek: De keure van hartog Aelbregt, naar H. – L (18e e.) Het Zeeuws Archief te Middelburg, verzameling Verheye van Citters nr. 60e = hs. Stad en lande van Brouwershaven, ongefolieerd, rubriek: De keure van hartogh Aelbrecht voor die van Brouwershaven, naar G. – M (18e e.) Ibidem, handschriftenverzameling nr. 1104, ongefolieerd, rubriek: De keure van hertog Aalbregt, naar H.

Drukken: a. Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den doot van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijere (...), F. van Mieris ed., 4 delen (Leiden 1753-1756), III, p. 560-563, zonder datum, naar J. – b. Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen, J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn. ed., 7 dln. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e reeks, nrs. 8, 17, 11, 14, 16, 19, 21. (’s-Gravenhage 1906-1927), III, p. 126-127, nr. 57, verkort, naar B.

Regesten: W.S. Unger, ‘Rechtsbronnen van Brouwershaven’, in: Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht IX, 1 (1935), 13-112, aldaar, p. 16-17, nr. 3, ad [1389-1406] en p. 17, nr. 4.

Onderstaande tekst is gebaseerd op A; de door beschadiging ontbrekende tekstgedeelten zijn tussen rechte haken aangevuld naar D; in de noten de varianten van de grafelijke registrering B.

^aAelbrecht^b ‘bi Goids genaden palensgraue vpten Rijn, hertoge in Beyeren, graue van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende heere van Vrieslant^c doen cond allen luden want onse ondersaten

^{a-a} de eerste regel met verlengde bovenschachten A. – ^b de beginletter groot en versierd A. – ^{c-c} verkort tot etcetera B.

De door muizen aangevreten oorkonde met het stadsrecht van Brouwershaven (1403). Gemeentearchief Schouwen-Duiveland.

^dende goede lude gemeenliken^d van Brouwershauene van onsen voirvaders grauen van Hollant ende^a || van Zeelant lange tijt onbesegelde eenrehande hantvesten ende cueren gehadt hebben om onse goede lude voirscreuen in goeden regiment ende in neringen te blijuen, soe hebben wij om otmoedichs^e virzoecs wille van onsen goeden luden voirschr. ende om menigen trouwen dienst wille die sij^fons || ende^f onsen voiruaderen menichwaruen gedaen hebben ende oft God wilt ons noch doen sullen alsulke gracie gedaen dat wij alle alsulke cueren ende hantvesten geconfermeert hebben ende confirmeren, gegeuen hebben ende gheuen, na jnhout hoire cuere ende hier na gescreuen staen. ||

1. Jnden eersten willen wij dat alle die ghene die die marct van Brouwershauene soeken of hier na soeken sullen, hebben vasten vrede ende zeker geleide te varen ende te comen.

2. Jtem van wat^g saken dat yemant van buten heeft te claghen op yemande die binnen der core woent, die sal hem || doen scependoem bider core vanden dorpe van saken die binnen der core geschien.

3. Jtem soe wye dat yemant van Brouwershauene aenspreket van ere custinge, die sal hi hem doen mit sinen magen die wonen binnen der vorsche van Scouden, ende en heeft hi der mage niet alsoe vele, soe || moet hi die custinge voldoen mit sijns selfs eeden.

4. Jtem soe wat scoude datmen maket binnen der core voirs. voir scepenen of voir andere goede gebuere, die salme berechten binnen der core.

5. Jtem alle die^g comanscepe diemen maket binnen deser core, dat drie goede gebuere of || drie wittachtige coipmanne kennen, sal wesen vaste ende gestade, sonder van eruen, dat hoirt te scependoeme.

6. Jtem wat manne wort virwonnen van valsschen orkonden, die virbuert alle sijn goet ende nimmermeer en sal hi orkonde mogen doen.

7. Jtem ghebuere en mogen nyemant || bedragen van scoude hogher dan te ^hvijf ponden^h toe, al ware drie ofte meer.

8. Jtem en moet gheen coipman van vyssche meentocht maken mit yemande, sonder mit sinen gebuere, elc van sijnre poort, sonder in die haring tijt; soe wye diet dade, hi virbuerde ⁱdertich scellingeⁱ || telker weruen, men machse oic dair of virwinnen met tween scepenen, met drien coipmanen of mit drien gebueren.

9. Jtem alle scampoep virbiet die core die scepenen geproeuen konnen; wort oic yemant dair of virwonnen, hi virbuert ^jzeuen ende twintich scellinge^j.

10. Jtem || wat goede men coipt bi dage binnen der vriheden dat drie goede manne kennen, coemt yemant dair na die seghet dat sijn is ende dat wittelike proeuet, gheue dat gelt daert omme was gecoft ende hebt weder of hi wille.

11. Jtem^g welc tijt soe goet coemt ter marct ende mer || jegen vare buten der vriheden ende dair coipt, elc coipman virbuert ^jzeuen ende twintich scellinge^j ende die coip blijft onghestade.

12. Jtem soe wie des anders goet coipt ende hem niet en betailt, hi virbuert ^jzeuen ende twintich

^{d-d} ghemeenlike ende goede lude B. – ^e oetmoets B. – ^{f-f} om. B. – ^g om. B. – ^{h-h} V lb. B. – ⁱ⁻ⁱ XXX s. B. ^{j-j} XXVII s. B.

scellinge^e ende die rechter salne houden voir sine boete || ende voir sijn scoude toter wilen dat hi ghe-
noech gedaen heeft.

13. Item als een vreemt man indie haring tijt of in anderen tiden him virbindt van eniger scoude
binnen der core ende voir scepenen, vaert hi wech sonder oirlof soe virbuert hi drie pont ende ^ksoe
waermen^k dair na || vint binnen^l der core of binnen onser heerscepen soe salmen hechten ouer sijn
scout ende ouer sijn^m boete.

14. Item ⁿsoe wieⁿ onsen scoute of den ghenen die trecht van sinen wegen hantiert vrede warende
voir scepenen of voir gebuere, hi virbuerde ^otien pont^o; ende de enen scepene || voir scepenen als die
rechter daer ter stede niet en ware vrede warende, hi virbuerde vijf^p pont.

15. Item^q die den pape vander kercke vrede warende, hi virbuerde vijf^p pont.

16. Item^q die enen gebuer voir gebuer als die rechter daer ter stede niet en ware vrede wa-||rende,
hi virbuerde een pont.

17. Item soe wyen^r die rechter name op mijns heren geleide voir scepenen ende voir geb[ueere, wat
mesquam]e soe men hem dede dair na, dat soudemen him vier scatte beteren ende den heere ^otien
pont^o.

18. Item ^ssoe wie^s yemant vloekede of hiete liegen naden || genomen vrede, hi virbuerde ^ttien scel-
linge^t ende jegens den here ^ttien scellinge^t dair hire of virwonnen w[ordt bij schepenen of bij drien
witta]chtigen mannen bi bezworen eeden. Ende^g hiet hine liegen voirden vrede of vloect hine, soe
virbuerde hi ^udrie scellinge^u jegen den || heere ende hi sout beteren jegen den man alse van enen
platte.

19. Item soe wye den tolnaer vrede ontseide v[oir drij coopmannen of voer drij gebueren,] hi vir-
buerde ^jzeuen ende twintich scellinge^j jegens den here.

20. Item alsulc recht als een vreemt man mach doen enen ghebu[er] || in custingen, ist in eenre-
hande, ist in sesterhande, alsulc recht salmen him weder doen.

21. Item soe w[ie ^v van valsscher mate off van gewichten w]ort bedragen, hi virbuert ^jzeuen ende
twintich scellinge^j.

22. Item die die hauene virleget of virsate mit sinen scepe, hi virb[uerde] || ^wvijf scellinge^w, wort
hij virwonnen mit tween scepenen.

23. Item ^ssoe wie^s enen knijf draghet virb[uer] ^tthijen schellingen^t; trecket hine tot enen strijde, hij
verbeurt ^xtwintich scellinge^x, wort hij virwonnen mit tween scepenen of mit drien gebueren.

24. Item een ghebuer die den anderen [sal bedraghen,] || sal sweren enen eedt voir scepenen dat
hi die wairheit sal seggen vandien datmen hi[m vrighen sal opdie tijt ende op andere tijden, ende bij
den eedt mach hij orkonschipe] dragen ende bedrach gelijc enen scepene wesen.

25. Item ^ssoe wie^s eens anders mans eet lachtert in ghebanre sp[rake, hij verbuert] || ^xtwintich
scellinge^x jegens den heere ende jegens den man ^xtwintich scellinge^x.

26. Item ^ssoe wie^s [eenen vrede breket dien hij selue gheuet metter hant, verbeurt ^othijen pont^o
jegens den he]ere, ende braken yemant van sinen magen, die ^v virbuerde ^hvijf pont^h ende elc volgher

^{k-k} waer so menne B. - ^l verbeterd uit buite A. - ^m die B. - ⁿ⁻ⁿ wie so B. - ^{o-o} X lb. B. - ^p V B. - ^q Ende B. - ^r wijze boven de
regel geschreven B. - ^{s-s} wie soe B. - ^{t-t} X s. B. - ^{u-u} III s. B. - ^v dat B. - ^{w-w} V s. B. - ^{x-x} XX s. B.

diese d[æer jn starkede ^zveertich] || scellinge.^z Ende die den anderen doet eene wonde binnen den vrede, die virbuert die h[ant off sheeren wille, ende blijft hij doot, lijff om lijff. Ende alle saecken die binnen den vrede ghe]schien vierscatte te beteren, sonder die ghene dairmen den vrede op breket, die salmen^a [broke weder beteren een schatte,] || also verr[^be als sc^b]epenen kennen dat ten noitsake dair toe bringet.

27. Item wat scepene d[ie doer goet coemt tenen^c stride, dien lachter diemen hem doet sal men hem beteren vier schatt]e. Ende wat scepene sonder noot bi andere scepenen kennisse him seluen vechter maket [die salt beteren twee schatte] || ende ouer [^bgeen^b] recht gaen eer hi die broke virbert heeft.

28. Item ^ssoe wie^s enen tyet^d [dat hine heeft gewont off gequetst ende dat nijet en mach proeuen mit schepenen off mit witt]achtigen luden, die salt him ontferren mit eenre custinge.

29. Item die met virboden wap[enen ijmant wondt, hij verbeurde] || siin han[^bt o^b]f [^bthij^b]en^e pont; ende dode hire yemant mede, lijf om lijf, mar die rechter en s[al gheen]en saecken berechten die aen ijmans lijff gaen ten sij dat hij tsheeren wille daer aff w]ete.

30. Item die ten stride bringet enigerhande wapene man mede te quetsene, hi virbuerde ^wvijf sce[llingen^w].

31. Item ^sooe wie^s den anderen] || slaet met enen potte of mit eenren^f kannen, of ^gerghent mede^g werpet, hi virbuert jeg[ens den heere ^thien schellingen^t ende jegens den man twee schatte alsoo alst wort bekent.

32. Item] vechten die ghebuer onderlinge buten der core, dat salmen berechten binnen der core, ten^h waere datse vochten binnen a[ndere vrijheden] || daer se vandien saken rechts plien mosten.

33. Item soe wie^v binnen der core aen een huys strijt, [alsoo vele^j alser vechters^j sijn, elck verbuert ^jseuenentwintich schellingen^j; wat schad]en somen binnen doet salmen beteren twijscatte ende datmen van binnen wtwaert doet salmen beteren eenscatte ende wat [schade dat men] || doet den waert vanden huuse, die salmen him beteren vierscatte, ende dat sal die ghene gelden die t[gheleijde doet.

34. Item ^sooe wie^s comt in een tauarne ende sijnen dranck niet en gel]t des anderen dages voir noene, die rechter sal met scepenen gaen tote sinen huuse, soe heeft hi ^ddrie scellinge^w virbuert ende die wa[ert sal] || hebben siin gelach twee scatte ende die waert mach enen wtentzen man houden ouer siin gelach.

35. Item ^sooe wie^s [gasten pleghet te houden, ontvaert hun^k ymanden onbeta]alt ende hijt dan be-toget, coemt hi dair naweder ende ontsaket der scout, die waert mach op him halen tusschen ^ttien scellingen^t ende ^vene[penninck^t.] ||

36. Item wat manne dat dorp wilde rumen ende bescout ware, die scout souden hechten mit gebueren ende doen te [rechte staen. Waer die schout daer nijet, soo m]ocht een scepen doen of een gebuer mit gebueren die menre^m toe virmaende. Ende daer niet en quame, hi virbuerde ^wvijf scellinge^w wort hijs || virwonnen.

^y binnen den vrede ware, die B. – ^{z-z} XL s. B. – ^a sal sine B. – ^{b-b} resten van opgeplakt (?) papier maken deze passage onleesbaar A. – ^c tot enen B. – ^d tidet B. – ^e X B. – ^f verbeterd uit eennen A. – ^{g-g} yewermede B. – ^h en B. – ⁱ veel boven de regel geschreven B. – ^{j-j} vechters alser B. – ^k him B. – ^{l-l} enen penninck B; een penninck D. – ^m men dair B.

37. ⁿ Jtem ⁿsoe wieⁿ virwonnen is van dieften of van valsschen eeden en mach gheen oirconscap dragen.

38. Jtem [alle dat goet datmen vindt vpdie z]ee driuende opten stroom, dat salmen bringen den rechter ende die salt houden zeuen weken nadien datment vint. Coemt dair binnen gheen clager, || soe sal die heere hebben die een helft ende die bringer die ander helft, mar mocht die rechter proeuen ter wairheiden datt[et lant vast gewor]den^o ware op sheren gront, soe soude die heere hebben die tweedeel ende die bringer terdendeel^p ende die den rechter dat onthelde, die sout beteren alse diefte of || roef.

39. Jtem ^ssoe wie^s haringe scepe ghemeen heeft voghet hem niet ghemeen te houden, soe scheid voir sinte Jans misse of anders bliuen sij te gader.

40. Jtem soe wie soe^d den anderen penninge sculdich is bleuen van zee te varen ende elwair^q varen wil, hi vare op smans deel die hi die penninge sculdich is ende betale him || sijn scout mit sinen arbeide; wil hi niet varen op siin deel, gelde him siin scult ende vare dair hi wille.

41. Jtem tot elken viertiennachten machmen dingen om scoude die ghemaect is binnen der vriheden.

42. Jtem^g die dinget bouen ^wvijf scellinge^w ende dair of beualle, hi salt beteren ^rachtien penninge^r ende beneden || ^sviif scellinge zes penninge^s.

43. Jtem ^ssoe wie^s een helpe doe mit scepenen, hi sal gheuen den scout ^rachtien penninge^r.

44. Jtem ^ssoe wie^s van buten enige scult maket jegen yemant die woent binnen der core ende dair of virwonnen wort voir scepenen ende dair ouer wech gaet ende niet en gelt, diene dair na huset of meen-||thocht^w weder heeft die sal gelden die scoude, daer die of virwonnen is, ende den scout sinen ban.

45. Jtem^g wie dat enen ban doet leggen, hi salne selue gelden of bringen opten recht sculdigen.

46. Jtem wat gebode die scout leghet dat salmen doen ende diet niet en dede, die virbuert jegens den heere ^wvijf scellinge^w, ten^h || ware dat die scout mitten scepenen ouer een droege voir datmen tgebot legede die boete te swaren, soe mocht hijt doen.

47. Jtem alle jare sal die rechter scepenen maken ende virnuwen alsoe menigen als him orbair dunct wesen naden gestande^v vanden dorpe. Ende ware dat die scepenen om een recht tuyeheden te || wisen ende die een helft een sins droegen ende die ander helft ander sins, soe souden sij den rechter tot him roepen, ende dair hi mede ouer een droege, dat soude voirt gaen.

48. Jtem soe wie scepenen lachtert, alsoe dicke als hijt doet elken scepen^w ^ttien scellinge^t, elc warue sal hijt boeten ende den scout alsoe vele || als den scepenen ende den heere alsoe vele als den scout ende den scepenen.

49. Jtem^g wat die core niet en bescheit of twyfelic spreect, dat sullen scepenen bescheiden.

50. ⁿ Jtem die rechter sal elken wtlensen man recht doen ouer duersnacht, ende waere dat die scepene kenden bi haren eeden, dat sijs niet vroet en || waren te wisen, soe mochten siit virtrecken opten derden dach. Ende dair bi ^xso en^x salmen die ghene die binnen der vriheden wonen niet daghen voir enigen gheesteliken rechter ten^h ware van gheesteliker saken.

ⁿ door latere hand in de linkermarge; nota A. - ^o worden B. - ^p dat derdendeel B. - ^q elre B. - ^{r-r} XXVIII d. aldus B. - ^{s-s} V s. VI d. B. - ^t XVIII d. B. - ^u meentochtich B. - ^v stannesse B. - ^w scepenen B. - ^{x-x} sone B.

51. Item waere dat sake dat yemant die binnen der vriheden woende den anderen van sinen gebue-
ren || daghede of virbonde voir gheestelic recht, ten^h ware in gheesteliker sake of tsrechters^y or-
loue, die virbuerde^j zeuen ende twintich scellingeⁱ.

52. Item soe wie buten tsheren orloue of tsrechters gewapender hant buten der vriheden ghinge in
yemants vechten of ouer dade te doen, die virbuerde^j zeuen ende twintich || scellingeⁱ. Ende alle die
ghene die binnen deser core wonen siin sculdich den heere te dienen, soe wanneer hijs virzoeken
doet mit sinen bode na horen gestande^z alse moghelijc is.

53. Item soe wie dat^g cracht of roef doet ende dair of virwonnen worde, die salt beteren vierscatte
ende den heere^a zeuen ende twintich scellinge || gheuen^a.

54. Item waer die^g bailiu mit scepenen tot enen twij coemt ende enen vrede virmaent, al gheeft
men him niet, wat smarten die men dair na doet of leligheden die salmen him beteren twiescatte
ende jegens den heere^j zeuen ende twintich scellingeⁱ.

55. Item alle die binnen deser vriheden wonen die mogen || wtlentse lude besetten doen om al-
sulke scoude als sij him sculdich sijn, mar draget die scoude bouen tien^e ponden die moeten sij ken-
lic maken mit drien scepenen van binnen, ende isse^b dair beneden, soe mogen sijt doen mit drien
wittachtigen gebueren.

56. Item^g waert oic dat wtlentzen luden binnen deser vriheden twist || maecten of hadden, die
soude mogen houden die bailiu tot dier tijt^c dat hi seker ghemaect hadde hair brueken te beteren bi-
den gerechte vanden dorpe.

57. Item ist dat twy binnen deser vriheden ghevalt ende die bailiu die ghebuere dair toe virmaent,
dair sullen sij sonder merren toe comen den twy te helpen || vellen bi eenre boete van ‘tien scellingeⁱ.

58. Item die mit dieften ghevangen of begrepen worde ende men draghende^d of dryuende vint, jst
bouen ^wvijf scellinge^w ende ^evier penninge^e Hollants waert, die sal die bailiu hangen bi scepenen,
ende ist dair beneden waert soe salmen him gheuen alsulc litaken als || him scepenen wisen, mar
waert datmen niet draghende of driuende en vonde ende men him diefte an teghe, mochtmen dair
of virwinnen, hi sout beteren vierschatte ende den heere^j zeuen ende twintich scellingeⁱ.

59. Item alle gebode ende voirgebode die scepenen liggen mitten scout die hier niet || in ge-
screuen en siin die salme houden alsoe gelike als sij hier in gescreuen waren ende virnuwen alsoe
dicke alst him orbair dunct, behouden des heren recht. Ende elc man die binnen deser core wonen
sal, die sal sweren dit recht te houden ende te starken. Ende^f alle dese voirscr.^g boeten || ende gelt
salmen betalen mit Hollantsschen paymente. Ende gelouen alle dese voirscreuen^g punten vaste
ende gestade te houden ende te doen houden, behoudelic ons, onse heerlicheit, onse goetduncken,
virbeteren ende virclaringe^h op dese voirscreuen^g punten.

In oirconde desen brieue || besegelt mit onsen segele^f hier an doen hanghen^f, gegeuen jnden
Hage opten zeuensten^j dach in februario jnt jaere ons Heeren dusent vierhondert ende twee naden
lope van onsen houe.

^y bi des rechters B. – ^z stane B. – ^a–^a gheuen XXVII s. B. – ^b es soe B. – ^c toe B. – ^d draghen B. – ^e–^e IIII d. B.

^j Item B. – ^g voirs. B. – ^h virclaren B. – ⁱ VII^{sten} B.

DE OPRICHTING VAN HET WATERSCHAP 'DE AMERONGSE BOVENPOLDER' IN 1439

Inleiding

Tussen Amerongen en de Nederrijn liggen, in een driehoekige vorm, uitgestrekte uiterwaarden die sedert 1990 ten dele als beschermd natuurgebied eigendom van de 'Stichting het Utrechts Landschap' zijn, en ten dele als tamelijk ruw agrarisch gebied, aanvankelijk vooral als hooiland, later als intensief weidegebied, en tenslotte als meer extensief weidegebied zijn gebruikt ten behoeve van de veehouderij. Het oostelijk gedeelte van de Bovenpolder, zoals het hele gebied heet, waar thans vooral het beschermd natuurgebied ligt, is indertijd voor meer dan de helft afgegraven om als klei-aarde grondstof te leveren voor de aloude steenfabriek aldaar¹ en is daarna ten behoeve van de landbouw geëgaliseerd. Maar gaat men thans de Amerongse Bovenpolder ter plekke bezichtigen, dan is het voor een deel 'ruw' en 'spontaan' natuurgebied geworden, en zeker geen scherp gesneden, geparcelleerd en kaal gemaaid polderlandschap meer dat zo intensief mogelijk gebruikt zou moeten worden. Kortom, zo willen overheid en natuurbeheer dit nu.² Dat is wel eens anders geweest, de Bovenpolder was in het verleden bepaald niet bedoeld als half onderwaterstaand, zompig, recreatief natuurgebied.

Dat blijkt wel het duidelijkst uit de hiervolgende publicatie van de tot nu toe onbekende tekst betreffende de zeer volledige en gedetailleerde waterschapsorganisatie uit 1439 voor de laaggelegen gronden tussen de dorpskernen van Amerongen en Elst, en de oostelijke en westelijke bocht in de loop van de ten zuiden van die uiterwaarden stromende Nederrijn. Officieel was de geografische verzamelnaam van dit driehoekige gebied in de late middeleeuwen 'het nederland' of: 'de nederlanden'. Oorspronkelijk was dit gebied laagland geweest, dat jaarlijks gemakkelijk kon overstromen. Dat was ca. 1439 een ongewenste toestand geworden. Die uiterwaarden vormden namelijk een afzonderlijk gedeelte van de gemeente van Amerongen, de gemeenschappelijke dorpsgronden van Amerongen, die aanvankelijk vooral als weidegronden werden gebruikt. Maar al in de veertiende en vroeg in de vijftiende eeuw was dat hele uiterwaardengebied in blokvormige percelen verdeeld geraakt en toegewezen en verkocht aan instellingen en particulieren, die inmiddels alles ontgonnen hadden. Eenzelfde ontwikkeling had zich voorgedaan op de Eng, het andere, maar dan hooggelegen complex voormalige gemeenschappelijke dorpsgronden van Ameron-

¹ Die steenfabriek bestond al in de zestiende eeuw.

² Het Utrechts Archief (HUA), Stichting Het Utrechts Landschap, inv. nr. 182, Stukken betreffende de aankoop 1986-1991.

Het Utrechts Archief, Archief Domkapitel, inv. nr. 1872: een gedeelte van de nederlanden (Alemonsweerd) onder Amerongen in 1597. Boven het dorp Amerongen zelf met het kasteel onmiddellijk ten zuiden daarvan, onder een gedeelte van de Bovenpolder.

gen, waar zij gebruiks- en later ook eigendomsrechten verkregen hadden.³ De Utrechtse domproosdij bezat als administratief beheerscentrum een hof of vronnhof in het centrum van het dorp Amerongen. De straatnaam 'Hof', gelegen in het centrum nabij de kerk herinnert daar nog aan. De Domproosdij bezat onder meer de Koornwaard, die westelijk van de Bovenpolder lag. In 1335 heeft een administratieve verdeling, indeling, of vaststelling van die goederen te Amerongen plaats gevonden, en dat kan wel eens samengevallen zijn met een gelijktijdige totale verkoop en verkaveling van de Amerongse meentegronden in het algemeen⁴ aan personen en instellingen.

Er was daar een oude Rijnloop. De bedding van deze Oude Rijn liep dwars oost-west, en min of meer parallel aan de Nederrijn door deze 'nederlanden' of 'het nederland' heen, en vormde bovendien eeuwenlang de grens tussen het Sticht van Utrecht en Gelre. Op oude kaarten, bijvoorbeeld die van F. W. Conrad van omstreeks 1790,⁵ wordt dan ook wat betreft die nederlandse waarden onderscheid gemaakt tussen de Amerongse waarden die vooral rond kasteel Amerongen lagen, en van de Gelderse waarden die dichterbij de Nederrijn lagen. De Oude Rijn vormde dus de zo genoemde 'Geldersche landscheiding'. Ter hoogte van Amerongen was ook de gemiddelde natuurlijke waterstand van de Nederrijn het hoogst.⁶ Er is in dit uiterwaardengebied van de Bovenpolder, al naar gelang de periode, een veelvuldige wisseling van gebruikte toponiemen en een overvloed aan veldnamen.⁷ De

³ H. van het Loo, *Beschrijvinge van Ameronghen. Mens, bodem, en landschap met een verleden*, p. 45-46. Zie ook C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*, z.j., p. 45 van wie de idee van deze koppeling van grondeigenaren op de Eng die tevens bezitters van de kavels in het nederland zouden zijn, afkomstig is, en die ook de idee van het nederland als zijnde te situeren als de Amerongse meent ontwikkeld heeft.

⁴ HUA, Domkapittel, inv. nr. 2284, fol. 60v, 1335.

⁵ Men zie hiervoor Erik Kurpershoek en Ernest Kurpershoek, *Amerongen, geschiedenis en architectuur* (Zeist 1996), p. 15.

⁶ A. A. Beekman, *De Strijd om het bestaan. Geschiedenis en Tegenwoordige Staat van de Lage Gronden van Nederland* (Zutphen 1887), p. 147.

⁷ Zie hiervoor Van het Loo, a.w., p. 47 en 120, gedeelten van de veldnamenkaarten.

Het Utrechts Archief, Topografische atlas. Rijksarchief in Utrecht (inv. nr. 240-2): het gedeelte van de kaart van F.W. Conrad (ca. 1790) waarop de Amerongsche waarden en de Maurickse en Eckse waarden te zien zijn.

Bovenpolder wordt noord-zuid doorsneden door de Rijnsteeg, die vroeger Veerweg heette, want deze weg leidt van het dorpscentrum van Amerongen naar het Wielse veer in de Rijn. Het meer oostelijk gedeelte van de Bovenpolder heette bij voorbeeld nog ca. 1600 de Allemanswaard. Het meest westelijke gedeelte heette Duivenstaart of Duivenpolder. Ten zuidwesten van het kasteel Amerongen was sprake van de Nobelenwaard, bij voorbeeld op de kaart van de Roy uit 1696. In datzelfde jaar sprak men wat betreft dit gehele uiterwaardencomplex en de daarin gelegen landerijen als zijnde binnen de ‘kaa’ gelegen.

En daar ging het precies om, om die zomerkade. In 1439 werd tot de aanleg daartoe besloten en ook tot de oprichting van een waterschap voor die uiterwaard. Dit feit en de daarbij behorende uitvoerige oorkonde zijn in de overigens toch zo gedetailleerd beschreven en bekende waterschapsgeschiedenis van het Nedersticht tot nu toe volledig onbekend gebleven.⁸ In dit oprichtingsjaar 1439 bestond het uiterwaardencomplex van de Bovenpolder

⁸ De oprichting en de geschiedenis ervan ontbreekt zelfs in het overigens zo volledige boek van C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied*

uit drie onderdelen, drie waarden: De Spijck, De Weerd, en de Enker, die toen tezamen ook wel de 'Gemene Weerd' werden genoemd.

Overeenkomstig de toen al eeuwenoude beste Nederstichtse democratische tradities van plaatselijke waterschapsstichtingen, die door belanghebbenden zelf werden geregeld en niet door de hoge overheid werden opgelegd, hebben de landgenoten of geërfden die allen grond in eigendom hadden in de Amerongse Bovenpolder, zelf hun dijk- en schouwbrief samengesteld. Zij hebben het niet overgelaten aan de hoge overheid van bisschop en Staten van het Nedersticht zoals dat veelal het geval was bij de overkoepelende heemraadschappen en hoogheemraadschappen, die meer regionaal of zelfs territoriaal van aard waren. Ook het dorpsbestuur van Amerongen werd er niet bij betrokken. Het was namelijk een buitenpolder die buiten de grote rivierwater kerende dijk was gelegen, niet behoorde tot de hoog gelegen gronden van de Utrechtse of Stichtse heuvelrug en alleen omkaad was⁹. Dat betekende vrijwel per definitie, dat de bekading door de particuliere bedijkers zelf geheel in eigen beheer en reglementering tot stand gebracht werd. Zo'n buitenpolder, zelfs gelegen buiten de grenzen van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams had dus een overwegend privaatrechtelijk karakter, althans veel sterker dan een dorpspolder of een ander 'gewoon' waterschap. Heden ten dage valt dit gebied wèl onder het nieuwe, zeer uitgestrekte hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.¹⁰

Bisschop Rudolf van Diepholt werd in dit geval alleen om een bevestigingsakte gevraagd, en inderdaad werd diens goedkeuringscharter door het charter met de tekst van deze schouwbrief getransfigeerd. De landgenoten of geërfden, die allen uiteraard grond in eigendom hadden in de Bovenpolder waren ten dele niet de eerste de beste. Bovenaan stonden de institutionele grondeigenaren zoals de Utrechtse domproosdij, waarvan domproost Gijsbrecht van Brederode in hoog aanzien stond in het gehele Sticht, en verder het S. Maria Magdalenaklooster van de zusters Dominicanessen te Wijk bij Duurstede, gevolgd door enkele Stichtse edelen uit de uitgebreide Zuilense clan, en een lid van de zeer Amerongse familie Van den Lande. Voorts is het, gelet op de namen van de ingelanden, zeker niet te gewaagd om te veronderstellen, dat genoemde Gijsbrecht van Brederode de ontwerper van deze weldoortimmerde dijk- en schouwbrief moet zijn geweest, want enkele jaren na 1439, namelijk in 1443 bemiddelde hij met succes in de geschillen over de uitoefening van het erfelijke dijkgraafschap door de heer Van Montfoort in de Lopikerwaard, de Lekdijk Benedendams.¹¹ Gedetailleerde waterschapszaken waren hem dus vertrouwd geraakt. En dat had domproost Gijsbrecht van Brederode op jeugdige leeftijd (hij was ondanks zijn twee hoge kerkelijke waardigheden in 1439, namelijk proost van de Dom

in de middeleeuwen (Zutphen-Linschoten 1983), p. 611 vlg., alwaar de waterstaats- en waterschapsgeschiedenis beschreven staat.

⁹ Zie in het algemeen: A.A. Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, I ('s-Gravenhage 1905), p. 249, s.v. 'Buitenpolders'.

¹⁰ Het natuurgebied wordt buiten beschouwing gelaten en als geaccepteerd overstromingsgebied niet meer als een te beheren polder beschouwd in: H. Boer e.a., *Utrechtse Dijken langs Neder-Rijn en Lek* (Utrecht 2001), bijvoorbeeld p. 17.

¹¹ HUA, Heeren van Montfoort, inv. nr. 108, regest 559, 5 juni 1443.

en Oudmunster te Utrecht, pas 23 jaar oud) op het beperkte en dus uiterst overzichtelijke terrein van de inrichting van deze lokale buitenpolder, zelf voor het eerst in de praktijk kunnen brengen en kunnen formuleren, en wel op het moment dat alle gronden daar in particuliere handen waren geraakt, dus bij gelegenheid van de voltooide deling van dit uiterwaardengebied.

Deze gedegen, bijna overdreven uitputtende regeling van 1439 betreft dus de aanleg van een zomerdijk langs de bedding van de Nederrijn, dat wil zeggen van een dijk die door zijn geringe hoogte alleen als kade bedoeld kon zijn om de in de zomer voorkomende hoogwaterstanden in de uiterwaarden te keren. Voorts regelde deze schouwbrief het onderhoud van de watergang die de Oude Rijn werd genoemd, die dwars door de polder liep en met een sluisje uitwaterde in de Nederrijn aan de westzijde van de Bovenpolder bij het perceel dat de Veertig Garden heette.

De dijk- en schouwbrief bevat een bestuursinrichting van drie heemraden die telkenjare op Beloken Pasen door de eigenaren-ingelanden uit hun midden werden gekozen, en die in later eeuwen, in de nieuwe tijd, 'poldermeesters' werden genoemd. Zij werden gekozen uit elk van de drie oorspronkelijke eenheden van de polders, één uit de ingelanden van de Weerd, één uit de Enker, en één uit de ingelanden van de Spijck. De verkiezing vond te Amerongen, vlakbij de kerk plaats, namelijk op de Hof aldaar van de Utrechtse domproosdij, bij welke gelegenheid dan ook de aftredende drie heemraden aan de drie nieuwe heemraden en aan de overige aanwezige landgenoten de jaarlijkse rekening en verantwoording moesten afleggen. Zoals algemeen en overal gebruikelijk is in het 'waterschapswezen' vond tweemaal per jaar een schouw, dus de inspectie en het ter plekke rechtdoen plaats ten aanzien van het onderhoud van de zomerdijk. Dat was de voorjaarschouw op 1 mei, die op 3 mei gevolgd werd door de schouw van de Oude Rijn, en de najaarschouw van de zomerdijk op 17 september met kort daarop de najaarschouw van de Oude Rijn op 21 september. Zelfs de aandachtspunten, hoe voor de hand liggend ook, waren gedetailleerd voorgescreven, namelijk of de zomerdijk niet te laag of te smal was, en dat er gelet moest worden op mogelijke doorbraakplaatsen waar achter de dijk een poel ontstaan was. Uiteraard moest na een onverhoopte doorbraak de dijk door de landgenoten zelf gedicht en betaald worden. Bij de schouw van de watergang de Oude Rijn moest vooral gezorgd worden voor 'het snijden', dat wil zeggen het opruimen van de waterplanten. Door 'ladiken' haalde men de planten die men met een soort zeis onder water afgesneden had op de kant, en ook het uitbaggeren en het op de walkant uitspreiden van de modder behoorden tot dat werk. Als de rivierbedding op een bepaalde plek te dicht bij de zomerdijk opgedrongen was, dan moesten de heemraden op de gebruikelijke wijze, dat wil zeggen door middel van 'sticken', dus door middel van het prikken van stokken in de grond, het beloop of tracé van aanleg of herstel van de dijk aangeven. Dit geschiedde altijd door middel van aardhaling, dat wil zeggen met aarde of zoden afkomstig van de naast de dijk gelegen landen. Op zich zijn het feitelijk overbodige toevoegingen in de tekst. Deze gang van zaken was eigenlijk

overal gewoonrecht. Het accentueert vooral het naar volledigheid strevende karakter van het stuk als dijkbrief en reglement. En dat het met die zomerkade ernst was, blijkt uit het feit, dat ingeval van de 'weer', de verdediging van de dijk bij zomeroverstromingen, gebruikers en bezitters elk dan een paar man op de dijk moesten zetten, zolang de heemraden dat nodig achtten, en op straffe van een boete als 'herenghelt'. In principe was overigens met het 'herenghelt' het betalen van het heer of dijkleger, de mankracht voor het instand houden van bedreigde dijkgedeelten, bedoeld.

Behalve in het bezit van de Utrechtse Domproosdij zijn in de loop der eeuwen de gronden in de Bovenpolder vooral in handen geraakt van de successievelijke eigenaren van kasteel Amerongen,¹² dat aan drie zijden door de polder omsloten wordt. Bovendien waren in de tijd van de Republiek de Amerongse uiterwaarden een tijdlang in twee polders uiteengevallen, namelijk de Spijkerpolder en de Nobelerwaard, die pas in 1784 weer verenigd zijn door een overeenkomst tussen de eigenaren en overige geïnteresseerden van beide polders. Eigenlijk pas sedertdien spreekt men van het waterschap 'De Bovenpolder'. Bij die overeenkomst werd tevens opnieuw het bestuur en beheer vastgesteld van deze buitenpolder,¹³ zoals dit type polder officieel genoemd werd. Er kwamen drie poldermeesters die door de 25 ingelanden benoemd werden, en de gebruikelijke omslag over de morgentalen van de percelen invorderden. Het waterschap (groot 365 ha. in 1872, in 1958 gestegen tot 415 ha. en in 1965 weer berekend op ca. 350 ha.), is in 1872 gereorganiseerd, en bij die gelegenheid werden doelstelling en taken wat verbreed: niet alleen het onderhoud van de Rijnkade en de Dwarskade aldaar werden genoemd, maar ook van een aantal sloten, een dijkje rond de Nobelerwaard, en de zogeheten Kokkeboersluizen aan de westkant van de polder.¹⁴ In de officiële ambtelijke registratie viel de Bovenpolder als waterschap onder de rubriek: 'Waterschappen die buiten de hoofdwaterkering liggen en afzonderlijke afwateringseenheden vormen', met een rechtstreekse lozing door een afsluitbare duiker op de Nederrijn en drie inlaatsluisjes, maar thans dus meer natuur-, dan in cultuur gebracht gebied geworden is.¹⁵ Op de hoge wal of berg ten oosten van het centrum van het dorp stond tot 1809 de galg van de hoge gerechtsheerlijkheid Amerongen sinds 1676, die overal in de Bovenpolder duidelijk zichtbaar moet zijn geweest.

De tekst van deze onbekende dijkbrief kwam aan het licht bij de inventarisatie en specificatie van een cartularium van rechten en goederen van het S. Maria Magdalenaklooster van Dominicanessen te Wijk bij Duurstede, een van de belangrijkste grondeigenaren in de Bovenpolder. Het manuscript is ca. 1991 ten behoeve van dat kloosterarchief aan het toenmalige Rijksarchief in Utrecht (thans onderdeel van Het Utrechts Archief) geschonken.

¹² HUA, E.P. de Booy, *Inventaris van het archief van het huis Amerongen 1404-1939* (Utrecht 2000), pp. 92-95.

¹³ *Idem.*

¹⁴ HUA, Provinciaal bestuur, inv. nr. 52, vergadering van Provinciale Staten van Utrecht van 2 juli 1872, bijlage 11-c, met een reglementswijziging van 11 april 1872 en gegevens sedert 1784.

¹⁵ *Beschrijving van de provincie Utrecht, behorende bij de waterstaatskaart* ('s-Gravenhage 1968), p. 65 en p. 110 nr. 11.9.1.

TEKST VAN DE DIJKBRIEF

1439, april 10.

Gijsbrecht van Brederode, Domproost en proost van Oudmunster te Utrecht, Lubburch van Torenborch, priorin, en het S. Maria Magdalenaconvent te Wijk bij Duurstede, Gijsbert van Nijenrode, Johan van Zuilen van Natewisch, Johan van Dribergen, en overige met name genoemde landgenoten in de Spijck, de Weerd en de Enker te Amerongen, maken een ordonnantie op de aanleg van de zomerdijk of kaa tussen de Boomgaard te Elst en de Veertig garden te Amerongen, stellen voorts het college van heemraden in voor de genoemde Weerd en voor de Oude Rijn te Amerongen, en regelen tenslotte de schouw.

[17v] Wij Ghijsbert 's broeder tot Brederoeyd, tot Gheynp, tot Vianen ende totter Ameyde, by der ghenaden Goods domproesst ende proesst van Oudemunster 't Utrecht, suster Lubburch van Torenborch, priorisse, ende ghemeyn convent des cloesters van Sunte Marien Magdalenen ghelegen tot Wijk by Duersteden, Ghijsbert van Nyenrode, Johan van Zulen ende van Natewisch, Johan van Driberghen bastart van Abcoud, Willam van Kriekenbeeck, Lambert van Zulen bastaert, Willam uten Weerde, Ruderic uten Weerde, Agniese van Langhevelt, Johan van den Lande, Andries Spruyt, Johan Spruyt, Rolof Dirc Lamzoen, Willam die Vliegheer, Mathys Gherytzoen Dirc van Zeyst, Evert van Waghensvelt, Aernt Scadenzoen, Aernt Coeman Rolofzoen ende Johan Wouterszoen alsoe lantghenoten in den Spycck, opten Weert ende opten Enker gheleghe in den kerspel van Ameronghen doen cont ende kenlic allen luden.

Soe wi zamentlijck mit malcanderen des overeenghecomen sijn mit voersjenden ripen rade, eendrachteliken enen Zoemerdijck te maken ende te houden ende te ghelden ende te betaellen jaerlix ende tot alre tijt nader oerdinancien ende na manieren nabescreven durende tot ewighen daghen sonder yemants wederspreken.

- (1) In den yersten soe sal dese voersz. Zoemerdijck beghynnen tot Elsthe aen den Bongaert ende eynde op die Weertichgaden uut.¹⁶
- (2) Item desen voersz. Zomerdijck sal men altoes maken ende houden daer hi gheleghe is mitter naester eerden ten mynsten scade sonder yemants wederspreken by ene pine ende coer van vier oude Vlaemse groet tot behoef des heemraets in der tijt. Ende alsoe dicke als diegheen daer teghen zeyde die sijn aerde ten naesten dijck voersz. gegraven worde, soe menich werve, sal hie die koer ende pyne voersz. verboeren.
- (3) Item soe sal men alle iaer drie nye heemrade kyesen uut den lantgenoten des voersz. Weerts ofte Enker ofte Spijck die so desen voersejden dyck behueden ende scouwen sullen. Dat's te verstaen, dat die heemraet indertijt die nu ofte namaels wesen sal, altoes sal doen kundigen op den Beloeken Paeschdach tot Ameronghen in der kerken onder die hoechmisse, ende laten weten enen yghelicken die lantghenoeten sijn off die bruycweer besitten ofte hebben bynnen desen voersz. dijck, dat si coe[18r]men sullen op den hoff tot Ameronghen als die misse ghedaen is om die drie ander nye hemraede te kieseren, welke die drie oude hemraede voersz. 't mitten lantgenoten oft die bruycweer besitten, dan sullen eendrachtelicken kyesen ofte bi den meerre hoep, ende die dan ghecoren werden, ende sullen des niet moeghen weygeren ofte wederspreken in gheenre wijs. Waert dat si daer teghens enige weer of wederspreckinghe maecken, dats

¹⁶ Veertig garden.

te verstaen dat sijs nyet wesen en wouden ofte enich van hen drien dies hem dan weren woude alsoe dicke als hij's hem weerde, ende hem dat worde geverghet te wesen, soe sal hi verboeren enen gouden francrycxsen schilt oft payment sijnre weerde inder tijt, die een helft tot behoef onss genadich heren van 't Uterech^a, ende die ander helft tot behoef des hemraeds die hem ghecoeren had, ende des ghemeynen Weerts voerscr. Ende dese selve koer ofte peyne voerscr. sal die heemraed voerscr. hem eyschen, ende ist dat si ter stont niet en betalen, soe sal die heemraed voernoemt nemen enen pander des Ghestichtes van Utrecht, ende panden hem dese voerscr. peynen uut ghelijck herenghelt.

- (4) Item soe sullen die heemraed alle iaer op den Beloeken Paeschdach rekeninghe doen des achtermyddaechges nae der Vesper tot Amerongen voerscr. Dat si dar (dan) in der kerken voer den nyen heemraede ende voer die lantgenoten ende die bruyckweer hebben, die dan daerby coemen willen, ende dat sullen si altoes des morgens laten kundigen onder die hoechmisse inder kerken tot Ameronghen voerscr., dat si dan sullen rekenen. Ende eer si rekenen altoes sullen sij dese drie nye heemrade dan ghecoren eden alle dinck tot des landes noet te doen bij hoerren eede. Dats te verstaen, alle iaer twe werven te scouwen desen voerscreven dyck, als op de meydach die yerste scouwe, ende op Sunte Lambertsdach daernaest volgende in den herfst die ande scouwe, ende alle tijt te scouwen by hoeren eede. Off die dijck voerscr. tot enigher tyt te leghe oft te smal waer tot enigher scede ofte enich ghebreck hadde dat sullen si ter stont doen verhueden ende weder maken laten nae nutscaffen ende profijt des ghemeynen Weerts voerscr. by hoeren eeden.
- (5) Item waert, dat enighe waeden vor den oft te braken tot enigher tijt in den dijck voerscr., dat sal die Weert voirnoemt ghelijck weder diken ende betaelen.
- (6) Item waert zake dattet oever desen selven dyck erghent oft tot enigher scede te nae quaem, soe sullen die heemraed inder tijt by hoeren eede hoer sticken steken daer die dijck dan legghen en wesen sal, welken dijck men altoes houden sal ende maken sal mitter naester eerden, daarbi ghelegen ten mynsten scade sonder yemants wedersegghen by der koeren ende peynen van vier Vlaemse groet gelijk voerscr. is.
- (7) Item tot alre tijt alst noet is hetsi watnoet of anders, soe moghen die heemraede indertijt bieden alle drie gheen die gheervet sijn of bruyckweer hebben in den Weert voerscr. tot hoerre weer; dats te verstaen: die een halfve hoeve heeft oft bruyct ofte daer onder één man, ende wie twalef mergen heeft ofte buruyct offt daerboeven twe man opten dijck te hebben, ende die te helpen maken ende houden also lange alst noet is, thent dat se die heemraed voersz. oerlof gheeft, ende alsoe voert nae mergentale te rekenen. Ende die dan daer niet en quaem alst voersz. is, daer sal die heemraet enen voer winnen, ende panden hem dat uut als herenghelt, ende nochtan sal die onwillige die dan daer niet en quaem, verboeren alle dage vier Vlaemse groet hierenboeven tot behoef des heemraets inder tijt.
- (8) Item soe sal dese gemeyne Weert bynnen desen dijck voerscr. een gemeen waterganck hebben mit eenre slusen, welke waterganck 't gheheyten is Den Ouden Rijn, ende eynden sal tot die Veertich garden uut [18v] in den Rijn, daer die sluse voerscr. liggén sal.
- (9) Item dese waterganck voersz. sullen die heemraet in der tijt altoes scouwen alle iaer bi hoeren eede tot tween tiden te verstaen die yerste scouwe op den Heilighen Cruusdach Invencio in meye, ende die ander scouwe op Sunte Matheusdach apostel ende ewangelist in den herfst daernaest volgende, ende alle dinck te doen inden waterganck ghelijck als in den dijck voerscr. wes

a doorgehaald, en verbeterd in Utrecht

daer noet is bi hoeren eet, dats te verstaen te snyden ende te layken te laten diepen ende maken, dat die waterganck voersz. diep ende reyn ende sonder gebreck gancaftich altoes blijft.

- (10) Item of yemant enige dikinge of dammynge maecte in den waterganck voersz. die sal verboeren vier vlaemse groet, ende also voert alle dage totter tyt toe dat hy die waterganck voersz. weder had ghemaect, gelijk si te voeren was, eer hi die dikinge of daroff damminge voerscr. hadde gemaect inden waterganc voerscr. tot behoef des heemraets in der tijt.
- (11) Item soe wes cost die heemraet inder tijt doet ofte dede om des dijck wille ende om des watergancs wille voerscr., dat sullen sy setten bi hoeren eede op den ghemenen Weert nae den morgentael morgens morgens ghelijck, roede roede gelijk op enen genoemden dach te betalen, den welken dach sullen die heemraed voersz. tot Amerongen op enen sonnendach in der kerken onder die hoechmisse doen uitroepen, opdat een ygelic weten mach, wanneer hi sijn ghelt betaelen sal bi hoeren eede. Ende waert zake, dat yemant waer die op den ghenomden dach sijn ghelt dan niet en betaelden daer hi dan op waer gheset ghelyck voerscr. is, die sal dan verboeren den derden penninck meer tot behoef des heemraets indertijt. Ende dit voerscr. ghelt mitten verbueren ende alle voerscr. coeren of peynen mach die heemraet indertijt die coemen of rueren van desen dijck off waterganck voerscr. panden mit enen Ghestichs pander van Utrecht uut den onwillighen oft verbrokighen ofte versumende goede ghelijck 's herengelt, sonder yemants wedersegghen tot des heemraden behoef indertijt ghelijck voerscr. is, anders behoudelick nochtan den pander voerscr. hierenboven syn pantghelt.
- (12) Item soe en sal y nemant spreken heymelick of openbaer op den heemraede indertijt dat sijn eet of eer te nae gaet by een peyne van Francrycsen scilt, also dick als hi dat dede tot behoef, die een helft mijns ghenadich heren van Utrecht ende die ander helft tot behoef des heemraets indertijt die dat uut mach panden mit enen Stichtes pander van Utrecht ghelyck heren ghelt ter stont sonder wederspreken, ende nyement in al desen voerscr. punten te verschoenen is of te verdragen alle arch of list, ferpel, off nye vonde die men hier in alle desen voerscr. punten trecken of visieren mach uutghesceyden. In kennisse der waerheit om dat alle dese voerscr. punten ende elx bisonder vast ende stade ende onverbroecken van onss ende onsen erfnamen ende naecoemlinghen ofte die hier naemaels mit onss ende onsen aerfnamen erve in den selven Weert voerscr. sullen crighen nu ende ten ewighen daghen durende, soe hebben wi Willam van Kriekenbeeck, Lambert van Zulen bastaert, Willam uten Weerde, Ruederick uten Weerde, Agnyese van Langhevelt, Jan van den Lande, Andries Spruijt, Jan Spruyt, Roelof Dirck Lamssoen, Willam die Vliegheer, Mathys [19r] Gherithzoen, Dirck van Zulen ende van Natewissch ende Johan van Driberghen voernoemt desen brief over ons ende over hem selven te bezeghelen, Zeyst,¹⁷ Evert van Waeghensult, Aernt Scadenzoen, Aernt Coeman Roelofzoen ende Jan Wouterszoen also lantghenoten voernoemt samentlick ende eendrachtelick gheboeden ende bidden den erweerdighen prelaet heren Ghijsbert van Brederoede, doempoesst ende proesst van Oudemunster 't Utrecht etc., der eersamigher priorissen ende convent des cloesters van Sinte Marien Magdalenen tot Wijck bij Duersteden, Ghysbert van Nyenrode, Johan van Zulen ende van Natewisch, ende Johan van Driberghen voirnoemt desen brief over ons ende over hem selven te bezegelen, ende te kennen mit hoeren zegelen, ende wi Ghijsbert, brueder tot Brederoede etc., doempoesst ende proesst van Oudemunster 't Utrecht voirnoemt, ende wi priorisse ende ghemeen convent van Wijck voerscr. ende Ghijsbert van Nyenroede, Jan van Zulen ende Jan van Driberghen voer-

¹⁷ In de tekst zijn de woorden 'Zulen ende van Natewissch ende Johan van Driberghen vernoemt desen brief over ons ende over hem selven te bezeghelen Zeyst' doorgehaald.

noemt om bede wil Willams, Lamberts, Willams, Rudericx, Agnise, Jans, Andries, Jans, Roelofs, Willams, Mathijs, Dircx, Everts, Aernts, en Aernts ende Jans voerscr. hebben onse zeghen over hem ende over onss selven als lantgenoeten voirnoemt aen desen brief ghehanghen, ende mede om die meerre vestenisse ende ewighe stadicheyte te houden soe hebben wi lantgenoeten voirnoemt alle samentlick ende eendrachtelick ghebeden, ende bidden onsen ghenadighen heer van Utrecht sijn transfixie hier doer desen tegenwoerdighen brief te steken, doen bezeghelt mit zinen zeghel. Welck is gheschiet als men scouwen mach, ende dese brieve sijn twe alleens sprekende van woerde te woerde. Ghegheven int iaer ons Heren dusent vier hondert ende neghen en dartich op den tienden dach in der maent van aprille

(Cartularium van S. Maria Magdalenaklooster te Wijk bij Duurstede, fol. 17v.-19r, Het Utrechts Archief, Archief van het S. Maria Magdalenaklooster te Wijk bij Duurstede, kleine kapittels en kloosters, oud-inv. nr. 1289-a).

ZEEUWSE STEDEN VOOR DE GROTE RAAD

Deze bijdrage geeft een algemeen ‘overzicht van rechtspraak’¹ in verband met geschillen (1°) uit de periode 1470-1530, (2°) waar Zeeuwse steden, c.q. titularissen van openbare ambten in die steden (q.q.), als procespartij optraden, (3°) die ofwel in eerste instantie, ofwel op basis van een rechtsmiddel tegen een beslissing van een lagere instantie, voor de Grote Raad² werden gebracht, (4°) en die hoofdzakelijk via de zgn. geëxtendeerde sententiën in het archieffonds van dat justitiehof bekend zijn.

(1°) De bepaling van de *terminus a quo* ligt voor de hand: de bewaarde registers geëxtendeerde sententiën beginnen pas vanaf 1470; de oudste (fragmenten van) procesdossiers in het archieffonds dateren overigens uit circa 1460. Voor vroegere processen die door de Grote Raad werden behandeld is men aangewezen op locale en provinciale archieffondsen.³ Voor Zeeuwse zaken kan dat wellicht alleen maar een uitermate onvolledige documentatie opleveren. De *terminus ad quem* valt ongeveer samen met de oprichting van de collaterale raden, en waarschijnlijk ook een toeneming in de rechtsprekende activiteit van de Geheime Raad. Het onderzoek zou uiteraard voor latere jaren kunnen worden voortgezet, steeds vanuit het archieffonds van de Grote Raad, tot de scheiding van de Noordelijke Nederlanden circa 1580 (toen de raad zijn competentie in de afgescheurde territoria verloor). Om een vollediger beeld te hebben ware het dan wel nodig ook rekening te houden met de rechtspraak van de Geheime Raad. Tenslotte moet eraan herinnerd worden dat voor de laatste decennia van de 15e eeuw, mede in verband met de onlusten die de beginjaren van het Habsburgse regime plaagden, de registers van de Grote Raad grote lacunes vertonen.

(2°) Zowel de *goede steden* die in de Staten waren vertegenwoordigd als enkele *smalsteden* komen aan bod. In beginsel werden voor dit algemeen overzicht alleen die zaken geselecteerd waar een stad als een procespartij voorkomt (meestal als hoofdpartij, maar soms als toegevoegde partij), alsook de rechtszaken waarin een aan de stad verbonden ‘openbare ambtenaar’ (die niet noodzakelijk de

1 De afkorting GRM staat voor het Fonds Grote Raad (van Mechelen) op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De opdracht voor deze bijdrage was belangstelling te wekken voor gerechtelijke archieven, met name door naar concrete gevallen te verwijzen. De selectie zaken in verband met Zeeuwse steden is wellicht niet volledig representatief voor de gehele waaier van zaken in dergelijke archieffondsen. Voor de Grote Raad blijft de lezer daarom aangewezen op de korte samenvattingen in *Chronologische Lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën* [...] berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, 6 dln., 1966-1988, alsook op de dertien delen beschrijvende inventarissen van de reeksen Beroepen uit Holland, Eerste Aanleg en enkele andere (voor nadere referenties, zie de bijdrage over de Grote Raad in: E. Aerts et al. (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, I (Brussel 1994), p. 448-461, tevens met referenties naar basisbibliografieën). Een groot aantal *case-studies* over bepaalde processen is reeds verschenen, het leek daarom nuttiger vanuit een vrij algemene invalshoek de mogelijkheden van het fonds nader toe te lichten. Met het oog op de ruimtebeperking, maar tevens om de (Zeeuwse) historici aan te moedigen het heft in eigen hand te nemen, werden met opzet verwijzingen naar secundaire literatuur weggelaten. Tenslotte moet erop gewezen worden dat prof. dr. M. Oosterbosch nog een groot aantal archiefstukken in het fonds heeft ontdekt, die op Zeeuwse en Hollandse zaken betrekking hebben, maar nog niet geïnventariseerd werden in de voormelde reeksen.

stadsmagistraat vertegenwoordigt: baljuw, schout...) als partij optrad, voor zover dat in de hoedanigheid van zijn ambt was, en niet als privé-persoon. De precieze afbakening van zaken waarin een ambtenaar in zijn officiële hoedanigheid, dan wel als particulier optreedt, is uiteraard niet altijd mogelijk. Nadere studies kunnen ook meer aandacht schenken aan de locale of regionale vertegenwoordigers van de centrale overheid, die, zoals hierna nog ter sprake komt, frekwent in processen voor de Grote Raad intervenieerden.

(3°) De Grote Raad kan als het eerste ‘centraal’ justitiehof in de Nederlanden worden beschouwd. Men kan echter al van enige centralisatiepolitiek door middel van een hogere rechtsmacht spreken met de opkomst van de Raad van Holland, die, althans vanuit Zeeland, als een vorm van justitie op supraprovinciaal niveau kan gelden.⁴

(4°) De geëxtendeerde sententiën geven slechts een gedeeltelijk, en mogelijk vertekend, beeld van de hele rechtspraak van het hof weer. Nog andere Zeeuwse zaken kunnen ongetwijfeld geïdentificeerd worden via andere reeksen uit het archieffonds, zoals de rolregisters en de dictaregisters. Maar dergelijke reeksen geven meestal weinig informatie over het voorwerp van de rechtszaken. Dossiers zijn lang niet altijd systematisch bewaard gebleven: soms treft men voor eenzelfde proces zowel de sententie als processtukken aan, maar in vele gevallen heeft men slechts een deel van een procesbundel waarvan de afloop bovendien onbekend is. De meeste geëxtendeerde sententiën kunnen wellicht als definitieve vonnissen worden beschouwd, maar ook dat is niet altijd het geval; zo zijn er onder meer nogal wat sententiën van de Grote Raad die in beroep tegen een tussenvonniss van het Hof van Holland werden gewezen.

De opzet van dit overzicht is een algemeen beeld te geven van die stedelijke geschillen, zodat meteen ook enige aanwijzingen tot uiting komen inzake de geschillen waardoor de ‘vorstelijke justitie’ tijdens de overgangsjaren van het Bourgondisch naar het Habsburgs regime de werking van de stedelijke instellingen kon beïnvloeden. Wanneer men het geheel van de rechtszaken doorneemt die tijdens die periode door de Grote Raad werden behandeld, dan valt het op dat, althans in die provincies die onder de competentie van de raad vielen, steden voor een behoorlijk aandeel in de globale rechtspraak van het hof voorkomen, al moet men ook rekening houden met regionale verschillen en de aard van de ge-

2 Ook wel als ‘Grote Raad van Mechelen’ of onder nog andere benamingen bekend. Tijdens de periode die hier wordt bestudeerd zetelde het hof in kwestie alleen permanent te Mechelen tijdens de jaren 1474-1477 (als ‘Parlement’) en later opnieuw vanaf 1503-1504 (‘Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen (ca. 1445-1797)’), in: E. Aerts et al. (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, I (Brussel 1994), p. 448-461).

3 Dat werk heeft J. van Rompaey verricht voor zijn fundamentele studie over de oorsprong en de beginjaren van de Grote Raad tot 1477: *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel 1973).

4 Vanaf het tweede kwart van de 15e eeuw kan de praktijk van dat hof al bestudeerd worden dank zij de inventarissen van de memorialen: A.S. de Blécourt en E.M. Meijers, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa, T. I-III (Haarlem 1929)*; R.W.G. Lombarts, P.C.M. Schölvincq, J.Th. de Smidt, H.W. van Soest, T. IV-VI (Leiden 1982); *idem*, T. VII-X (Leiden 1985); R.W.G. Lombarts, P.C.M. Schölvincq, J.Th. de Smidt, M.R. van Toorn, T. XI-XIII (Leiden 1988). Echt inzicht (in de situatie rond het midden van de 15e eeuw) verwerft men pas door de lezing van het proefschrift van M.-C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001).

schillen. Een overzicht van de geschillen waarin Zeeuwse steden betrokken waren, kan dan ook geen basis leveren voor de geschillen afkomstig uit andere gewesten. Hopelijk kan dit artikel al een aanzet geven voor andere, vergelijkende studies met betrekking tot andere provincies, maar ook voor eigen Zeeuwse studies die onderhavig overzicht verder uitdiepen en corrigeren.

In het overzicht springt meteen een kwantitatieve vaststelling in het oog: Middelburg en Zierikzee blijken het grootste aantal rechtszaken (misschien wel meer dan twee derden van het totaal!) voor hun rekening te nemen. De smalsteden komen weinig voor, en meestal dan nog in een geschil waar de twee voornoemde grote steden zelf ook betrokken waren. Alleen Reimerswaal, waar de precare geografische situatie het verval van de stad vanaf het tweede kwart van de 16e eeuw nog bespoedigde, neemt een tussenpositie in.

De impact van de centrale justitie op de Zeeuwse steden kan op verschillende (bestuurlijke) niveaus worden onderkend: (1°) In de eerste plaats stelt men vast dat die rechtspraak zich soms over de interne zaken van de stad moest uitspreken. Maar het was vooral naar aanleiding van geschillen inzake de externe betrekkingen van de steden dat de Grote Raad werd aangesproken: (2°) aldus voor de vrijwel klassiek te noemen geschillen die betrekking hadden op de relaties tussen de steden en hun onmiddellijke omgeving; (3°) ook de regionale of provinciale geschillen speelden hier een belangrijke rol, met name in economische en handelsconflicten; (4°) onvermijdelijk kwam de centrale justitie ook tussen in zaken die (binnen de Lage Landen) een interprovinciale, of een internationale dimensie vertoonden, en ook dergelijke grensoverschrijdende geschillen waren veelal economisch van aard; (5°) tenslotte oefende de Grote Raad ook zijn competentie uit in geschillen tussen een stad en de landsheerlijke ('centrale') overheid.

Die typologie kan weliswaar niet in alle gevallen scherp worden gehanteerd. Zo stonden, althans vanuit een formeel standpunt, zeer dikwijls belangen van de vorstelijke of centrale overheid op het spel, bijvoorbeeld alleen al omdat één van de procespartijen zich op een akte van de vorst kon beroepen (een privilege, octrooi enz.). Dergelijke akten waren soms verleend door de vorst in zijn hoedanigheid van graaf van Zeeland, zodat het onderscheid tussen een intern-provinciale en een supraprovinciale aangelegenheid al snel vervaagt. Zo ook is er geregeld een ruime mate van overlapping tussen een institutionele controverse (bijvoorbeeld een jurisdictieconflict) en een economisch conflict.

1 De competentie van de Grote Raad in de interne zaken van Zeeuwse steden

1.1 Interne politieke conflicten, waarbij lokale groepen gemakkelijk op externe steun probeerden te rekenen, werden niet noodzakelijk via gerechtelijke methodes opgelost. Toch zijn er enkele gevallen die aantonen dat voor dergelijke problemen soms een beroep werd gedaan op de hogere justitie om een einde te maken aan het conflict.

Tijdens de onrustige jaren na de dood van Karel de Stoute werden enkele oude privileges in ere hersteld (onder meer door het Groot Privilege van 1477 en andere, provinciale privileges die toen werden verleend). De burgemeester, schepenen en tesorier van Zierikzee verzetten zich tegen hun afzetting en de benoeming van een nieuw stadsbestuur door een vertegenwoordiger van de heer van Ravestein, die beweerde daartoe door de vorst gelast te zijn, zoals ook voor de andere grote Zeeuwse steden.⁵ Volgens (het bedreigde bestuur van) Zierikzee hadden de opvolgers van Karel de Stoute zich ertoe verbonden het systeem voor de hernieuwing van het stadsbestuur volgens de principes die vastgelegd waren in de oude stadsprivileges te herstellen.⁶ De Grote Raad beval de partijen⁷ hun titels voor te leggen, maar de bewaarde sententie, volgens een beproefde aanpak in politiek gevoelige geschillen, hield het bij een ‘voorlopige’ handhaving van het nieuw bestuur, zodat de partijen verplicht werden hun conflict verder via gerechtelijke weg uit te vechten (zoniet begingen ze een zgn. ‘attentatum’ in procedurele zin). In de mate waarin het politiek gezag waarvan de Grote Raad een uitdrukking was voldoende sterk stond om respect af te dwingen, maakte die formule het mogelijk het conflict te beheersen en de openbare vrede te garanderen.

Een andere zaak – waarvan de politieke dimensie slechts vaag gesuggereerd wordt – begon in Middelburg. Een oud-schepen, die lid was geweest van een college dat was aangesteld om de nieuwe schepenen aan te stellen, vreesde uitgerekend voor de nieuwe schepenrechtbank vervolgd te worden, en beweerde dat die rechters hem vijandig gezind waren.⁸ Hij verkreeg brieven van purge, waarvan de bevestiging een proces voor de Grote Raad uitlokte. De zaak liep toen op een sisser uit: de magistraat trok zich uit de zaak terug onder voorwendsel dat de baljuw of de procureur-generaal moesten beslissen of zij al dan niet tot vervolgingen zouden overgaan. De baljuw liet weten dat hij het ambt niet meer uitoefende en buiten het geschil wilde blijven. De procureur-generaal werd geïnformeerd dat de nieuwe baljuw beslist had geen vervolgingen in te stellen, en verklaarde geen bezwaren te hebben tegen de bevestiging van de brieven van purge. Nu de zaak geen aanleiding meer gaf tot een betwisting, ging de raad in op de vordering. We kunnen vermoeden dat het conflict op lokaal niveau was opgelost, maar de aanzet van een proces bij de Grote Raad toont aan dat dergelijke conflicten wel degelijk direct voor de centrale justitie konden worden gebracht.

5 GRM 797.16 (13.04.1481), f. 43r: ‘...dat jaerlicx men geploghen heeft in onse vier hoofsteden van Zeeland te wetene Middelburg, Reymerswaele, Ziericxzee, ende Goux ende alst ons belieft te vernieuwene die offic[iers?] ende aldaer te instituerene ende nieuwe te stellene also wel die wethouders als de tesoriers of andere die tbewint vand. stedegeode hebben, ende dat dese vernieuwinge altyts gedaen wordt byd. grave of gravinne van Zeeland, hoere gecommicteerden of die gesubdelegierde vand. zelve gecommicteerden...’. Die procedure zou in 1468, onder hertog Karel, geregeld zijn, ‘niettegenstaende wat usancien of costumen dat zy ter contrarie gehadt hadden’ en zou de daaropvolgende jaren zijn toegepast (*ibidem*).

6 *Ibidem*, f. 42rv en 43v.

7 De leden van het oud bestuur kwamen op als ‘appellanten’ tegen de beslissing van Ravestein, die als ‘geappelleerde’ in het proces voorkomt. De afgezette leden worden *nominatim* in het begin van de geëxtendeerde sententie vermeld. Hun vordering was tegen het nieuw stadsbestuur gericht, dat derhalve als ‘geïntimeerde’ verschijnt, maar Ravestein kwam tussen om hun zaak op te nemen. Formeel gezien was de zaak dus niet een proces tussen het afgezet bestuur en de vorst. De zaak werd in eerste aanleg voor de Grote Raad gebracht.

8 GRM 826.111 (08.03.1526), p. 949-953. De feiten die eiser verweten werden, worden niet nader in zijn rekest gespecificeerd: ‘...hadde geadvertteert geweest dat onse bailliu van Middelburg by anbringen van de voors. van de wet aldaer zekere zulcke informatie zoude hebben beghonnen te nemene tegens hem suppliant spruytende uuyt saeke dat de voors. scepenen, raedt ende wet in camere souden hem angeseyt hebben crime van seditie ende monopole ende andere die zij noch niet gespecificeert en hadden maar genouch gecommunicert hiernaemals aldaer te belastene den suppliant van andere crimen’.

1.2 Dit laatste geval vertoont al enige gelijkenis met een andere categorie geschillen, die dan weer veel vaker in de praktijk van de Grote Raad voorkwamen: met name rechtszaken waarbij een beroep werd gedaan op de hogere justitiehoven (zowel het Hof van Holland als de Grote Raad) om, buiten de gevallen waarin via een procedure in appèl of in reformatie de gewone procesgang werd gevolgd,⁹ aantijgingen van misbruiken in de locale justitie (zowel in civiele als in strafzaken) te controleren. Om dergelijke zaken voor de Grote Raad te brengen werd een waaier van middelen ingeroepen en gebruikt, die ten dele door de bijzondere omstandigheden van de zaak waren ingegeven.¹⁰

Het viel de Franse koopman Philippe le Sellier niet mee. Hij was in de Lage Landen werkzaam. In 1477, gelet op de gespannen relaties met Frankrijk, had hij als voorzorgsmaatregel een vrijgeleide van Maria van Bourgondië verkregen. Desondanks werd hij door de baljuw van Middelburg gevangen gezet en het werd hem onmogelijk gemaakt zich voor de stadsrechtbank te verantwoorden.¹¹ Na een afspraak met de burgemeester werd Le Sellier aan een verwant van die stadsbestuurder uitgeleverd, die hem als privé-gevangene naar Gelderland voerde. Daar werd de Fransman zwaar mishandeld. De mishandelingen brachten permanente letsels teweeg en, ondanks de medische zorg na zijn vrijlating, overleed hij ten gevolge de kwellingen die hij had moeten doorstaan. De pijnigingen (in detail beschreven in het vonnis van de Grote Raad) waren wellicht uit wraak toegebracht, want zijn bewaker beweerde vroeger door Fransen te zijn mishandeld. Ook speelde misschien de opzet een losgeld af te persen een rol. Le Sellier's erfgenamen en de procureur-generaal bij de Grote Raad stelden een vordering in tegen de baljuw, de burgemeester en zijn verwant. De zaak mondde uit op een strenge veroordeling, waarbij aan de verweerders zware geldstraffen werden opgelegd, en schadevergoeding aan de erfgenamen werd toegekend. De gratiebrieven die de verweerders intussen

9 Zaken waarin een (gewoon) rechtsmiddel tegen het vonnis van een stadsgerecht werd ingesteld, maar waarin noch de stad, noch een openbare ambtenaar partij waren, heb ik behoudens uitzondering niet opgenomen in dit overzicht. Dergelijke geschillen tussen particulieren (c.q. instellingen) konden uiteraard wel de stadsrechtspraak raken, bijvoorbeeld omdat de rechtbank *a quo* als 'geappelleerde' voor het justitiehof *ad quem* werd gerekend, of nog omdat een dergelijke appèlprocedure hoe dan ook een ondergeschiktheid van de 'gewone' rechtsmacht impliceerde. De verhouding tussen stedelijke en hogere rechtsmachten kon evenwel ook complementair en concurrent zijn, zoals voor Vlaanderen is aangetoond door J. Monballyu, 'De gerechtelijke bevoegdheid van de Raad van Vlaanderen in vergelijking met de andere 'Wetten' (1515-1621)', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (eds.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant* (Assen 1994), p. 1-26.

10 Zie bijvoorbeeld het geschil naar aanleiding van de executie door een deurwaarder, waarbij Middelburg tussenkwam om de verwijzing te verkrijgen van een geschil dat bij de Grote Raad aanhangig was gemaakt, terwijl er al litispendingie bij de wet van Middelburg was: GRM Eerste Aanleg 305. Andere voorbeelden: GRM Eerste Aanleg 335 (vernietiging van een ballingstraf, door Middelburg uitgesproken); GRM Eerste Aanleg 341-1 (competentieconflict, Middelburg beriep zich op de eigen bevoegdheid naar aanleiding van het arrest van een schuldenares op verzoek van haar schuldeisers). Een proces tussen Zierikzee en de procureur-generaal gaf aanleiding tot een enquête die door het Hof van Holland was bevolen; daarop onstond een complex tussengeschied, dat in 1511 in appèl voor de Grote Raad werd gebracht (GRM Beroepen uit Holland 33).

11 GRM 804.79 (14.01.1502), f. 293r-299v. Het gedrag van de baljuw zou zelfs de rechtsbedeling te Middelburg onderbreken: Le Sellier vroeg vergeefs zich voor de justitie te mogen verdedigen '...maer hij en mochte daertoe niet commen overmits dat deselve Thomas als bailliu scepenen niet manen en wilde, zeggende mit wreeder manieren openbaerliken dat men niet en behoorde de voorn. brieven van geleide te obedieren gemerct dat die in Walsscher tale waeren, zeggende noch dat al consenteerde partie zyne ontslakinge dat hij hem nochtans wederom vangen soude ende daertoe in grooter lachternisse ende versmaethede van de rechten van de voors. stede ende van de brieven van geleide, omme den voorn. Phelips onrecht, last ende verdriet aen te doene was van den vierschaere upgestaen ende uuytgegaen, stellende die roede neder uuyt zynder hand, ende dat meer es, omme altijts zijnen quaden wille ende evelen moet te gebruecken hadde diversche dingedagen over laten gaen sonder vierschare te houden ende sonder yemende recht te willen doen, wel wetende dat een bailliu aldair navolgende de privilegien van Middelborch geen recht doen en mochte ten ware dat de gevangene eerst geexpediert souden zijn'.

hadden verkregen werden nietigverklaard. Bovendien beval het hof aan de procureur-generaal vervolgingen in te stellen tegen dezelfde verweerders voor andere feiten die tijdens het proces boven water waren gekomen. De wreedheid van de kwellingen die Le Sellier waren toegebracht verklaart echter niet alleen de uitspraak van de Grote Raad: uit de interventie van de procureur-generaal bleek duidelijk dat de grove miskenning van de vrijgeleide als een zware schending van het vorstelijk gezag werd aanzien.¹²

In een erfeniszaak te Reimerswaal rond 1466-1467 was een procespartij herhaaldelijk geconfronteerd geweest met de 'sluiting' van de stadsrechtsmacht. Na een renvooi door het Hof van Holland dat echter zonder gevolg bleef, besloot dat hof de zaak toch maar zelf te behandelen, maar die beslissing lokte het verzet van Reimerswaal uit, zodat de zaak in appèl bij de Grote Raad terecht kwam.¹³

1.2.1 In criminele zaken was de procureur-generaal al in een vroeg stadium bereid tussen te komen. Aldus in het geval van vervolgingen tegen een (Engelse) koopman die de wet van Middelburg van corruptie in haar justitie had beschuldigd.¹⁴ In de meeste gevallen had de controle door het hoge justitiehof evenwel een mildering of een rechtzetting van de stadsjustitie tot gevolg: straffen werden vaak gematigd,¹⁵ maar omgekeerd kon het ook gebeuren dat de stad als gevoegde partij één van haar burgers steunde die door het Hof van Holland was veroordeeld en die in appèl voor de Grote Raad de straf als excessief en in strijd met de stadsprivileges aanvocht.¹⁶

In die zaak ontlokte de tussenkomst van Zierikzee een controverse over de geldigheid en de draagwijdte van het privilege in kwestie. De procureur-generaal betwistte zowat al de middelen die de appellanten hadden ingeroepen: het burgerschap van de veroordeelde, de interpretatie van het privilege,¹⁷ en tenslotte de geldigheid van het privilege, omdat Karel de Stoute het zou hebben herroepen. De Grote Raad beval Zierikzee zijn privilege voor te leggen en de stad moest zich verant-

12 Zie ook het conflict, circa 1506-1508, met betrekking tot het secretarisambt te Reimerswaal: GRM Eerste Aanleg 244.

13 GRM Beroepen uit Holland 87.

14 GRM 790.7 (22.05.1470): conform de eis van de procureur-generaal wordt de koopman na een enquête veroordeeld.

15 GRM 797.22 (22.05.1481; GRM Beroepen uit Holland 112): strafvermindering om reden van een gratie naar aanleiding van de Blijde Inkomst verleend. GRM 814.30 (02.03.1515): een particulier was te Zierikzee voor twee verschillende misdrijven tot straffen van drie jaar verbanning veroordeeld, waarop na verloop van die drie jaren een interpretatieprobleem ontstond – de stad beweerde dat de tweede verbanningsstraf op dat ogenblik begon, maar de betrokkene ontkende die uitleg en argumenteerde dat bij gebrek aan een specifieke bepaling, beide straffen thans uitgevoerd waren; in een tussenvonnissen stelde het Hof van Holland dat hij voorlopig kon terugkeren, Zierikzee ging tegen die beslissing in beroep, maar de Grote Raad ging niet in op de argumenten van de stad (GRM 826.80: 31.10.1526). De verweerder werd ook nog door de procureur-generaal vervolgd, die hem ervan beschuldigde op onrechtmatige wijze ambten te Zierikzee te hebben verkregen en vervuld. Die beschuldiging werd eerst door het Hof van Holland, vervolgens in hoger beroep door de Grote Raad verworpen (GRM 826.86: 17.01.1528).

16 GRM 812.23 (22.10.1512), f. 116r-123r. De appellant stelde dat ten aanzien van burgers van Zierikzee 'nae de privilegien ende hantvesten derselver onser stede om gheene delicten, excessen noch mesusen voerder noch meer te verbuieren en mochte dan tsestich ponden Pariser tonsen behoefte ende tlijf, waeromme ende dat de voirm. van onsen rade in Hollant gaende ende comende directelicken tegens den voirs. privilegien ende hantvesten hem gecondempneert hadden in de somme van hondert ponden Philippus gulden...'.¹

17 *Ibidem*: '...tselve privilegie indien men daarvan dede blijcken hem verstaen zoude allenlicken in twee zaken. Te wetene wanneer de sentencie oft condempnatie gegeven waere bij die van Zierikzee ende in derselver stede ende oic wanneer dat den persoon ter doet gecondempneert waere, gemerct datte inne houden dese woorden in substancien: dat zij metten lijve niet meer verbuieren en mochten dan tsestich ponden Pariser, twelcke was copulative gesproken ende te verstante'.

18 *Ibidem*: '... want huere voirs. privilegien zunderlinge tgunst daer questie af es zeer oudt waeren ende oic dat zij voortijden qualic bewaert hadden geweest ter cause van der oirlogen ende anderssins in zulcker wijs dat men se qualic konst gelesen soe hadden zij

woorden waarom zij niet in staat was het oude, origineel exemplaar aan het hof te tonen.¹⁸ Tevergeefs trachtte Zierikzee al de bezwaren van de procureur-generaal te ontzenuwen:¹⁹ het appèl werd door de Grote Raad verworpen.

Minder ophefmakend was een proces waarin de wet van Goes, ondanks een octrooi van surséance, een betwistbare boete had laten executeren. De Grote Raad verklaarde die procedure nietig, veroordeelde de stad tot vergoeding en verwees de zaak naar het Hof van Holland.²⁰

In de Bourgondische tijd was het principe van een appèl in strafzaken een twistpunt. Zo protesteerde in 1471 een particulier die te Reimerswaal tot algemene verbeurdverklaring van zijn goederen was veroordeeld door zijn grieven bij het Hof van Holland aanhangig te maken. De stad betwistte de geldigheid van die procedure, maar bleef in gebreke haar vordering terzake voor de Grote Raad door te voeren, zodat de zaak opnieuw naar Den Haag werd verwezen. Reimerswaal ontkende eerst de competentie van het Hof van Holland, maar vervolgens ook van de Vierschaar van Zeeland, en eiste verwijzing naar zijn eigen vierschaar. De beschuldigde wees erop dat hij hierdoor berecht zou worden door de rechters die het vonnis hadden uitgesproken waartegen hij procedeerde.²¹ Een jaar tevoren had Zierikzee zich al verzet tegen de behandeling van een strafzaak door het Hof van Holland, maar ook dan bleef de stad in gebreke haar middel voor de Grote Raad verder te vervolgen, zodat de zaak naar Den Haag werden verwezen; de raad was blijkbaar dermate ontstemd door het verstek van de stad, dat de verweerders de toelating kregen zich naar Zierikzee te begeven tijdens het proces.²² In nog een ander proces had Zierikzee het aan de stok met een oud-schepen, die het geschil in appèl voor het Hof van Holland bracht. De stad probeerde procedurefouten aan te tonen om het rechtsmiddel aan te vechten, maar toen het hof desondanks besliste dat verder geprocedeerd moest worden, waagde zij haar kans door zelf tegen die beslissing beroep in te stellen bij de Grote Raad.²³

te dier causen bij ordonnantie van de voirs. wijlen coninck van Castillien ende zijnen rade gecopieert ende geauctentiseert geweest, den procureur generael daertoe geroupen by zekeren commissarisen daertoe gecommiteert ende geordonneert'.

19 *Ibidem*: '...want bij tvoirs. privilegie geseyt was dat dieghene die om eenige zaken wille verbuert hadde zijn goet betalende LX £ Pariser zoude voirts tsurplus van zijne goeden hebben ende daarvan gebruycken bij hem ende zijne erfgenamen, bij twelcke men wel mocht zien ende considereren dat propter copulativam gheen noot en was te verbueren tlijf ende LX £ Pariser tsamentlyck, want indien de doot daermede moeste volgen het en zoude niet geseyt zijn dat hij gebruycken zoude van tsurplus van zijne goeden, maar zoude geseyt zijn dat zijn lijf ende LX £ Pariser verbuert ende betaelt zijnde zijn erfgenamen gebruycken zouden tsurplus van zijnen goeden'. Overigens ontkende de stad dat haar privileges door Karel de Stoute zouden zijn verbeurd verklaard, en beweerde dat die privileges integendeel door zijn opvolgers waren bevestigd.

20 GRM 813.18 (16.09.1513). In diezelfde zaak weigerde de baljuw vervolgens voor de helft bij te dragen in de terugbetaling van de boete, en de stad verkreeg een vonnis tegen hem, maar bij verstek (GRM 814.29; 02.03.1515).

21 GRM 791.23 (28.06.1471), f. 82r: om een reformatieprocedure tegen het vonnis van de schepenen van Reimerswaal in te stellen had de beklagde hen gedagvaard 'pardevant les lieutenant et gens de notre conseil en Hollande, desquelz lessdits de Reymerswale eussent decliné, et obtenu le renvoy a la prouchaine vierscare de Zelande. Et depuis quant icelle vierscare eust esté tenue, ilz en eussent decliné derechef, et obtenu semblable renvoy a la vierscare dudit Reymerswale, a laquelle ilz estoient mesmes juges'. Het 'appèl' van Reimerswaal werd door de Grote Raad voor 'desert' verklaard.

22 GRM 790.37 (12.10.1470), f. 139r (beschikkend gedeelte): 'Et au surplus, pour ce que la grande negligence de proceder par lessdits appellans nous est accunement apparu calumpnieuse, avons ordonné et ordonnons que par matiere de provision, et pendant et durant ledit proces en matiere de reformation pardevant lessdits de notre conseil en Hollande, [les défendeurs] pourr[ont] entrer et habiter en notredite ville de Cierixce jusques a ce que par lessdits de notre conseil en Hollande autrement soit ordonné'.

23 GRM Beroepen uit Holland 107 (1477-1478).

1.2.2 In civiele zaken kon de controle door het justitiehof soms op fundamentele procesregels betrekking hebben. Ook hiervoor kan een zaak uit Zierikzee ter illustratie dienen. Een particulier die niet in de procesgang betrokken was geweest werd veroordeeld een schuld te betalen. Het Hof van Holland vernietigde die beslissing, en vergeefs ging de stad hiertegen bij de Grote Raad in beroep.²⁴ Verder was de controlebevoegdheid van de hoge justitiehoven in civiele zaken belangrijk omdat het veel voorkwam dat er een betwisting was omtrent de toepassing van een gewoonte of van lokaal recht, zodat de beoordeling van die kwestie in laatste instantie aan het justitiehof toekwam.²⁵ Onder de procespartijen die in die civiele geschillen voorkomen, treft men uiteraard ook titularissen van openbare ambten uit de stad aan, maar die dan in hun privé-hoedanigheid procederen.²⁶

1.3 Het statuut en de aansprakelijkheid van openbare ambtenaren die hun ambt in een stad uitoefenden kwamen in verschillende processen ter sprake. De persoonlijke aansprakelijkheid van de baljuws stond op het spel in zaken waar schuldeisers hen ervan beschuldigden in gebreke te zijn gebleven de debiteurs die aan hun bewaking waren toevertrouwd behoorlijk op te sluiten.

Een dochter van een inmiddels overleden baljuw te Reimerswaal werd veroordeeld een schuldeiser te vergoeden omdat de gevangen gehouden debiteurs door haar vader in vrijheid waren gesteld: de vergoeding die ze moest uitbetalen was een deel in de schuldvordering dat proportioneel overeenkwam met haar aandeel in de nalatenschap van haar vader.²⁷

²⁴ GRM 791.73 (24.03.1472).

²⁵ Zie bijvoorbeeld GRM 793bis.24 (29.11.1475): erfrecht, gewoonte van Reimerswaal; het Hof van Holland had nochtans de zaak teruggewezen naar de schepenbank. GRM 818.42 (15.10.1518): de gewoonte van Brouwershaven in verband met haringverkoop gaf in een geschil tussen particulieren voor de wet van Middelburg aanleiding tot een betwisting; de Grote Raad bevestigde de beslissing van Middelburgse schepenen. Beroepen uit Holland 302: Middelburg beriep zich, om een vonnis van het Hof van Holland aan te vechten, op een privilege uit 1466 dat de stad toestond de vonnissen van haar schepenen meteen uit te voeren; Beroepen uit Holland 841: Middelburg beriep zich op een privilege dat aan de procespartijen die een appel tegen een schepenvonnis wilden instellen oplegde vooraf een zekerheid te stellen; Beroepen uit Holland 905: in 1524 was een partij veroordeeld die ontkend had aan de jurisdictie van de Middelburgse linnenweversgilde onderworpen te zijn; het rechtsmiddel werd in die zaak vooral op basis van procedure-argumenten betwist, zodat het proces zich vervolgens vooral op vormvereisten inzake appel en reformatie toespitste.

²⁶ B.v. GRM 829.58 (13.11.1529): de baljuw van Arnemuiden had een oog van de appellant uitgestoken en zijn broeder gedood. De appellant ging in hoger beroep tegen de beslissing van het Hof van Holland, omdat hij de hem toegekende schadevergoeding onvoldoende vond. Intussen had de baljuw remissiebrieven verkregen. Desondanks kende de Grote Raad een grotere schadevergoeding toe. Opmerkelijk vocht de appellant het door het Hof van Holland vastgesteld compensatiebedrag niet alleen aan op grond van de objectieve omvang van de schade, maar ook rekening houdend met de hoedanigheid van de schuldlige: 'aengesien... dat de voirsr. Gheryt Claesz. geintheerde bailliu van Arnemude geweest hadde ende machtich genouch was om te dragen een goede reparatie van den voirsr. Delicte'; ook de status van de slachtoffers werd relevant geacht (de dode broer was advocaat bij het Hof van Holland geweest). Zie verder ook een klacht tegen onrechtmatige tiendheffing door de baljuw van Goes: toen de vordering voor de Hoge Vierschaar van Zeeland niets opleverde, brachten de eisers in 1503 hun zaak voor de Grote Raad (GRM Eerste Aanleg 3228).

²⁷ GRM 808.23 (13.10.1508). In het beschikkend gedeelte van de sententie van de Grote Raad, die ten dele het intendit (eis) van de eiser overneemt, wordt verweerster veroordeeld ofwel de debiteurs opnieuw op te sluiten (hetgeen blijkbaar een theoretische hypothese was), ofwel een bedrag uit te keren dat met een derde van de schuldvordering overeenkwam, al had ze dan een (wellicht al even theoretische) regresvordering tegen de debiteurs. De reductie tot één derde was misschien uit billijkheidsoverwegingen beslist, want de vordering van de schuldeiser was tegen de drie kinderen van de baljuw gericht, maar de twee andere kinderen hadden de nalatenschap niet aanvaard.

Ook in geval van ontsnapping uit de gevangenis kon er van aansprakelijkheid sprake zijn.²⁸ Indien de vrijlating echter was toegestaan krachtens brieven in naam van de vorst verleend, werd de vordering van de crediteur tegen de stedelijke overheid afgewezen.²⁹

Indien de titularis van een stedelijk ambt in naam van de stad had gehandeld, kon deze soms rechtstreeks een vordering instellen om haar rechten te verdedigen. Maar in sommige omstandigheden kon het belang van de stad betwist worden, zodat die vraag uiteindelijk door het hoger justitiehof moest worden beslecht.

Zo'n geval deed zich voor toen Zierikzee vorderde gesubrogeerd te worden in de rechten van een voormalige stadstresorier die was overleden. De man had destijds gelden uitgeleend aan zeelieden om bij te dragen tot de financiering van de oorlog die door de koning van Denemarken tegen Lübeck werd gevoerd. Een vordering tot terugbetaling was eerst te Zierikzee, vervolgens met succes voor het Hof van Holland ingesteld. Op dat moment overleed de tresorier en zijn erfgenamen aanvaardden de nalenschap onder voorbehoud van boedelbeschrijving. Tevens verklaarden ze toen dat ze de verweerders niet als hun schuldenaren beschouwden – maar de stad beweerde dat het hier om een afspraak tussen de erfgenamen en de debiteurs ging. Zo kwam het dat Zierikzee de subrogatie aan de Grote Raad vroeg en ook verkreeg. De stad argumenteerde dat de tresorier de schuldvordering niet ten persoonlijke titel had verkregen, maar als vertegenwoordiger van de stad. De lening was blijkbaar eerst door het stadsbestuur geweigerd, maar daarna door de *breede raedt* goedgekeurd.³⁰

In Reimerswaal had een burgemeester op eigen initiatief rentes ten laste van de stad verkocht, al had hij het bestuur beloofd zichzelf en zijn erfgenamen aansprakelijk te houden voor de betaling. Na zijn overlijden was die constructie het voorwerp van een proces voor het Hof van Holland, vervolgens voor de Grote Raad.³¹

Een andere vraag was of de titularis van een openbaar ambt die in de uitoefening van dat ambt een schade leed, een vordering tegen de stad kon instellen. Eén casus lijkt een bevestigend ant-

28 GRM 803.77 (18.12.1497). Een schuldeiser riep de aansprakelijkheid van de schout te Vere in, maar zijn vordering werd door de lokale rechtbank afgewezen. Daarop appeleerde hij succesvol bij het Hof van Holland, waarvan de beslissing door de Grote Raad werd bevestigd.

29 GRM 804.29 (27.11.1500): de schuldeiser en de debiteur (die de vorstelijke brief had verkregen) waren beide buitenlandse kooplieden. Middelburg, dat hier was aangesproken, verwees onder meer naar zijn privileges, krachtens welke 'alle personen van wat landen ofte condicy dat zy waeren gecommen zynde binnen der zelve stede ende onder de vryhede van dier en mochten omme geenrande sculden vercommert, gevangen noch gearresteert wesen in lyve noch in goedt by iusticie ofte anderssins alsoe langhe als zy residerende of hemlieden houdende waren binnen der voors. stede ende den palen ... ende iurisdicctie van dier' (f. 100r). De eiser betwistte de toepassing van die bepalingen, en stelde verder dat 'de selve hertoge Albrecht tentyde dat hy tvoors. privilegie verleent [hadde] en was geen heer vand. lande maar slechts ruwaert, mits welcken hy geen macht en hadde eenich eeuwich privilegie te geven ende niet langer dan hy zyne officie van ruwaertschap bedreven soude' (f. 114r).

30 GRM 818.11 (02.04.1519), p. 109-117: nadat de Koning van Denemarken om financiële hulp had gevraagd, hadden de zeelieden 'begheert ende versocht dat de voirs. onse stadt zekere assistencie doen wilde ende daertoe eenige penningen verschieten op tlastgelt twelcke de regierders der voirs. stadt niet doen en wilden. Nietmin naderhandt die breede raedt derselver stadt consenteerde henlieden te leenen duysent Rijns guldenen', een som die aan de thesaurier vóór Kerstmis 1511 terugbetaald zou worden. De debiteurs wierpen de onontvankelijkheid van de eis in, maar Zierikzee stelde 'dat zij behoorden in desen als voeren gesurrogeert te zijne, gemerct den redenen hiervoeren verhaelt, zunderlinge dat dit der stadt eygen sake was die de penningen in questien van hueren verschoten hadde ende dat deselve sake tot der stadt coste by hueren officier ende tresorier ende in onsen voirs. raide van Hollant ende daerna in onsen voirs. grooten raide in de materie appellatoire vervolght hadde geweest...'.
31 GRM Beroepen uit Holland 172-3.

woord te geven, maar de stad betwistte het verband tussen de schade en de ambtsuitoefening. Eiser was lid geweest van de wet van Zierikzee. Een particulier die er een proces had gevoerd en verloren betichtte hem een beslissende rol in die uitspraak te hebben gehad; enige tijd later ging hij hem te lijf en bracht hem zware verwondingen toe. Hij werd door vrienden en familieleden van het slachtoffer achtervolgd en pleegde zelfmoord. De kosten voor de medische behandeling van de eiser liepen hoog op en hij probeerde ze door de stad te laten vergoeden. Het Hof van Holland gaf hem toestemming om een kostennota in te dienen, maar de raadsheren hielden er weinig rekening mee. Daarop ging hij in hoger beroep bij de Grote Raad, die zijn appèl afwees. Volgens eiser had de stad ermee ingestemd hem de kosten terug te betalen omdat de agressie verband hield met het ambt dat hij in dienst van de stad uitoefende.³² De stad ontkende een dergelijke verplichting, en hield vol dat het incident alleen door persoonlijke beweegredenen was geïnspireerd geweest.³³

Het was niet altijd duidelijk of de verbintenissen van een ambtsdrager al dan niet aan het openbaar ambt verbonden waren. Zo had een schout die aangesteld was door de baljuw van Zierikzee aan deze laatste een lening toegestaan. Kort daarop werd hij door de baljuw afgezet, maar de terugbetaling van de lening bleef uit, mede omdat de baljuw beweerde dat de schout nog rekening moest afleggen voor zijn ambtsperiode. Daarnaast suggereerde de baljuw dat de afzetting door politieke motieven, met name in het belang van de vorst, was ingegeven. De Grote Raad veroordeelde de baljuw evenwel tot terugbetaling, maar daaruit kan niet worden afgeleid dat de rechters de lening als een privé-overeenkomst kwalificeerden, waarvan de uitvoering los stond van de afwikkeling van het ambtstermijn.³⁴ Een ander soort problemen rees uit de soms gebrekkige coördinatie van het octrooi of de verpachting van openbare opdrachten door verschillende instellingen; de geschillen die daaruit voortvloeiden konden eveneens bij de Grote Raad terecht komen.³⁵

Uitzonderlijk kwam het ook voor dat een particulier een vordering tegen een stad instelde om een voordeel te verkrijgen waartoe deze laatste strikt genomen niet verplicht was. Zo meende iemand tegen wie de procureur-generaal vervolgingen had ingespannen over uittreksels van de stadsregisters van de stad Middelburg voor zijn verdediging te moeten beschikken. De stad stelde dat zij niet al de door eiser gevraagde stukken kon voorleggen, waarop deze voor de Grote Raad procedeerde. Het hof liet de vertegenwoordigers van de stad toe een zuiveringseed af te leggen en wees de eis af.³⁶

32 GRM 821.34 (24.12.1521), p. 421-431: 'tWelck gecommen zijnde ter kennesse van den voirs. van den gerechte onser voirs. stede van Zeerycxee overmerckende dat tzelve den voirn. impetrant geschiet was in wederwake van zijn officie ende dienst der voirs. stede hadden geconcludeert hem te betalen alle die costen die hij uuyt sake van de voirs. quetsuren met datter uuytspruyten mochte lijden ende verdragen zoude, metgaders oic hem recompenseren van zijne scaden ende interesten, nemende de zake geheel aen henlieden zonder dat zij gheenssins wilden dat hem de voirn. impetrant daarmede moeyen zoude'.

33 *Ibidem*: 'Want het nemmermeer blijcken en zoude dat de voirn. wijlen Simon Claesz. hem impetrant gequest hadde in wederwake van justicie ende zijnder officie, zoe hij mainteneerde, meer mochte wesen uuyt eenighe particulier rancoer. Ontkenden oic de voirn. gedaechden dat de voirn. gedeputeerden uuyten name van der voirs. stede denselven impetrant yet beloofft hadden'.

34 GRM 804.20 (14.08.1500).

35 B.v. GRM Eerste Aanleg 210 en GRM Procesbundels tot 1504 165 (baljuwambt te Reimerswaal).

36 GRM 822.64 (27.02.1523).

1.4 Nog een ander probleem stelde de zaak waarin een geestelijke tegen de magistraat van Middelburg procedeerde in verband met een controversiële exemptie van belasting. Daarbij werd de interpretatie van een stadsordonnantie betwist. Het Hof van Holland sprak een tussenvonnis uit ten voordele van de geestelijke, waarop de kwestie meteen in beroep door Middelburg bij de Grote Raad aanhangig werd gemaakt.³⁷

1.5 Tenslotte moet volledigheidshalve eraan herinnerd worden dat steden soms in processen voor de Grote Raad verwickeld geraakten naar aanleiding van overeenkomsten die ze hadden gesloten.³⁸

2 Regionale conflicten in de directe ‘invloedszone’ van de steden

Niet alleen in Zeeland stelt men een algemene tendens vast waarbij de steden hun economische, administratieve en juridische invloed *extra muros* uitbreidden, met name in de voorsteden en in de plattelandsomgeving. Soms stuitte dat stedelijk imperialisme op een weerstand die voldoende sterk georganiseerd kon worden en in staat bleek via een gerechtelijke procedure de erkenning van de eigen rechten van de bedreigde gemeenschap af te dwingen. In de loop van de 15e en 16e eeuw kwamen dergelijke zaken geregeld en vanuit verschillende provincies voor de Grote Raad. In Zeeland was de geografische en demografische situatie enigszins bijzonder, want op enkele uitzonderingen na (men denke met name aan de smalsteden, die evenwel weinig economisch of politiek gewicht hadden, als ook aan de ‘voogdij’ die Middelburg aan Arnemuiden oplegde) vormde ieder eiland als het ware het natuurlijk achterland van de grotere stad die er gelegen was.

2.1 Enkele geschillen met Zierikzee illustreren hoe een stadspolitiek erop gericht kon zijn de ‘eigen’ eilanden (in casu: Schouwen en Duiveland) administratief te controleren. De financiering van het dijkonderhoud leverde daar de verantwoording (of het voorwendsel) om de controle uit te oefenen. In 1470 en in 1471 waren de heer van Haamstede en de ambachtsheren van Schouwen al veroordeeld geweest (eerst door het Hof van Holland, in appèl door de Grote Raad) zich te onthouden van alle claims op de belastingen die werden geheven om het dijkonderhoud op Schouwen te betalen.³⁹ De administratieve voogdij die op die manier werd nagestreefd kon uiteraard een dekmantel zijn om de politiek-economische greep van de stad te versterken.

37 GRM Beroepen uit Holland 221.

38 B.v. GRM 830.98 (18.02.1531): ter voorbereiding van een (wellicht: stedelijke) loterij had Vere een aantal stukken zilversmeedwerk gekocht; er rees een betwisting over de betaling van de koopprijs, en de stad werd achtereenvolgens door het Hof van Holland en door de Grote Raad tot betaling veroordeeld.

39 GRM 790.62 (20.12.1470) en GRM 791.78 (januari 1471): in beide gevallen werden de appellanten bij verstek veroordeeld. Hun tegenstrevers waren de stad Zierikzee, de rentmeester van Beoosterschelde en de dijkgraaf van Schouwen.

De heren van Cats beweerden dat zij de heerlijkheid Zuidland (die drie dorpen op Schouwen omvatte) in leen hielden van de graaf. Aan de heerlijkheid zou het recht toekomen voor de bevoorradings van de inwoners goederen in te voeren via de haven van 't Serarents.⁴⁰ Zierikzee probeerde die lokale handel die aan zijn controle ontsnapte te beheersen en beriep zich daarvoor op zijn prerogatieven inzake dijkbeheer: voor alle schade die aan een dijk werd toegebracht en voor elke handeling die de staat van een dijk aantastte, kon Zierikzee de schulden oppakken en in de stad berechten.⁴¹ Op basis hiervan liet het stadbestuur enkele schepen en hun bemanning die in 't Serarents bier hadden geleverd aanhouden en opbrengen. Dat leidde tot een proces voor het Hof van Holland en in appel voor de Grote Raad. Daar werd in 1512 beslist aan de heren van Cats voorlopig (met name in afwachting van een definitieve uitspraak over de zaak) het genot van de door hen ingeroepen vrijheid te geven. De raad erkende in 1512 voorlopig de vrijheid aan de heren van Cats.⁴² Misschien had die beslissing iets te maken met het feit dat de geïntimeerden een beroep hadden gedaan op de 'soevereiniteit' van de graaf van Zeeland.⁴³

Toen Goes een octrooi verwierf waardoor aan de substituut van de dijkgraaf van het naburige Bewesterseke de verplichting werd opgelegd voortaan in de stad te verblijven en alle jurisdictionele handelingen in verband met zijn ambt in de stad te voltrekken, tekenden de dijkgraaf en de gezwoorenen van die regio verzet aan. Ze betwistten de belangen die de stad in haar verzoek om het octrooi te verkrijgen had ingeroepen, en wezen op een rechtstoestand en een praktijk die in strijd waren met die aanspraken. Daarnaast opperden ze praktische en technische bezwaren. De Grote Raad besliste de gecontesteerde bepalingen van het octrooi in te trekken.⁴⁴

In Walcheren gaven de bijdragen tot het dijkonderhoud aanleiding tot een geschil tussen aan de

40 GRM 812.18 (08.09.1512), f. 98r-101v. De heren van Cats betwistten dat hun heerlijkheid onder de rechtsmacht van Zierikzee viel: 'dat henlyden competeerde ende toebehoorde de heerlicheit van Zuytlant ende dat in derselver heerlicheide gelegen waren drie dorpen ende prochien, te weten Zuydkercke, Breyskercke ende Simonskercke, daerinne lach tSerarents havene voirs., dewelcke heerlicheit van Zuytlant die zij van ons te leene houdende waren ter causen van onse graeflicheit van Zeelant mit allen hueren dependentien ende anclavingen niet gelegen en was onder die jurisdictie onser voirs. stede van Zericxee maer geheel ende al buyten den palen ende limiten derselver onser stede; [...] dat wij oft onse rentmeester van Beoisterschelt hadden in de voirs. heerlicheide van Zuytlant de hoocheit ende souverainiteit ende nyement el om wat saken datter geschieden in der selver heerlicheide'; volgens de vrijheid in kwestie (waarvoor de heren een immemoriaal gebruik inriepen) ware het toegelaten geweest 'omme ter sustentatie ende onderhoudenisse vanden ondersaten ende inwonenden derselver heerlicheide een yegelyck hadde mogen bringen aldaer bier ende andere lijfftochte, waren ende coopmanscepen, zunderlinge inde voirs. haven ende opslach van tSerarents havene voirs. ende dat aldaer ontladen ende vercoopen den ondersaten, inwonenden ende anderen dies van noode hadden'.

41 *Ibidem*: '...onder zekeren hueren anderen privilegien dat soe wye den dijk van den voirs. lande van Schouwen beschadichde, hinderde oft letsel dede, dat alsdan de borchmeester onser voirs. stede metten heemraden des lants mochten opnemen ende gevangen bringen tZericxee voirs. in onsen ghijshelhuys aldaer die persoonen die zulcken hindere ende letsel daden ende voerts henlyden mit hueren goeden ter justicien stellen voer den gerechte derselver onser stede'.

42 *Ibidem* (beschikkend gedeelte): '...hangende ende geduerende den processe int principal oft ter tijt toe dat anders geordonneert sal zijn men sal mogen anbringen ende ontladen ter voirs. havene van Serarents haven bier ende anderen waren ende coopmanscepen voer de commoditeyt van den inwonenden van Zuytlant voirs. ende anderen die daer te doene zullen hebben. Ende dit al bij manieren van provisio ende sonder prejudicie van den rechte der voirs. partijen int principale'.

43 Zie ook GRM 818.44 (12.11.1518; GRM Beroepen uit Holland 879): eiser vroeg de volledige uitbetaling door het bestuur van Schouwen van het salaris dat hem verschuldigd was ter vergoeding van een onderzoek dat hij destijds in opdracht van Zierikzee naar aanleiding van hun proces tegen de heren van Cats had verricht. De eis werd afgewezen door de Grote Raad: Schouwen beriep zich op verjaring krachtens de gewoonte van Zierikzee, en bovendien bleek het dossier dat eiser had ingediend onvolledig te zijn. Zierikzee was geen procespartij in die zaak.

44 GRM 820.56 (08.03.1521).

ene kant Middelburg en de geestelijkheid, en de adel aan de andere. Dat proces tussen de ‘standen’ werd rechtstreeks bij de Grote Raad aanhangig gemaakt.⁴⁵

2.2 De oppositie tegen de regionale machtsuitstraling van de stedelijke instellingen komt ook via gerechtelijke competentiegeschillen tot uiting. Middelburg slaagde erin zijn eigen jurisdictie door te drukken in enkele processen uit de jaren 1472-1473, waarbij het zijn competentie op basis van zijn eigen keure wist te legitimeren.⁴⁶ In 1522 kreeg Zierikzee tot tweemaal toe gelijk naar aanleiding van procedures waarin het privilege van zijn inwoners werd ingeroepen waardoor zij in geschillen over ‘wereldlijke’ schulden de verweerder voor een kerkelijke rechtsmacht konden dagen, ondanks het andersluidend algemeen voorrecht van de Zeeuwen.

In de eerste zaak protesteerde een inwoner van Duiveland tegen een vordering die een burgervrouw uit Zierikzee voor de prior en deken van Schouwen had ingesteld. Zierikzee voegde zich bij de vrouw inzake de bevoegdheidscontroverse en verkondigde dat de Keure van Zeeland een uitzondering voorzag voor zijn burgers; de stad beweerde ook dat de Grote Raad dat privilege in meerdere beslissingen had bevestigd.⁴⁷

De tweede zaak eindigde wellicht met een beslissing die een compromis bevestigde dat door de heer van Beveren werd nagestreefd. Deze laatste had het proces overgenomen op basis van zijn jurisdictie op Duiveland. Zierikzee beriep zich op het privilege van zijn burgers en inwoners, een debiteur Beoosterschelde voor de prior en deken te dagen. Een concordaat met de bisschop van Utrecht zou dat recht bevestigd hebben. Tijdens het proces ging het echter vooral om de vraag of die van Zierikzee hun debtors door ‘briefdragers’ van de stad konden laten dagvaarden, daar waar de kanunnik van Nieuwerkerk, die kennelijk op de steun kon rekenen van een deel van de clerus en van de baljuw van Duiveland, op exclusieve controle van de dagvaardingen en van gerechtelijke bekendmakingen aanspraak maakte wanneer die van de kerkelijke rechtsmacht uitgingen. Aan de aanspraken waren uiteraard financiële belangen verbonden. Naar aanleiding van de tussenkomst van de heer van Beveren erkende de Grote Raad aan Zierikzee het recht zijn eigen ‘deurwaarders’ in te schakelen.⁴⁸

Het privilege bracht Zierikzee ook in aanvaring met Brouwershaven, maar dan wel in bijzondere omstandigheden: de wet van Brouwershaven beweerde op basis van een vrijstel-

45 GRM Eerste Aanleg 300. Zie ook het proces GRM Eerste Aanleg 347-2.

46 GRM 791.74 (10.04.1472) en GRM 792.40 (03.09.1473). Door die laatste beslissing had het Hof van Holland een zaak die voor de Middelburgse rechters aanhangig was geëvoceerd. Daarbij was het die rechters uitdrukkelijk verboden verder te procederen. De Grote Raad verwees de zaak echter terug naar Middelburg.

47 GRM 821.37 (10.01.1522), p. 453-459: ‘...mits dat de voirs. stadt porteren ende ingesetenen derselver privilegien hadden contrarie van der keure voirs. ende dat zij mits dien merckelicken bij zekeren artycle van den keure van Zeelant exempt gehouden waeren van zulcker keure [...] van welcken privilegien ende liberteyt deselve stadt poorters ende inwoenende van ouden tijden gebuyct ende gepossesseert hadden ende daerop vercregen in den voirs. grooten raide diversche sententien bij arreste’. De declinatoire exceptie werd niet behoorlijk geadstrueerd in de loop van het proces voor de Grote Raad.

48 GRM 829.106 (09.04.1530).

ling bevoegd te zijn zaken volgens een verkorte ('sommaire') procedure te behandelen waarbij partijen van buiten de stad optraden. Zo zou een praktijk zijn ontstaan die aan inwoners van Zierikzee de mogelijkheid gaf burgers of inwoners van Brouwershaven voor de rechtbank van die stad te dagen, maar op voorwaarde dat zij beloofden de burgers van Brouwershaven noch in hun huidig proces, noch later, vóór een andere rechtbank te dagen. Als tegenprestatie garandeerde Brouwershaven hun een snelle behandeling van hun proces – procespartijen die de voorwaarde niet aanvaardden konden op de gewone ('ordinaire') 'lange' procesgang rekenen!⁴⁹ Het systeem van Brouwershaven kende nogal wat bijval – men stelde vast dat weinig partijen zich al te druk maakten over de excommunicatie die ze zouden oplopen als ze de kerkelijke rechtsmacht negeerden – en Zierikzee zag zich gedwongen in het tegenoffensief te gaan: in de daaropvolgende procedure tegen Brouwershaven ging deze laatste stad ermee akkoord om het voordeel van de sommaire rechtspleging aan alle inwoners van Zierikzee toe te staan, zonder er enige voorwaarde aan te hechten. Bovendien zouden eerder gemaakte beloftes uit de stadsregisters worden geschrapt.⁵⁰

Middelburg werd met vergelijkbare geschillen Bewesterschelde geconfronteerd. De stad beriep zich op een privilege dat aan haar burgers en inwoners het recht gaf in wereldlijke personele acties inwoners van Bewesterschelde vóór de prior en deken van Walcheren (die in Middelburg zetelde) te dagen. De kleinere steden van Walcheren probeerden zich te verzetten tegen een dergelijke praktijk, die het *privilegium fori* van hun eigen burgers en inwoners op de helling bracht. Reeds in 1473 verkreeg Middelburg in een conflict met Westkappelle een vonnis van de Grote Raad waarbij het privilege in kwestie voorlopig werd gehandhaafd.⁵¹ Blijkbaar werd er toen niet verder geprocedeerd en tijdens de daaropvolgende decennia dook het jurisdictieconflict tussen beide steden geregeld weer op. Op zeker ogenblik werd een nieuw proces bij het Hof van Holland aanhangig gemaakt, maar ook toen hebben de partijen kennelijk afgezien van verdere procesgang na een tussenvonnissen.⁵² Tijdens

49 GRM 830.1 (30.04.1530), p. 3-10 ('long train de justice ordinaire').

50 *Ibidem* (beschikkend gedeelte): 'gemerct deselve declaratie, presentatie, ende acceptatie van de voorn. partijen hebben den voors. van de wet van Brauwershaven gecondempneert ende condempneren mits desen den poorteren ende inwoonenden van Ziericxee corte expedie van justicie te doene wegens den inwonenden van Brauwershaven tallen tijden zij des bij hunlyuden versocht werden, gelijk zij van oudts gewoonlick zijn van doene, sonder den voors. van Ziericxee meer te doen beloven denghenen tegens denwelcken zij justicie versoucken in deselve sake noch eenige andere zaken die zijlyuden daerjegens oft jegens yemand van Brauwershaven zouden mogen hebben elders nyet te betrecken dan voor hunlyuden, noch voor de provisoir ende deken van der gheestelicker jurisdictien van Schauwen. Denselven van Brauwershaven te desen condempnerende hen te verdragene van de voors. beloften evenverre tselve zij om andere zaken ende materien dan deghene daeromme nu ter tyt proces hangen zoude oft hierna maels rijzen mochte voor de voorn. van Brauwershaven geport ende beghonst bij de voors. van Ziericxee. Ende voorts te roeyeren ende cancelleren uuyten registeren van Brauwershaven die voors. beloften daerinne gescreven ende geregistreert in soe verre tselve roert die belofte van de materien, actien ende processen die noch ter tijt nyet en hangen noch naemaels hangen en zullen voor de voors. van Brauwershaven innegestelt bij de voors. van Zeericxee'.

51 GRM 792.59 (26.11.1473), f. 237v: 'En ordonnant enoultre par maniere de provision que ce pendant ou jusques par nous autrement en soit ordonné, lesdits de Middelbourg pourront faire citer et convenir audit lieu de Middelbourg pardevant le proviseur ou doyen de Walcheren ceulx de dehors et qui ne sont leurs bourgeois pour leurs debtes et actions personnelles ainsi et par la maniere quilz faisoient paravant le commencement de ce present proces'. De volgende eeuw, in een rechtszaak die hierna nog besproken wordt, werd die sententie ten onrechte aan het Parlement toegeschreven. Het vonnis was weliswaar in Mechelen uitgesproken, maar was enkele weken ouder dan de ordonnantie van Thionville.

52 Westkappelle trachtte latere procedures voor de Grote Raad op basis van dat vonnis aan te vechten. Middelburg repliceerde

de eerste dertig jaren van de 16e eeuw kwamen vergelijkbare processen ook voor (met name, waar Middelburg zich op hetzelfde privilege beriep) tegen Kortgene, Vere, Vlissingen, en nog steeds Westkappelle. In 1527 verwees de Grote Raad de zaak met Kortgene naar het hof in Den Haag,⁵³ maar drie jaar later werden de geschillen met de andere steden in drie afzonderlijke sententiën van 16 maart 1530 (nieuwe stijl) door de Grote Raad ten voordele van Middelburg beslecht.

De processtukken in de zaak van Westkappelle gingen toen terug tot 1507, en verwezen zelfs naar nog oudere processen. In het geschil met Vere gaat het vonnis terug tot een rekest uit 1516, en in het geschil met Vlissingen tot een eis uit 1523. Westkappelle werd door de burgemeesters, schepenen en raad vertegenwoordigd. In het proces van Vere had de procureur-generaal zich wellicht bij Middelburg gevoegd. Voor Vlissingen werd de zaak opgenomen door Adolf van Bourgondië, die als heer van Vlissingen aanspraak maakte op de hoge, middel- en lage justitie.

Opmerkelijk is dat de rechtsmiddelen van die steden niet altijd overeenkwamen. Kortgene ontkende de toepasbaarheid van het privilege waarop Middelburg steunde.⁵⁴ Westkappelle beriep zich op zijn eigen, oudere privileges,⁵⁵ en ontkende verder de toepasbaarheid van het privilege van Middelburg tegenover de steden van Bewesterschelde.⁵⁶ Vere beriep zich op zijn eigen privileges en op de Keure van Zeeland,⁵⁷ waarop Middelburg aangaf dat het vrijgesteld was van die bepa-

hierop dat het tussenvonnis enkel de partijen in hun bezit handhaafde, zonder zich over de tegenstrijdige aanspraken uit te spreken. Daarnaast bood Middelburg ook nog een meer verrassende verantwoording van zijn nieuwe vordering voor de Grote Raad: 'Ende en dede niet ter contrarien tproes geintenteert in onsen voirsr. rade van Hollant, ende zulcken appointement interlocoire aldaer gegeven, als boven, want dat geschiet ende toecomen was bij erreure ende bij der veranderinghe ende vernyeuwinghe van der wet, officiers, clercken ende pensionarissen van derselver onser stede van Middelborch, die mits der lancheyt van tijde, als van tweeveertichjaeren, ignoreerden tvoorscr. appointement provisionael...'. Tenslotte betwistte Middelburg de competentie van het Hof van Holland voor deze kwestie, terwijl het de Grote Raad wél bevoegd achtte (GRM 829.99, p. 932-944; 26.03.1530).

53 GRM 827.72 (23.11.1527); in die zaak voegde de graaf van Buren zich bij de baljuw van Kortgene. Overigens was de zaak samengevoegd met een ander proces naar aanleiding van de dagvaarding van een burger van Kortgene voor de prior en deken van Walcheren door een burger van Middelburg (aan wie de stad zich had gevoegd).

54 *Loc. cit.*: 'Impugnerende voirts de voirs. geintheerde die privilegien voertgesteld bij den voirs. appellanten, zeggende aengaende tghene van te moegen betrecken dat hem tselve niet en mochte strecken tegen den heer ende ondersaten van Cortkene noch in de jurisdictie derselver heerlicheide ende oic niet en behoirde verstaen te wesen als de voirs. appellanten dat baptiseerden ende verstaen wilden'.

55 GRM 829.99 (26.03.1530), p. 932-944: '...hoe henlyuden van allen tijden toebehoirt hadde die kennesse van allen criminelen, civilen ende weerlicken saken van hueren poorters, inwoeneren ende ingesetenen van der voorscr. stede, ende dat bij privilegiën hen verleent van onsen voorsaten, graven van Hollant ende Zeellant in den jaere duysent tweehondert ende drientwintich, zulckerwijs dat soewanneer eenige personen betrocken hadden den poorters, ingesetene ende inwoeneren derselver stede om civile ende weerlicke saken voor eenige gheestelijcke ende dat tselve tot huere kennesse gecomen was, zij hadden altijs daerjehghen soe geresisteert ende wederstaen bij wegghen van justitien, dat zij gebleven waeren in hueren voorscr. ouden rechten, keuren ende privilegien ende in tgebruyck ende possessie derselver'; derhalve kon het privilege van Middelburg daar geen afbreuk aan maken, des te min daar Westkappelle effectief in het bezit was gebleven van zijn eigen rechten: 'Ende dede niet ter contrarien tprivilegie van den voorscr. van Middelborch, want dat was jongher van date dan tprivilegie van die van Westcappele ende tprivilegie van Middelborch en revoeerde niet tselve privilegie van Westcappele, noch die oude possessie daarvan gehadt wel hondert ende eenender-tich jaeren voeren tvoorscr. privilegie van Middelborch'.

56 *Ibidem*: 'ende tselve privilegie, oic wel gesien het sprack alleenic an den schuldenaers der voorscr. van Middelborch woenende op tplat lant, ende niet van eenighen poorters ende inwoeneren van eenighen geprevilegieerden steden, als waeren der Vere, Westcappele ende andere'.

57 GRM 829.98 (26.03.1530), p. 918-929: 'onder andere hadden kennisse, berecht ende judicature van allen saken, criminele ende civile, ende van allen arresten die gebuerden ende geschieden, zoewel op persoenen, als goeden in der voorscr. stede. Dat oic nae der keure van onsen lande van Zeellant verboden was te betrecken niemant voor weerlicke saken voer den gheestelicken rechteren op de boete van thien ponden zwarten'. Het bezit van die rechten bleek uit het verzet dat de stad telkens had aangetekend tegen alle pogingen die in het verleden waren ondernomen om die rechten aan te tasten: '...wanneer eenighe poorters van Middelborch had-

ling.⁵⁸ Voor Vlissingen verdedigde de admiraal 'heer van Beveren, Vere, Vlissingen etc.' het *privilegium fori* van de stad,⁵⁹ en stelde dat het privilege waarop Middelburg steunde⁶⁰ was verkregen zonder dat Vlissingen daarbij was geconsulteerd, zodat het die stad ook niet kon worden tegen-
geworpen. Middelburg vocht dat argument aan door op de vorstelijke prerogatieven te steunen.⁶¹

Sommige competentieconflicten hingen samen met territoriale geschillen: b.v. in een zaak waar Middelburg beweerde dat de werkplaats van een smid op het stadsgebied was gelegen.⁶²

2.3 Hierboven werd reeds vastgesteld dat geschillen over administratieve of jurisdictio-
nele aanspraken in de eerste plaats op economische belangen betrekking hadden. In som-
mige gevallen was het economisch belangenconflict het onderwerp zelf van het geding. Toen de heer van Beveren van de vorst een octrooi verkreeg om een wekelijkse markt in Duiveland te houden, kwam er verzet van Zierikzee en de procureur-generaal die econo-
mische argumenten aanvoerden: Zierikzee om reden van de concurrentie met zijn eigen markt, de procureur-generaal omdat de nieuwe markt een negatieve invloed zou hebben op de veerrechten die de graaf in Duiveland had, indien de bewoners van het eiland voort-
aan een eigen markt hadden.⁶³ Zierikzee beschuldigde de heer van Beveren ervan de en-
quête die de verlening van het octrooi was voorafgegaan te hebben vervalst: hij zou hebben
verhinderd dat de vertegenwoordigers van de stad (die hun verzet zouden hebben uitge-
drukt) door de met het onderzoek belaste rentmeester van Beoosterschelde werden ge-
hoord. Zodoende had de rentmeester alleen getuigen gezien die de aanvrager van het oc-
trooi gunstig gezind waren. De Grote Raad sprak de voorlopige schorsing van het octrooi
uit. Ook in die zaak blijkt de stad haar positie versterkt te hebben doordat de rechten van
de vorst mede op het spel stonden (en door de procureur-generaal werden behartigd).⁶⁴

den doen citeren ende daghen eenighe poorters ende inwoeneren van der Vere voer den voerscr. provisor ende deken van Walche-
ren, zij hadden geschuert de voerscr. citatien, gearresteert dexecuteurs van denselven, mitgaders die goeden van den voerscr. poor-
ters ende inwoeneren van Middelborch impetranten derselver citatien, ende henlyuden gecondempneert in de voerscr. boeten van
thien ponden zwarten, al achtervolgende henlyuder voerscr. rechten, privilegien ende keuren van Zeallant'.

58 *Ibidem*: 'als aengaende der keure van Zeallant, de voerscr. van Middelborch waren expresselicken geexempteert van derselver
keure ende huerlyuder rechten, privilegien ende usantien daerbij merckelicken gereserveert'.

59 GRM 829.100 (26.03.1530), p. 946-955: 'Vlissingen, in dewelcke hij hadde alle justitie, hooghe, middele ende laghe, bailliu,
poortmeesters ende scepenen om deselve te exerceren ende bedienen, welcke bailliu van allen tijden kennesse, berecht ende judi-
cature, ten minsten ter eerster instantie, in actie personele, prophane ende reele over allen den poorters ende ingesetenen der voor-
scr. Stede'; de aanspraken van Middelburg zouden in strijd geweest zijn met de 'privilegien, usantie, gewoenten ende oude hair-
comen van den voerscr. stede van Vlissingen, poorters ende inwoeneren aldaer'.

60 *Ibidem*, bevat de geëxtendeerde sententie de meest precieze verwijzing in vergelijking met de twee andere sententiën: 'dat den
poorters ende inwoeneren onser voirsr. stede van Middelborch in voerl. tijden, te wetene in den jaere duysent driehondert ende vi-
venvijftich, zekere privilegie verleent hadde geweest bij wijlen saligher gedachten grave Willem van Hollant ende Zeallant, doen le-
vende, ende naderhand geconfirmeert bij diversen onsen voorsaten ende ons. Bij welcken privilegie zij vermochten te doen citeren
ende daghen alle huere schuldenere, gheen poorters van Middelborch wesende ende woenende binne Bewesterschelt, voer provi-
soir ende deken van Walcheren, residerende binnen derselver onser stede van Middelborch'.

61 *Ibidem*: 'dat gheen noot en was, als de prince ende overheer eenich privilegie verleende, yemant daerover te roepen, alzoe alle
jurisdiction ende bezondere dieghene van beyden partijen, van den prince ende overheer dependeerden ende procedeerden'.

62 Het proces werd gevoerd naar aanleiding van een executie in een belastinggeschil, GRM Eerste Aanleg 356-2, juncto GRM Eer-
ste Aanleg 338-2.

63 Het veer tussen Zierikzee en Duiveland was in 1493 al voorwerp van een proces geweest: GRM Eerste Aanleg 110.

64 GRM 823.73 (24.12.1523) en GRM Eerste Aanleg 2741-1.

3 Regionale conflicten in het kader van het graafschap

3.1 De registers bevatten uitspraken in verschillende processen waar de Grote Raad een competentieconflict moest beslechten tussen één van de twee belangrijkste steden, Middelburg of Zierikzee, met de kleine steden die tot hun eigen regio (resp. Bewesterschelde en Beoosterschelde) behoorden. Maar er zijn geen uitspraken in dergelijke conflicten tussen de beide grote steden onderling, of met middelgrote steden. Althans, op een uitzondering na: in 1527 werd recht gesproken in een zaak waar, naar aanleiding van een geschil tussen particulieren met betrekking tot een onroerend goed te Goes, Middelburg zich bij één van zijn burgers voegde om zijn *privilegium fori* kracht bij te zetten, hetgeen overigens in dat geval zou betekend hebben dat het *forum rei* voorrang zou hebben op het *forum rei sitae*; zelfs voor onroerende zakelijke vorderingen Bewesterschelde stelde Middelburg dat zijn burgers zich als gedaagden mochten beroepen op de rechtsmacht van de stad, die op die wijze rechtstreeks had kunnen ingrijpen in de interne zaken van andere steden, zoals met name Goes en Reimerswaal.⁶⁵ Goes ontkende die aanspraken en eiste erkenning van zijn volle competentie binnen de eigen stad; bovendien wees het erop dat het geschil in kwestie volgens de eigen stadsconstitutie behoorde behandeld te worden. De Grote Raad achtte het verzet gegrond en verwees de zaak voor de wet van Goes.

3.2 Middelburg en Zierikzee stonden wel tegenover elkaar in een geschil dat betrekking had op de provinciale (en, zoals nog hierna onder 4 zal blijken, interprovinciale) handel. Middelburg, dat bij die gelegenheid zijn voogdij over Arnemuiden asserteerde,⁶⁶ verwees naar een privilege ten gunste van schippers en zeelieden van beide steden waardoor zij op voorrang t.o.v. derden aanspraak konden maken om goederen te laden en die vanuit het jurisdictiegebied van die steden verder naar Zeeland of andere provincies in de Lage Landen te vervoeren. Schippers uit andere steden konden slechts subsidiair laden, of met de instemming van die van Middelburg en Arnemuiden. Die bevoorrechte concurrentiepositie werd nog versterkt doordat Middelburg het eigen jurisdictiegebied ruim opvatte, en met name ook uitbreidde tot een aantal strategische plaatsen⁶⁷ waar schepen die van over-

65 GRM 826.98 (01.02.1527), p. 831-837: 'dat de voorn. stadt van Middelburg privilegie ende recht heeft ende es in goede possessie over thien, XX, XXX, XL, L ende hondert jaeren ende ymmer van soe vele tyts dat van der beginssel noch ter contrarie gheene memorie van menschen en es, soe vele dat genouch es om recht ende possessie te vercregen thebbene, dat gheen officiers oft rechters binnen Bewesterschelt ter eerster instancie recht, kennesse oft judicature en hebben op tlijf oft erven van eenige poorters onser voors. stede van Middelburg dan alleenlick burgemeesters ende scepenen der voors. stede in vuegen dat soe wanneer men eenich poortershuis oft erve met rechte heeft willen afwinnen al waert soe dat die lagen oft stonden binnen Reymerzwale oft ter Goes, soe heeft de bailliu van Middelburge met drie scepenen openbaerlick tberijt ende dexecutie gedaen in de voors. steden ende elders ten platten lande'.

66 De soms gespannen verhouding tussen Middelburg en Arnemuiden komt niet meteen tot uitdrukking tijdens de periode waarop onderhavige kroniek betrekking heeft. Enkele jaren later ziet men de pogingen van Middelburg om iedere vorm van (economische, politieke of juridische) emancipatie vanwege Arnemuiden in de kiem te smoren wèl in de praktijk van de Grote Raad herhaaldelijk opduiken: bijvoorbeeld GRM 835.104 (27.11.1535), GRM 835.120 (24.12.1535), GRM 835.152 (10.03.1536), GRM 836.46 (23.09.1536), enz.

67 GRM 819.37 (21.10.1519), p. 492-493: 'dat onse voors. stadt van Middelborch was de principale hoo[f]tstadt van onsen lande ende graefscpe van Zeelant, ende dat onder de jurisdictie ende vryheit vander selver stadt begrepen was tdorp [!] van Arnemuiden,

zee kwamen hun lading plachten over te laden. Volgens Middelburg waren zijn aanspraken door de vorst bevestigd, en moest het privilege als een compensatie worden gezien voor de lasten die de stad op zich had genomen inzake dijkonderhoud en onderhoudswerken in de haven van Arnemuiden. Zierikzee betwistte vooral de beweerde omvang van het Middelburgs jurisdictiegebied. Wellicht om de steun van de vorstelijke administratie aan te trekken stelde het dat even buiten Arnemuiden, de wateren van de mondingen tot de stroom van de vorst, en niet van Middelburg, moesten worden gerekend.⁶⁸ De Grote Raad stelde desondanks Middelburg in het gelijk.⁶⁹

3.3 Zoals ook voor Holland zijn er tijdens het laatste decennium van de 15e eeuw nogal wat processtukken en -akten bewaard met betrekking tot de stedelijke schulden, in het bijzonder de betaling van door de steden verkochte rentes. Aan de steden toegestane moratoria en muntordonnanties die de koers van de munt bepaalden zorgden voor heelwat twistingen.⁷⁰

3.4 Tijdens de oorlog die Maximiliaan van Oostenrijk tegen Frankrijk had gevoerd, had de vorst enkele Zeeuwse steden toegestaan een deel van hun bijdrage in de oorlogslasten op andere steden te verhalen. De uitvoering van dat octrooi leidde tot een conflict tussen Zierikzee en Brouwershaven, omdat het bestuur van deze laatste zowel het principe als de omvang van de door Zierikzee opgeëiste vergoeding betwistte.⁷¹

4 Conflicten in verband met extra-provinciale en buitenlandse belangen

De Grote Raad was niet alleen een hof in hoger beroep en – voor geprivilegieerde personen en zaken – in eerste aanleg, maar tot de ontwikkeling van een eigen rechtspraak door de Geheime Raad had hij ook een unieke rol in de Lage Landen als supraprovinciaal hof.

dat voerts die limiten en jurisdictie vander selver stadt hen extendeerden totten plaetsen van Arnemuiden, Welsinghen dat men hiet Ingelschereede, Ramekin dat men hiet tVlacke, ende tot voirby ende overe Welsinghen voors. welcke plaetsen van Arnemuiden, Ingelschereede, Ramekin ende tVlacke hadden van allen tyden geweest ende waeren gehouden ende gerekent den stroom vander voirs. Stede'.

68 *Ibidem*, p. 501: 'Maer zy en hadden gheen iurisdictione opt water ende stroom voir Arnemuiden, noch op die wateren ende stroomen staende voir Welsinghen, datmen noemde Ingelschereede, noch oic voir tRamekin, dat men hiet tVlacke, noch anderen wateren ende stroomen, aengesien dat de selve wateren ende stroomen onder onser jurisdictie als grave van Zeelant ende onder onsen bailluy vander watere waeren'.

69 Zie eveneens een handelsconflict met betrekking tot bieraccijnsen tussen Middelburg en de Vrouwe van Vere: GRM Beroepen uit Holland 228.

70 GRM 800.40 (16.12.1491): een door Zierikzee te betalen rente volgens de in Brugge geldende koers, die sterk gedaald was toen de stad in opstand was gekomen; GRM 801.108 (01.03.1493): de rentmeester van Bewesterschelde contra Middelburg, in verband met de wederzijdse afrekening voor een aan de stad toegestane lening en de inkomsten van de tol van Iersekeroot; GRM 812.19 (24.09.1512): Reimerswaal en enkele inwoners van de stad contra de erfgenamen van een voormalige rentmeester van Bewesterschelde: deze laatste wilde een schuld van de vorst in zgn. 'licht' geld betalen; GRM Beroepen uit Holland 202: Reimerswaal steunde op brieven van staat. Voor Holland: cf. mijn overzicht 'Le contentieux entre les villes hollandaises et leurs crédentiers sous les règnes de Maximilien d'Autriche et de Philippe le Beau' (ter perse).

71 Beroepen uit Holland 649.

Het is derhalve niet verwonderlijk dat zijn rechtspraak heeft bijgedragen – een zeer relatieve bijdrage, gelet op de kracht van provinciale en lokale particularismen – tot een Nederlandse integratie, met name in het justitiewezen (4.1) en in het interprovinciaal handelsverkeer (4.2). Enkele zaken illustreren bovendien de rol van de Grote Raad in geschillen waar Zeeuwse steden met buitenlandse belangen geconfronteerd werden (4.3).

4.1 Jurisdictionele competentieconflicten waarbij een rechtsmacht buiten Zeeland betrokken was, waren een eerste categorie geschillen waarin de Grote Raad een supra-provinciale rol kon vervullen. Zoals bekend hebben pogingen van procespartijen om een zaak bij de Grote Raad *omisso medio* (waarbij de tusseninstantie voor het provinciaal hof werd overgesprongen) aanhangig te maken in de loop van de tweede helft van de 15e eeuw enige spanning tussen de provinciale instellingen en de Grote Raad kunnen veroorzaken. Het rechtstreeks appèl bij de Grote Raad was overigens niet altijd ingegeven door de bedoeling een instantie uit te sparen.

Daarvan getuigt een zaak waarbij burgers uit Middelburg slachtoffer waren geweest van beslagleggingen te Bergen-op-Zoom op grond van stedelijke bijdragen die verschuldigd waren naar aanleiding van de kosten van het beleg van Sluis. De burgers procedeerden hierop voor het Hof van Holland, maar Middelburg stelde een eis in tegen Bergen meteen voor de Grote Raad, waar het ook zijn eigen burgers dagvaardde. De Raad verwees het proces echter terug naar Den Haag.⁷² In een andere zaak was een inwoner van Bergen-op-Zoom door de wet van Reimerswaal veroordeeld vanwege belediging van haar vertegenwoordigers. De veroordeelde man verkreeg reformatiebrieven bij het Hof van Holland, waarop Reimerswaal verzet aantekende op basis van Zeeuwse privileges in strafzaken. Ook in dat geval verwees de Grote Raad de zaak naar het Hof van Holland.⁷³

De hierboven vermelde tussenkomsten van Middelburg ten voordele van het voorrecht van zijn burgers, verweerders die Bewesterschelde woonden voor de prior en deken van Walcheren te dagvaarden, betekende niet dat de stad de kerkelijke rechtsmachten wenste te bevorderen: integendeel, men stelt ook vast dat zij met succes een beroep deed op haar privileges om de dagvaarding van een particulier voor de prior van Walcourt ongedaan te maken, ook al hadden haar tegenstrevers beweerd dat de persoon in kwestie die kerkelijke rechter aanvaard had.⁷⁴

Ook het Hof van Holland was in beginsel in een positie om Zeeuws-Hollandse competentiegeschillen te beslechten, maar zijn vonnissen konden voor de Grote Raad worden aangevochten.

72 GRM 806.23 (11.07.1505).

73 GRM 804.120 (20.01.1503).

74 GRM 826.125 (13.04.1527) en GRM Eerste Aanleg 342-1.

Een rechtszaak was in Goeree aangevat, maar tegelijk had één van de partijen beslag laten leggen op het schip van de tegenpartij te Zierikzee. Het Hof van Holland verwees de zaak naar de wet van Zierikzee, maar de eigenaar van het schip ging in appèl hiervan bij de Grote Raad om toch nog een verwijzing naar Goeree te verkrijgen. De Grote Raad bevestigde evenwel de beslissing van het Hof van Holland.⁷⁵

De wet van Goes had iemand die in een rel betrokken was geweest veroordeeld, maar de man beeerde student aan de Leuvense universiteit te zijn en riep derhalve het universitair *privilegium fori* in. De Grote Raad bevestigde niettemin de bevoegdheid van de rechters te Goes en beval de procedure voor de conservator van de universiteit te herroepen.⁷⁶

Tot zover vrij klassieke jurisdictieconflicten. De controle van de Grote Raad als supraprovinciaal hof kon echter nuttig blijken in een politieke situatie waar de personele unie van de vorst een grotere transprovinciale erkenning van dwang- en executiemaatregelen vereiste. De Grote Raad kon in dergelijke gevallen tussenkomen om de legitimiteit van de maatregelen te toetsen⁷⁷ en soms sancties op te leggen.⁷⁸ Andere zaken tonen aan dat het gezag van de Grote Raad soms nodig was om een legitieme executie tegen een weerspannige stad af te dwingen.⁷⁹ Eveneens werd een beroep gedaan op de Raad wanneer particuliere rechten de gewone rechtsgang konden doorkruisen, in het bijzonder wanneer de belangen in de zaak in meerdere provincies waren gelegen.⁸⁰

75 GRM 803.67 (17.11.1497).

76 GRM 811.1 (16.05.1511).

77 Een rente ten laste van Reimerswaal veroorzaakte een geschil dat aanleiding gaf tot een hele reeks vonnissen. In een beginstadium van het proces was er een gijzeling uitgevoerd op een inwoner van Reimerswaal te Merksem (in Brabant) toen hij op de terugreis was vanuit Mechelen, waar hij in verband met een (ander) rechtsgeeding had verbleven. Volgens Reimerswaal betekende dat dat de persoon op een bijzondere bescherming, een vorstelijke *sauegarde*, kon rekenen. De tegenpartij repliceerde dat de gegijzelde aan een dergelijke exceptie uitdrukkelijk had gerenuncieerd, zowel naar aanleiding van de hoofdverbintenis krachtens dewelke de gijzeling had plaatsgevonden als naar aanleiding van zijn vrijlating (GRM 802.69; 05.12.1494). De verdere ontwikkelingen van die zaak worden vermeld in GRM 802.92 (05.06.1495), toen de Grote Raad een oppositie tegen de executie op de goederen van de gegijzelde afwees, kennelijk omdat brieven van respijt laattijdig waren verkregen; zie ook GRM 804.133 (17.03.1503) en 804.171 (15.12.1503).

78 GRM 807.10 (14.07.1506): een in Middelburg gevestigde koopman had koopwaren in Brugge gekocht en zonder betaling meegenomen. De schuldeiser liet hem in Middelburg dagvaarden, maar de deurwaarder stuitte op weerstand en de stad kwam tussen beiden en stelde met verwijzing naar haar privileges 'beroep' in tegen de dagvaarding. Tijdens het proces voor de Grote Raad betwistte de schuldeiser met klem de volgens hem veel te ruime uitleg die Middelburg aan zijn privileges wilde geven, en wees op het gevaar van dergelijke interpretaties voor de interprovinciale en internationale handel. De Grote Raad wees het middel van Middelburg af en, in afwezigheid van de debiteur, veroordeelde de stad tot betaling van de schuld, een boete en de proceskosten!

79 B.v. GRM 801.99 (16.11.1492): op aandringen van de rentmeester-generaal, executie op een onroerend goed in Haarlem dat aan de baljuw van Zierikzee toebehoorde, omdat deze laatste in gebreke was gebleven een schuld af te lossen die verband hield met zijn ambt; hiertegen lijkt er niet veel oppositie te zijn geweest. GRM 804.68 (29.10.1501), waar Middelburg zich tevergeefs tegen de executie van *lettres de marque* verzette die kooplieden uit verschillende Hollandse steden tegen Bretoenen had verkregen, ter vergelding van berovingen die zij van de hand van Bretoenen hadden geleden. De Hollanders hadden beslag laten leggen op Bretoense schepen te Middelburg. GRM 815.16 (07.09.1515): een debiteur die zijn schulden niet had betaald vestigde zich te Vere, waar een deurwaarder van de Grote Raad hem dagvaardde en liet aanhouden; de Vrouwe van Vere intervenieerde en beriep zich op de vrijheid van wie in de stad verbleef ('de vryhede ende geleyde van ouden tijde geuseert binnen der voors. stee van der Vere te geven elcke persoon miserable aldaer arriverende sonder goet vrijdom begeerende alleenlyck voor zynen persoon ende lychame te preserveren'); de debiteur werd bij verstek veroordeeld. GRM 815.36 (31.01.1516), in een geschil tussen buitenlandse kooplieden te Middelburg en Arnhemden moest de schuldeiser tegen de stad tot in Mechelen voor de Raad procederen ten einde uitbetaling te krijgen van de opbrengst van de openbare verkoop van goederen die eigendom waren van de borg, en de overhandiging van de obligatiebrief.

80 B.v. GRM 800.23 (09.09.1491): de erfgenamen van een Piemonteos koopman, naar aanleiding van een proces over een rente en een zakelijke zekerheid te Diest, hadden een *declinatoire* exceptie ingediend toen zij voor de wet van Zierikzee waren gedag-

4.2 Middelburgs prominente positie steunde wellicht niet zozeer op een economische superioriteit dan wel op de mate waarin het het interprovinciaal en internationaal handelsverkeer dat via Zeeland transiteerde kon beheersen. Om die positie te verwerven en te handhaven moest Middelburg zich telkens weer hoeden voor de concurrenten. Hierboven werd reeds aangehaald hoe in een geschil met Zierikzee, Middelburg de door zijn gepretendeerde jurisdictie op strategische plaatsen van de mondingen had moeten verdedigen, daar waar de buitenlandse schippers hun vracht op andere schepen lieten overladen voor het verder transport naar de binnenwateren. Zierikzee was niet de enige die de overheersende positie van Middelburg aanvocht: de scheepslieden van Bergen-op-Zoom, waarvan de ligging steeds een bedreiging kon zijn voor Middelburg (dat zichzelf in gerechtelijke stukken steevast tot hoofdstad van Zeeland promoveerde), spanden een proces aan tegen hun beroepsgenoten van Middelburg (waarbij de stadsbesturen herhaaldelijk intervieneerden om hun belangen te ondersteunen) om hun aanspraken te laten gelden met betrekking tot de herlading van goederen, juist in die wateren waar Middelburg zijn jurisdictie wilde opdringen. (De naam die aan één van die plaatsen werd gegeven, wijst overigens treffend op het belang ervan voor de internationale handel: de ‘Engelse rede’). In 1408 verkreeg Middelburg een gunstig tussenvonniss,⁸¹ en in 1504 bevestigde een eindvonnis het voorrangrecht van de Middelburgse scheepslieden in de verschillende betwiste wateren.⁸² In 1518 liep een analoog geschil tussen Delft en Middelburg eveneens uit op een beslissing in het voordeel van de Zeeuwse stad.⁸³

In de eerste zaak werd verwezen naar het precedent in het geschil met Zierikzee. Maar tegen de territoriale aanspraken van Middelburg beriepen die van Bergen-op-Zoom zich niet op de grafelijke stroom (zoals Zierikzee dat had gedaan), maar wel op het beginsel van de vrije maritieme scheepvaart: hun advocaat verwees uitdrukkelijk naar Romeinsrechtelijke beginselen die de zee en open-

vaard; de rechters te Zierikzee verklaarden zich evenwel competent; verweerders brachten de zaak voor de Grote Raad, waar de partijen bevolen werd verder voor de raad te procederen. GRM 819.38 (05.11.1519): procedure tegen een Gentse beenhouwer die in Gent en in Vlissingen doodslag zou hebben gepleegd, maar voor beide daden remissiebrieven had verkregen. De verwanten van het Gentse slachtoffer eisten een grotere vergoeding; de baljuw van Vlissingen kwam ook tussen, maar consulteerde achteraf de procureur-generaal, die verklaarde tevreden te zijn met de remissiebrieven. De Grote Raad beslechte al de eisen. GRM 822.41 (21.11.1522): de wet van Vere had een Antwerpse koopman veroordeeld die een ‘transport’ had verricht ten voordele van een student uit Leuven, in strijd met de Zeeuwse privileges (‘henlieden fonderende onder dandere op te keure van Zeelant tanderen tijden gemaect bij eenen hertoge van Brabant ende grave van Zeelant bij derwelcker verboden wardt transporten te doene eenighen studenten van universiteyten opte boete van tsestich ponden zwarten’); in appèl werd de koopman door het Hof van Holland vrijgesproken, en na een nieuw appèl, ditmaal door de schout van Vere, werd die beslissing door de Grote Raad bevestigd.

⁸¹ GRM 803.103 (03.08.1498).

⁸² GRM 805.25 (13.09.1504). De moeilijkheden waren daarbij niet voorgoed van de baan, want enkele jaren later was er al een interpretatieve sententie van de Grote Raad nodig, die toen besliste ‘interpreterende de voirs. stentencie ende appointementen int gunt daer of nu questie ende difficulteyt is, zeggen ende verclaren dat de voirs. scippers van Middelborch ende Aernemuden nyet gehouden noch verstaen en zullen zyn voor absent, noch in gebreke van ladene tot anderstont dat de coopman oft proprietarys oft yemendt in zyn stede versocht sal oft sullen hebben oft gedaen versoucken aenden dekens vand. voirs. scippers van Middelborch ende Aernemuden oft aen eenighen van henl. oft in huere absencie aen hueren stedehouders, te hebbene scip oft scepen om huer goet oft coopmanscap te voerne, ende dat de selve dekens oft deen van henl. oft huere stedehouder ontseit oft vertrocken zal hebben, hem scepen te doene in preiudicie oft verachtterringhe vanden versouckere, in welken gevalle de voirs. scippers van Berghen zullen mogen laden sonder te vragene oft nemene eenighen oirloff’ (GRM 809.43: 21.01.1510).

⁸³ GRM 818.46 (19.11.1518), in een rechtszaak die al sedert het einde van de vorige eeuw voortsleepte. Op een al vergevorderd stadium van de rechtspleging trachtten Den Haag en Leiden zich bij Delft te voegen. Zie ook GRM Eerste Aanleg 215.

bare waterwegen als *res communes* kwalificeerden, welke als zodanig niet vatbaar waren voor een particuliere toeëigening.⁸⁴ Middelburg repliceerde hierop dat de watergebieden in kwestie niet tot de ‘volle zee’ behoorden en dat zijn jurisdictiegebied precies met palen afgegrensd was.⁸⁵

De Middelburgse jurisdictie buiten de haven van Arnemuiden kwam in een fiscaal geschil ter sprake, maar werd toen niet erkend. Rotterdam en Schiedam, die op een algemeen recht van de Hollandse steden steunden (waarvoor zij bovendien een specifieke possessie konden invoeren) haalden profijt uit de handel die erin bestond ‘groite scepen’ volgeladen met bier in de rede van Arnemuiden hun lading te laten slijten, waarbij de schippers soms de vermetelheid hadden hun schepen aan de bruggehoofden vast te maken. Middelburg eiste accijnsen op die handel te heffen, maar de beide Hollandse steden zagen hun vrijstelling bevestigd door het Hof van Holland, en in appèl door de Grote Raad.⁸⁶

Van de verschillende interprovinciale geschillen die voor de Grote Raad werden gebracht waren de conflicten met betrekking tot de scheepvaart op de (Wester-)Schelde (of Honte) ongetwijfeld de belangrijkste. Ten laatste rond het midden van de 15e eeuw gaven de natuurlijke verdieping van de vaargeul in de Honte en de ontwikkeling van de Antwerpse haven aanleiding tot meerdere geschillen tussen Zeeuwse en Brabantse belangen. De Zeeuwse belangen werden vooral door de vorst vertegenwoordigd, om reden van het belang van de Zeeuwse tol (hier specifiek de tol van Iersekeroot) voor de grafelijke financiën. Een bekend vonnis van de Grote Raad ten nadele van de Brabanders bevestigde de toepasbaarheid van de tolheffing op de Honte, in een proces waar Middelburg als pachter van de tol opkwam. Het conflict gaf aanleiding tot allerlei intimidatiepogingen en geweldplegingen (in het bijzonder op initiatief van Antwerpenaars), op zeker ogenblik werd zelfs een wachtschip met geschut op de Honte gestationeerd. De procureur-generaal trad in het proces op om de (fiscale) belangen en de soevereiniteit van de graaf van Zeeland te behartigen. De sententie wijst er inderdaad op dat de raad meer belangstelling had voor die vorstelijke belangen dan voor de afgeleide rechten van Middelburg, dat in het beschikkend gedeelte van de uitspraak niet eens vermeld wordt.⁸⁷

84 GRM 803.103, p. 891: ‘.dat nae rechte alle wateren ende havenen gemeen waren, ende insgelycs de waterkanten [...] dat de zee gemeene was ende dat nae rechte een private persoon als de voorn. appellanten niet beletten en mochten de voors. impetran- ten met hueren scepen ter zee te vaeren of inden havenen vand. zee ende de de selve bevrachten ende laden...’; GRM 805.25, f. 125r: ‘...welcke diepen waeteren proprelyc sprekende publici iuris ende eenen ygelicken toebehoirende, die dier gebruycke mit zynen scepen oft andersins waeromme de voirs. verweerers hen de selve diepen ende plaetsen niet en cunsten geapproprieren...’; f. 126v: ‘upde voirs. groote zee, stroemen en diepen die eenen ygelick gemeen waeren ende de welcke eenen ygelick gebruycken mochte sonder prohibicie oft belet van yemande’.

85 GRM 805.25, f. 123v: ‘...de voirs. watere voir Arnemuyden en was geen voll zee, maer was een aencommen uuyter zee dat zyn ganck ende loop hadde in ende deure ons. voirs. lande van Zeeland [...] dat de vryhede ende iurisdictione vand. voirs. stede hen streckte up de voirs. stroom ende water voir Aernemuyden totten limiten ende palen hier boven verhaelt...’.

86 GRM 804.167 (01.12.1503; Beroepen uit Holland 195 en 201), f. 612-615. De beslissing van het Hof van Holland, althans zoals ze in het sententie van de Grote Raad geciteerd wordt, veroordeelde Middelburg ‘te gedoogen ende toe te laten den voirs. poorten ende inwonende van de voirn. steden rustelycken ende vredelicken hoer bier voor Armuyden ende in de vrijheit van Middelburch te brengen ende dat te vercoopen ende vrij over te slaen ende te lossen ter waterwaert in de groite scepen ende elders sonder eenich excijs of ongelde daerof te betalen hoe die genoemt zij, al waert dat zij hoir bierscepen meerden ofte vast maicten aenden hoofden ofte landen van Aernemuyden of in de voirs. vrijheit, zoeverre zij hoer bier niet en losten up dat landt aldaer’, en de reeds geïnde bedragen terug te betalen.

87 GRM 805.32 (11.10.1504).

Delftse belangen geraakten ook in enkele Zeeuwse zaken betrokken. Toen een schip uit die stad weigerde een locale belasting te betalen⁸⁸ en te Vlissingen werd aangehouden be- weerde de heer die zijn jurisdictie over de stad uitoefende dat de vrijstelling waarop de Hol- landers aanspraak maakten aan de Zeeuwen was voorbehouden.⁸⁹ Het geschil werd bij het Hof van Holland aanhangig gemaakt, dat de vrijlating van het schip beval; de Grote Raad wees een appèl hiertegen af en wees de zaak terug naar Den Haag.⁹⁰ In een ander geschil tussen Delft en Middelburg in verband met bierhandel kwam de Geheime Raad tussen; toen krachtens een exploit het Middelburgs stadsbestuur in een herberg werd gegijzeld liep de zaak verder voor de Grote Raad.⁹¹

De processen waarbij de jurisdictie van Middelburg op de door de stad gepretendeerde 'territoriale wateren' betwist werden, getuigen van het belang van de Zeeuwse scheepvaart voor de handel met Vlaanderen, Holland en Brabant. De Zeeuwse steden wensten echter meer te zijn dan enkel doorgangplaatsen voor de zeehandel tussen de Nederlanden en het buitenland, en ambieerden ook een eigen aandeel in die handel te veroveren. In hun po- gingen het oostelijk, inlands gelegen achterland te bereiken stuitten ze op de weerstand van Dordrecht, dat dank zij zijn stapelrecht het rivierverkeer in de richting van het Rijnland controleerde. Het was van oudsher een twistpunt tussen Zierikzee en Dordrecht.⁹² In 1504 lukte het Middelburg, naar aanleiding van een verwijzing naar het Hof van Holland beves- tiging van een voorlopige maatregel te verkrijgen waardoor aan de stad (onder voorbehoud van de definitieve uitspraak) vrijstelling van het stapelrecht werd erkend.

De interlocutoire beslissing van het Hof van Holland gaf evenwel aan Dordrecht het recht *lite pen- dente* de boekhouding bij te houden van de niet geheven rechten zodat in geval de eindbeslissing in zijn voordeel zou zijn, het voorsnog de niet geïnde bedragen verschuldigd om reden van het stapelrecht zou kunnen opeisen van de Middelburgse kooplieden en schepen. De procedures werden ingezet toen enkele kooplieden uit Middelburg te Dordrecht werden aangehouden en maatregelen 'in wederwraecke' tegen Dordtse kooplieden uitlokten. Middelburg benadrukte dat de Dordtse heffingen zijn handel met de markten van Venlo en Keulen in het gebrang brachten.⁹³ De handels-

88 GRM 798.12 (25.05.1484), p. 120: '...een recht datmen heedt caygelt dat van ouden tyden opgesteld is geweest omme tmaken ende onderhouden vander havene ende brugghe ofte hoeft ende pointe vander kaye tot Vlissinghen, twelck recht eenige heeten tol'.

89 *Ibidem*, p. 121: krachtens een ordonnantie 'niement exempt en zoude zyn vanden voirs. rechte, het ware dat hy ware poorter van onsen steden van Middelborch, Zierixcee of andere steden in onse voirs. landen ende heerlicheden, visscher ofte poortere van Westcappelle of van Vlissinghen, behouden dat de voirs. van Westcappelle mair betalen en zouden eenen grooten van elken pont grooten...'

90 GRM 798.12 (25.05.1484).

91 GRM Eerste Aanleg 344-2.

92 GRM 793bis.7 (10.11.1475): verwijzing van de zaak door het Parlement naar het Hof van Holland. In de zaak die hierna wordt vermeld wordt naar een nog ouder geschil verwezen: Dordrecht had zijn stapelrecht aan Zierikzee en Middelburg willen opdrin- gen, en 'proces was te diere cause upgeresen voer wijlen hertoge Aelbrecht palatin van Henegouwen grave van Hollant ende Zee- lant onse voirsaeete int welck proces zoe verre hadde geprocedeert geweest dat partien behoert ende gesien de rechten ende privile- gien van dien hij hadde bij sijnder sentencie verclaert dat de voirs. van Zierixzee souden vrij ende exempt van der voirs. stapele ende dat de voirs. verweerers oec gebruycken souden van gelijck exemptie van welcken privilegien, vrijheiden ende liberteyten de voirs. verweerer zoe bij hemlieden zoe bij huer voirsaten gebruyckt ende geuseert hadden van zoe langen tijt dat geen memorie van menschen ter contrarien en was' (GRM 805.29; 10.10.1504).

93 GRM 805.29 (10.10.1504), ff. 140-145: '...dat de poerters ende inwoonende onser voirs. stede van Middelburg hadden mogen

vaart naar het Duitse Rijnland was eveneens voor Goes en Zierikzee aanleiding tot procederen voor de Grote Raad, met name inzake geschillen over de tollens van Gorkum en Schoonhoven.⁹⁴

Een ander interprovinciaal geschil betrof de bierhandel: Gouda verzette zich tegen door Goes gehanteerde preferentiële tarieven.⁹⁵

De handel werd niet alleen door diverse belastingen gehinderd. Getuige daarvan de zaak waar een koopman ervan beschuldigd werd de merken van Zierikzee die de kwaliteit van bepaalde produkten garandeerden te hebben vervalst. De man kon een dading treffen met de overheid in Bergen-op-Zoom, waar hij de goederen verkocht had, met de baljuw van Zierikzee en met de koper. Toch stelde de stad Zierikzee nog een vordering tegen hem in, met het argument dat het incident schade had berokkend aan de reputatie van de door de stad gegarandeerde goederen, hetgeen jarenlang verliezen zou kosten. De geëiste vergoeding lag dan ook zeer hoog: forfaitair 10.000 gouden florijnen, aangezien 'de geleden schade niet geschat kon worden'.⁹⁶ De eis werd afgewezen door het Hof van Holland, in appèl door de Grote Raad.

In de 15e eeuw waren nog praktijken in gebruik die sterk herinneren aan het represaille-recht: niet alleen tegenover buitenlanders, maar ook tussen steden van verschillende provincies. Een treffend voorbeeld daarvan is een geschil tussen Antwerpen en Zierikzee.⁹⁷

4.3 De internationale handel trok veel buitenlandse kooplieden aan, en sommige onder hen hadden zich voor lange tijd in de handelscentra gevestigd, Middelburg in het bijzonder. Ze hadden aanpraak op een *privilegium fori*, zodat zij ook behoorlijk vertegenwoordigd zijn in het geheel van processen dat voor de Grote Raad aanhangig werd gemaakt. Meestal hadden die processen enkel op particuliere belangen betrekking,⁹⁸ maar in enkele gevallen stonden ook openbare belangen op het spel. Ten tijde van de oorlogen en twisten onder de regering van Karel de Stoute en zijn opvolgers hadden de Hollanders en Zeeuwen een gelegenheid gegeven de vijanden van de vorst op zee aan te vallen, maar dergelijke expedities, die vaak met de steun van de steden werden georganiseerd, ontvaardden meer dan eens in zeeroverij ten nadele van neutralen of zelfs van bondgenoten. Herhaaldelijk probeerden gedupeerde Engelsen restitutie of compensatie te verkrijgen, soms vanwege Zeeuwse steden. Onder de Engelse argumenten treft men verwijzingen naar de *Intercursus* aan en in be-

ende mochten met huere scepen, waeren ende coepmanscepen lijden ende haerlijden deur de rivieren van Lecke, Marne, Ijssele ende den Rijn omme te treckene te Venlo, Cuelne oft elders daer hemlieden liefde zonder eenige thol, tribut oft ander ongelt in onsen landen te geven, noch oic yet gehouden te zijnen tot eenige servitude van stapele in onser voirs. stede van Dordrecht oft elders in deselve onse landen'.

⁹⁴ Goes: GRM Eerste Aanleg 3247; Zierikzee: Beroepen uit Holland 16.

⁹⁵ Beroepen uit Holland 237.

⁹⁶ GRM 819.14 (31.03.1520) 'alzo de voirs. injurien, scaden ende intererresten niet en waeren te extimeren'.

⁹⁷ GRM Eerste Aanleg 97.

⁹⁸ Zie ook GRM Eerste Aanleg 2714, waar kooplieden uit Andaloesië zich op een vrijstelling beriepen van een ordonnantie uit 1508 inzake wijnimport; de procureur-generaal kwam tussen in het voordeel van Middelburg om de toepasbaarheid van die vrijstelling in Zeeland aan te vechten.

ginsel toetste de Grote Raad de legitimiteit van de genomen buit, ook al viel de bewijslast grotendeels ten laste van de buitenlandse procespartijen.⁹⁹

Hoe de Grote Raad de handelingen van een locale gezagdrager controleerde kan aan de hand van een vonnis uit 1512 worden geïllustreerd, toen het hof een Portugees vrijsprak die in zijn land van oorsprong van valsmunterij werd beschuldigd, en door de baljuw van Middelburg, waar hij zich gevestigd had, werd vervolgd.¹⁰⁰

In een uitzonderlijk geval konden buitenlandse kooplieden die verwickeld waren geraakt in een proces voor een stedelijke rechtbank (in casu te Middelburg) de evocatie van de zaak door de Grote Raad verkrijgen.¹⁰¹

De buitenlandse betrekkingen konden tenslotte ook nog een tussenkomst van de locale gezagdragers in een heel andere hoedanigheid verantwoorden: zo voerde de baljuw te Vere een proces als curator van de Schotse natie om restitutie van goederen te verkrijgen (mits vergoeding van de kosten) die afkomstig waren van schepen uit Dundee en op de Hollandse kust waren aangespoeld.¹⁰²

5 Steden en de centrale overheid

Het overzicht heeft tot dusver al meerdere gevallen vermeld waar de procureur-generaal (soms samen met de stad, soms aan de kant van de tegenpartij) voor de grafelijke rechten of in het openbaar belang tussenkwam. Naast dergelijke interventies kan bovendien worden vastgesteld dat in de meeste zaken waar steden betrokken waren rechten of privileges die door de vorst waren verleend op het spel stonden. Een veel voorkomende formulering

99 B.v. GRM 798.46 (09.09.1485): enkele Engelse kooplieden hadden een vonnis verkregen dat hun geldbedragen toekende ter compensatie van de verliezen die ze hadden geleden ten gevolge van roverijen door soldaten die door Zierikzee en Brouwershaven waren betaald. De steden beriepen zich op brieven van respijt om de betaling te weigeren en beweerden dat de *Interkursus* geen afbreuk deed aan die brieven. Ondanks de protesten van de Engelsen gaf de Grote Raad hun gelijk. GRM 798.2 (30.03.1484): een Engels schip met wijn uit Bordeaux aan boord was buitgenomen en naar Kortgene opgebracht. De Engelse eis tot restitutie werd afgewezen, omdat de lading eigendom van de vijand zou zijn geweest. De sententie van de Grote Raad is in die zin uitzonderlijk omdat zij ten dele redenen voor de beslissing geeft: 'by deser onser sententie diffinitive ende over recht ende by ghebreke van prouwe niet ghedaen zynde byden voorn. Jan Dort Richart Ravelin Agas, ende procureur generael impetranten ende heeschers, hebben gheabsolveert ende absolveren den voorn. heer Florys van Borssele heere van Cortkene verweere...' (p. 34). In GRM 796.37 (09.10.1478; Beroepen uit Holland 108), werd daarentegen door het Hof van Holland, later in beroep door de Grote Raad, wèl ten voordele van Engelse kooplieden restitutie van een schip en zijn lading die waren buitgenomen en verkocht bevolen; de Engelsen waren het slachtoffer geweest van gewapende aanvallen door zeelieden die door Brouwershaven en enkele Hollandse steden waren bewapend. Zie ook GRM Eerste Aanleg 59 (en GRM 794.1, 796.72), waar de aanspraken van Middelburg de executie van 'repre-sailles' op Engelse goederen (zowel te Middelburg zelf als te Arnhemuiden) moesten verhinderen; eveneens in Beroepen uit Holland 913.

100 GRM 812.15 (02.09.1512). De beklagde bracht diverse verweermiddelen voor, zoals te verwachten ook die van de extraterritorialiteit van het misdrijf: 'veu que le cas seroit advenu oudit Royaulme de Portugal hors de notre jurisdiction et obeissance, parquoy en tous advenemens ny avoit eu matiere ou cause raisonnable de l'arrest et detention ainsi fait de la personne dudit suppliant, lequel navoit de riens offensé envers nous, ne en nosdits pays...' (f. 79r).

101 Beroepen uit Holland 838.

102 GRM 818.8 (11.03.1519).

in het beschikkend gedeelte van de sententies die door de Grote Raad werden uitgesproken bestond er trouwens in de geldigheid van een bepaald privilege te erkennen, maar daar meteen het voorbehoud aan toe te voegen dat het privilege slechts van kracht zou blijven zolang de vorst (in wiens naam de sententies werden uitgesproken) dat wilde.

Rechtstreekse gerechtelijke confrontaties tussen de Zeeuwse steden en de vertegenwoordigers van de centrale overheid waren eerder zeldzaam. Ten tijde van het Parlement kwam zo'n geval voor toen de procureur-generaal een proces aanspande tegen het bestuur van Middelburg, omdat het een lijfrente was blijven uitbetalen aan iemand die tot levenslange verbanning en algemene verbeurdverklaring van zijn goederen was veroordeeld. Het Parlement beval de stad de rente aan de hertog te betalen.¹⁰³

De uitspraak van 1504 inzake de tol van Iersekeroot, reeds vermeld, bevestigde in de eerste plaats de rechten van de vorst. Enkele jaren tevoren was de procureur-generaal geïntervenieerd ten voordele van de particuliere pachters van de tol opdat zij tolwachten in (onder meer) Middelburg en Arnemuiden zouden kunnen instellen, hetgeen de Grote Raad toestond.¹⁰⁴

De verpachting van sommige openbare ambten kon soms aanleiding geven tot betwistingen met de financiële diensten van de centrale overheid, of met haar regionale of provinciale vertegenwoordigers.¹⁰⁵ Een zaak tussen de rentmeester-generaal van Beooster-schelde en de baljuw van Tolen, in verband met de betaling van het pachtgeld voor het baljuwsambt, was eerst voor de thesaurier van de domeinen gebracht, maar werd uiteindelijk in 1488 door de Grote Raad beslecht.¹⁰⁶ Betwistingen tussen een stad en de bestuursinstellingen voor financiën konden eveneens onder de bevoegdheid van de Grote Raad vallen: in 1492 was een bede door de Staten van Zeeland toegestaan, onder meer om het beleg van Sluis te financieren; het jaar daarop werden bijdragen geheven om de oorlogskosten met Frankrijk te betalen. De heer van Kortgene, die de titel recent verkregen had,¹⁰⁷ beriep zich op vrijstelling,¹⁰⁸ maar de vertegenwoordigers van de rentmeester-generaal van Zeeland lieten te Middelburg beslag leggen op goederen van burgers uit Kortgene. De Grote Raad verleende Kortgene terugbetaling.¹⁰⁹

103 GRM 793bis.15 (29.11.1475).

104 GRM 803.156 (07.09.1499?). Voor een actie van de procureur-generaal tegen een burger van Middelburg die ervan werd beschuldigd ten nadele van de tol fraude te hebben gepleegd: GRM 823.71 (08.12.1523). Tijdens de laatste jaren van de 15e eeuw ontstond er naar aanleiding van de tolheffing enige onrust te Middelburg en Arnemuiden, toen de tolpachters tot executiemaatregelen overgingen op kooplieden die kennelijk door Middelburg waren aangemoedigd de tol te negeren. De procureur-generaal vervolgde de stad voor de Grote Raad, met de beschuldiging dat zij gewapende weerstand had aangemoedigd (GRM Eerste Aanleg 3244).

105 Zie ook de reeds vermelde zaak: GRM Eerste Aanleg 210.

106 GRM 801.14 (14.11.1488).

107 GRM 803.64 (27.10.1497): het werd gekwalificeerd als een 'versterffelic leen ghehouden van ons. graefschap van Zeelandt voirs., wederkerende ten grave bij gebreke van mannelickx hoir' (p. 605).

108 *Ibidem*: 'de ondersaten, inwonenden ende gheerfde binnen der voirs. stede ende lande die in groter sorghen es vander zee ende met groten costen ende diligencien onderhouden by crachte van dycken van allen tijden vry ende exempt geweest hadden te contribueren in eenighe scoten, loten, subvencien, beden oft andere lasten hoedanige die wesen mochten, die geaccordeert ende upgeheven hebben geweest in ons. voirs. lande van Zeelandt, omme wat saken oft occasie dat wesen mochte'.

109 GRM Eerste Aanleg 80 houdt verband met die gebeurtenissen.

6 Vrijwillige condemnaties

Volledigheidshalve moet er op worden gewezen dat de steden ook een beroep deden op de vrijwillige rechtspraak van de Grote Raad. De sententieregisters uit die periode bevatten dan ook vrijwillige condemnaties, bijvoorbeeld om kwesties hangende tussen steden van verschillende provincies te regelen,¹¹⁰ of om met een heer een regeling te treffen inzake de fiscale verplichtingen van de burgers die in zijn gebied onroerende eigendommen bezaten,¹¹¹ of nog om afspraken te maken over de financiering van openbare werken.¹¹² Een vrijwillige condempnatie kon ook nuttig zijn om een overeenkomst met een particulier kracht bij te zetten.¹¹³ De titularissen van openbare ambten gebruikten overigens eveneens die techniek in het beheer van hun privé-zaken.¹¹⁴

Conclusie

Schematisch kunnen de rechtszaken waarin Zeeuwse steden betrokken waren als concentrische cirkels worden voorgesteld. Iedere cirkel beantwoordt aan een 'sfeer' belangenconflicten waarbij de steden zelf betrokken zijn, maar die alle in eerste of appèlinstantie door de supraprovinciale Grote Raad behandeld werden. De meest centrale van die sferen is die van de interne stadsaangelegenheden. Politiek uitgesproken geschillen komen hierbij niet zozeer aan de oppervlakte, maar belangrijker is de rol die de hogere justitiehoven speelden in het kader van hun essentiële roeping, met name de controle van een rechtmatige en objectieve rechtsbedeling tegenover alle rechtsonderhorigen. Die rechterlijke controle werd zowel met betrekking tot eventuele misbruiken van de lokale rechtsmachten als inzake de dwangmiddelen of straffen uitgeoefend. Daarnaast kwamen de hogere justitiehoven ook tussen in eerder als 'bestuurlijk' te kwalificeren geschillen, waarbij het statuut of de handelingen van titularissen van openbare ambten betwist werden.¹¹⁵

De omgeving van de stad, of de regio waarin zij een economisch overwicht had, levert een tweede reeks geschillen op. Jurisdictionele competentieconflicten geven in vele geval-

¹¹⁰ GRM 812.20-21 (16.10.1512): tussen, enerzijds, Middelburg, en, anderzijds, Amsterdam en Enkhuizen, in verband met een borgstelling ten voordele van Bretoenen.

¹¹¹ GRM 816.5 (01.05.1516): Middelburg.

¹¹² GRM 810.11 (september 1510): Reimerswaal.

¹¹³ GRM 805.67-68 (16.03.1505): Reimerswaal en een particulier, inzake de verkoop van een rente. Ging het hier om een voorzorgsmaatregel van een ervaren schuldeiser die rekening hield met vroegere rente-geschillen waar Reimerswaal bij betrokken was geweest (cf. GRM 804.133, 804.171 e.a.)?

¹¹⁴ B.v.: GRM 826.29 (07.06.1526): burgemeester van Tolen.

¹¹⁵ In het algemeen kan men overigens in de 15e en 16e eeuw een geheel van bestuursgeschillen herkennen in de rechtspraktijk van de Grote Raad. Aangezien de traditie van het middeleeuws geleerde recht zeer sterk verankerd was in de juridische denkbeelden van de aan het Hof verbonden juristen, worden hun argumenten en redeneringen in grote mate beïnvloed door allerlei regels die betrekking hadden op vragen in verband met de verhouding tussen diegene die besturen en zij die worden bestuurd, zodat men van een 'romano-canoniek administratief recht' kan spreken, een uitdrukking die aangeeft hoezeer die reglementering door de beginselen van het romano-canoniek procesrecht was beïnvloed: A. Wijffels, *Qui millies allegatur. Les allégations du droit savant dans les dossiers du Grand Conseil de Malines. Causes septentrionales*, ca. 1460-1580 (Amsterdam/Leiden 1985), T. 1, p. 430.

len een aanwijzing van politiek geladen conflicten tussen de overheersende stad en andere, minder belangrijke centra en het platteland. In de processen waar dergelijke spanningen toe leidden, lijken de argumenten vooral op eerder formele aspecten toegespitst te zijn, zoals privileges of aloude gebruiken. Die benadering bevoordeelde de steden, die gemakkelijker titels konden voorleggen om hun aanspraken nader te staven. Hoe dergelijke titels naar aanleiding van een ongelijke machtsverhouding waren verkregen, komt daarentegen vrijwel niet ter sprake.

Op provinciaal niveau zijn de geschillen tussen steden ten dele een weerspiegeling van de bijzondere geografische situatie van het graafschap, dat door de Oosterschelde in twee eigen gebieden verdeeld werd, die elk door een grotere stad werden beheerst, resp. Middelburg en Zierikzee. Middelgrote steden zoals Goes of Reimerswaal (steeds, uiteraard, op de Zeeuwse schaal) waren beter in staat zich juridisch tegen de aanspraken van de 'hoofdstad' in hun regio te verzetten. Wanneer de twee belangrijkste steden in een geschil tegen elkaar waren verwickeld, inzake een handelskwestie die de provincie in haar geheel raakte, was het evident nuttig de controverse aan een hoger justitiehof te kunnen voorleggen dat letterlijk en figuurlijk van een afstand recht sprak.

Dat voordeel was nog meer uitgesproken in interprovinciale geschillen. Opnieuw stelt men vast dat die geschillen veelal als een competentieconflict voorkwamen, zodat ook in die sfeer de rol van hogere justitiehoven die, zoals de Grote Raad, in naam van de vorst een behoorlijk functionerende justitie garandeerde, werd versterkt. Tegelijk tonen die geschillen tussen verschillende provinciebelangen ook aan hoe de hogere rechtspraak een regulerende en matigende rol vervulde in het commercieel en economisch spanningsveld tussen de territoria die voortaan in een personele unie waren verbonden. Het veelvuldig gebruik van voorlopige maatregelen was wellicht een manier om bij voorrang de eerbiediging van een vreedzame geschillenoplossing af te dwingen, in het bijzonder wanneer het onwaarschijnlijk leek dat een onmiddellijke eindbeslissing in het nadeel van één van de actoren meteen door deze laatste ook aanvaard zou worden. In dat opzicht bieden de sententiën van de Grote Raad een inzicht in de perceptie die de raadsheren hadden (desgevallend beïnvloed door de centrale regering) zowel in de politieke machtsverhoudingen als in de mogelijkheden en beperkingen van het gezag van de Raad in de betrokken gebieden.

Geschillen waarin de steden en de centrale overheid rechtstreeks (en exclusief) tegenover elkaar stonden lijken eerder zeldzaam. Maar de talrijke interventies van de procureur-generaal herinneren eraan dat de vorstelijke belangen op alle niveaus aan bod konden komen, en derhalve de procesgang konden beïnvloeden.

EER IN HET GEDING IN HET 16E-EEUWSE HOLLAND¹

I Eer en openbaarheid

Dit korte verhaal over een 16e-eeuwse rechtszaak in Holland laat zien hoe gewone, niet-adellijke Hollanders eer en schande, deugd en ondeugd vorm gaven in een rechtszaak. De rechterlijke archieven onthullen niet alleen allerlei details over gebruiken, voorschriften, praktijken, taal en ritueel op juridisch gebied, maar bieden ons ook de mogelijkheid glimpen op te vangen van het dagelijks leven van enkele 16e-eeuwse Hollandse burgers. Dat zijn overigens wél altijd glimpen die gefilterd en gekleurd zijn. Ten eerste doordat vaak juridische normen en regels – de rechterlijke context – deze teksten hebben gemodelleerd op zowel formeel als inhoudelijk niveau. Ten tweede door het eenvoudige gegeven dat in dit soort bronnen alle representaties in tekstvorm van een zogeheten historische werkelijkheid altijd deel uitmaken van presentaties van een standpunt door een van de betrokken partijen. Neutrale en zakelijke weergaven van een historische werkelijkheid – voor zover zo iets al bestaat – bieden de rechterlijke archieven dus bij uitstek niet.

Geloofwaardigheid en reputatie waren zowel in als buiten de rechtszaal cruciaal. In dit verhaal krijgen we te maken met twee zeer uiteenlopende visies op één reeks gebeurtenissen, met halve waarheden, leugens en vermoedelijke oplichting. We zullen zien dat publiciteit, geruchten en praatjes niet alleen maar bijverschijnselen van een rechtszaak waren, maar daarvan een integraal bestanddeel vormden. De eer en schande, goede en slechte naam van mannen en vrouwen werd in de rechtszaal geïnspecteerd, geconstrueerd, vernietigd en soms hersteld.

Rechtszaken gingen (en gaan) bijna altijd wel met enige publiciteit en geruchten gepaard – en dat gold bij uitstek in de kleine Hollandse stadjes van de vroegmoderne periode. Tegen de tijd dat een conflict eenmaal in de rechtszaal belandde was het per definitie een publieke aangelegenheid. En dat hield in dat alle betrokkenen (en dus naast de juristen en andere professionals van de rechtbank ook de particuliere burgers die deelnamen als partijen of als getuigen) zich extra bewust waren van de manier waarop ze spraken, de taal en woorden die ze gebruikten. Dat gold in het bijzonder voor de manier waarop ze over elkaar spraken en elkaar aanduidden of betitelden in termen van eer of schande. Reputaties werden gemaakt en gebroken in zo'n omgeving – en meestal niet door daden maar door woor-

¹ In veel opzichten sluit het betoog van deze korte bijdrage aan bij mijn langere artikel 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 nr. 1 (1994), p. 3-22. In dit themanummer staan echter de archieven centraal, niet de gepubliceerde literatuur. In noot 3 volgt dan ook een overzicht van de archiefdocumenten waarop dit verhaal gebaseerd is, met de bedoeling meer inzicht te geven in het type bronnen dat de bouwstenen vormt voor deze case study.

den. Daarbij moeten we vooral niet vergeten dat een geding in de rechtszaal het laatste stadium vormde in een conflict dat – wanneer we hier de strafzaken buiten beschouwing laten en ons concentreren op civiele zaken tussen particulieren – vrijwel altijd weken, meestal maanden en soms al jaren duurde, en zogoed als altijd gepaard ging met veel gepraat, roddel, achterklap, en soms zelfs regelrechte lastercampagnes. Notarissen, juristen en hun assistenten moesten op de hoogte worden gebracht; vaak hielden ze hun mond niet. Buren, echtgenoten, vrienden en verwanten kregen het nodige te horen, en meestal praatten ook zij. En heel vaak deden ook de direct betrokken partijen in een geding hun best hun omgeving voor hun zienswijze en standpunt te winnen. Geschillen die ontstonden in de min of meer besloten sfeer belandden dus meestal in het publieke domein lang voordat er sprake was van een rechtszaak.

Publiciteit – en daarmee openbaarheid – is een van de cruciale aspecten van eer. Publiciteit houdt in dit verband in: het bestaan van een groep mensen van wie men de mening respecteert of tenminste relevant vindt. Zo'n groep kan uiteraard klein of groot zijn en bestaan uit zeer verschillende sociale categorieën afhankelijk van de persoon in kwestie: stadsburgers, vrouwen van stand, mede-aristocraten, de leden van een bepaalde beroeps- of leeftijdsgroep, personen die zich ophouden in een locatie – of allerlei mengvormen hiervan. In de ogen van die mensen verliest of verwerft men eer. Openbaarheid is een cruciaal aspect van eer, niet omdat er geen 'intern' gevoel van eer zou kunnen bestaan zonder openbaarheid, maar omdat zowel de constructie of verwerving als het verlies van eer zich hoofdzakelijk afspelen in het publieke domein. Eer is dan ook zeker niet 'alleen maar' een extern verschijnsel. Emoties – die we in de moderne tijd meestal aanduiden als een intern verschijnsel waaraan we uiting geven – waren een integraal bestanddeel van eer. Het is zelfs de vraag of het de gangbare tweedeling tussen innerlijk en uiterlijk met betrekking tot dit soort verschijnselen wel relevant of zinnig is.

II Het geschil

De zaak in kwestie vraagt om een dramatische titel. Zoiets als:

- 'van kwaad tot erger'
- 'de zaak van de boze schoonmoeder'
- 'wat telt is niet eer maar geld'
- 'de zaak van de sinistere stiefvader'.

Het feit op zich dat het gemakkelijk blijkt zoveel dramatische titels te verzinnen voor deze zaak geeft al aan hoeveel verschillende interpretaties we kunnen verbinden aan de historische informatie in de archiefbronnen. Welke aanduiding de juiste is zullen we waarschijn-

lijk nooit meer kunnen achterhalen – en al evenmin óf er wel één juiste interpretatie bestaat. We weten zelfs niet wat de rechters er van dachten, noch hoe het uiteindelijk afliep met hoofdpersonen in dit drama – want het vonnis (als er al een vonnis is geweest) is niet bewaard gebleven, terwijl de overgebleven archiefbronnen weliswaar rijk maar ook fragmentarisch zijn.² Zo heel erg is dat echter ook weer niet, want zelfs de meeste complete dossiers laten altijd nog heel veel vragen onbeantwoord.³ En zelfs fragmenten kunnen veel onthullen.

Hoofdpersonen

Plaats van handeling is Gouda en de rechtszaak speelde zich af in 1531-33. De hoofdpersonen in dit drama waren twee stellen. Ten eerste de 29-jarige Albrecht Joostens uit Gouda (een telg uit een rijke Goudse familie) en zijn vrouw Gijsken Jansdochter uit Kampen, die uit de lagere klassen afkomstig was. Samen hadden ze vier kinderen, en Gijsken had nog een of meer kinderen uit een eerdere relatie. Ten tweede de rijke moeder van Albrecht, Machteld, en haar tweede echtgenoot, telg uit de plaatselijke elite van Gouda en lid van de Goudse schepenbank. In toneeltermen gaat het om de volgende *dramatis personae*: een jong stel, haar schoonmoeder en zijn stiefvader. Het zal misschien verrassen dat de hoofdpersonen in dit geval niet de mannen maar de vrouwen waren. Schoondochter Gijsken, die wel juridische stappen moest ondernemen omdat haar man in de gevangenis zat; en Albrechts moeder Machteld, die weliswaar in de rechtszaal vertegenwoordigd werd door haar tweede man, maar achter de schermen stevig aan de touwtjes trok en misschien wel

2 Twee gerechten waren bij de zaak betrokken: het Haagse Hof van Holland en het hoogste gerechtshof van de (toen nog verenigde) Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, de Grote Raad van Mechelen. Ik baseer me hier op de zogenaamde Dossiers Beroepen Holland van de Grote Raad, nr. 373 (1531). De originelen van deze dossiers zijn in het Algemeen Rijksarchief te Brussel te vinden. Copieën op microfilm en -fiche en korte getypte samenvattingen bevinden zich in het Instituut voor Rechtsgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden; alle archivalia van het Hof van Holland bevinden zich in het Nationaal Archief te Den Haag.

3 Dossier Beroepen 373 van de Grote Raad van Mechelen bevat de volgende stukken:

- a) Verzoekschrift van Gysken om haar man vrij te laten; zonder datum of aanhef.
- b) Relas van de dagvaarding (door de deurwaarder van het Hof van Holland) van Machteld en haar tweede echtgenoot op 20 februari 1532 om op de 26e voor het Hof te verschijnen.
- c) Dictum van 5 maart 1531 van het Hof van Holland dat meldt dat de partijen moeten verschijnen voor een van de commissarissen Van Coulster en Van Assendelft.
- d) Antwoord van de verweerders op eis van eiseres en verder repliek en dupliek (Den Haag, 10 maart 1531).
- e) Mandement aan de deurwaarder, waarbij deze wordt gelast mr. Cornelis van Schoonhoven en Pieter van Nes (resp. advocaat en procureur van verweerders) te dagvaarden om voor Van Coulster te verschijnen om op te treden in het proces tegen Gijsken; en voorts Relas van de deurwaarder (d.d. 9 maart 1531).
- f) Mandement aan de deurwaarder, waarbij deze wordt gelast Van Schoonhoven en Van Nes op te dragen dat zij binnen etmaal antwoord van verweerders indienen; voorts Relas van 13 maart 1531 over ten uitvoer legging.
- g) Mandement aan de deurwaarder waarbij deze wordt gelast Van Schoonhoven en Van Nes op te dragen binnen een etmaal dupliek van verweerders in te dienen.
- h) Brief van 27 november 1532 van de magistraat van Kampen aan het Hof van Holland met het verzoek stappen te doen ten gunste van de te Woerden gevangen zittende Albrecht.
- i) Tweede verzoek (dd. 8 maart 1533) van de stadsoverheid van Kampen om Aelbrecht vrij te laten die dan nog steeds gevangen zit.
- j) Kopie van een procuratie d.d. 28 juni 1533, gepasseerd ter griffie van het Hof van Holland, van eiseres aan Frans Huybrechtsz om op te treden in het proces tegen verweerders.
- k) Memorien ingediend door Gijsken met al haar argumenten om haar man vrij te krijgen: (34 blz.); zonder datum.
- l)) Reprochen bij het Hof van Holland door Gijsken Jansdr tegen Hendrick Woutersz als momboer ende voocht van Machtelt Cornelisdr zijn vrouw, voor haarzelf en vervangende de naaste vrienden en magen van Albrecht Joostezn gedaagde.

meer ook. In de kern ging dit conflict om de vrijheid en eer van de zoon en zijn toegang tot kapitaal – ofwel: het familiefortuin – en om de familie-eer, reputatie en positie, die (zo stelde men) geschaad dreigden te worden door de slechte reputatie van de schoondochter.

Achtergrond

Zoon Albrecht had, zo beweerde zijn moeder, een zeer groot deel van zijn jeugd en het begin van zijn volwassen leven doorgebracht met niet willen leren, weglopen uit plaatsen waar hij in de leer gedaan was, met dobbelen en drinken, rondzwerfen met krijgsvolk en bedelaars, en ander losbandig gedrag – en dat alles op kosten van zijn ouders. Het zeer uitvoerige verslag van de moeder over Albrechts jonge jaren leest als een litanie. De ouders hadden van alles geprobeerd: hem in de leer gedaan bij verschillende respectabele mensen (onder wie een goudsmid) waar hij een vak kon leren, maar daar had hij zich niet in willen schikken ('hij hem selven al wetens daer toe nyet willen vougen maer sochte alleenlijck alle snooicheijt ende petulantie'); hij was in dienst gestuurd bij een adellijke heer om daar als page of knecht behoorlijke omgangsvormen en eervol gedrag aan te leren; en tenslotte hadden ze hem zelfs in hun wanhoop weggestuurd overzee, naar Spanje (waar hij overigens nooit echt heen vertrok), om daar dan tenminste enige beschaving op te doen. Telkens weer was Albrecht na zijn omzwervingen en kroegentochten berooid, half naakt en onder de luizen teruggekomen. Hij verviel in de loop der tijd van kwaad tot erger en eiste steeds weer geld van zijn ouders, om dat vervolgens, zodra hij uit hun gezichtsveld was verdwenen, te verdobbelen en verdrinken met zijn kameraden. Hij vertrok bijvoorbeeld bij de respectabele lieden bij wie hij in Brugge in de kost gedaan was en nam de benen naar Duits gebied waar hij zich voegde bij de

'boerenhoop die men noemde (...) Lutheranen, van waar hij wederom na grote miserie en andere handelingen (die als te vermoeden is ondeugdelijk geweest zijn) teruggekeerd is geweest in dese landen zonder kousen en voorts met gehakkelde (...) klederen in schijne van de genoemde verloren menschen.'

Weer enige tijd later verliet Albrecht zijn pagedienst bij een adellijke heer met diens aanbeveling om in de Gelderse oorlogen dienst te nemen. Hij raakte zwaar gewond aan zijn hoofd tijdens een belegering en werd vervolgens in huis opgenomen en verpleegd door een vrouw in Kampen. Aan haar beloofde hij na zijn genezing trouw – een informele, maar wel degelijk geldige trouwbelofte. Na enige tijd lieten Albrecht en Gijsken deze informele afspraak bevestigen in een geheim huwelijk voor een priester.

Toen Albrechts moeder geruchten van dit geheime huwelijk ter ore kwamen, had ze de geldigheid daarvan meteen in twijfel getrokken. Misschien was de zoon ook wel meer geïnteresseerd in het geld van zijn moeder dan in zijn vrouw, want hij bezwoer zijn moeder dat er geen sprake was van een geldig huwelijk. Daarover kreeg hij natuurlijk ruzie met

zijn al dan niet wettige echtgenote. Die ruzie bleef niet binnenskamers, maar liep uit op een langdurig proces tussen Albrecht en zijn vrouw, dat eerst gevoerd werd voor de deken van Gouda en vervolgens voor de officiaal van Oudmunster. Tenslotte erkende Albrecht – al dan niet onder druk van dit proces – dat hij inderdaad wettig getrouwd was met Gijsken en meldde dit ook aan zijn moeder.

Volgens de moeder bracht dit huwelijk niet veel verandering in zijn levenswijze. Opnieuw nam Albrecht dienst; hij streek handgeld op, verdubbelde het weer en werd door zijn moeder met het nodige geld weggestuurd naar Arnemuiden, voor een vertrek overzee, maar kwam zonder een cent terug na zes weken verblijf in Arnemuiden. Tenslotte bezorgde zijn familie hem een onduidelijk baantje in Friesland – ver van Gouda – maar daar bedreigde hij zijn adellijke werkgever en werd hij opnieuw weggestuurd. Albrecht trok daarop enige tijd rond met zwervers en bedelaars en dreigde er op den duur zelfs mee dat hij kooplieden zou gaan beroven om maar aan geld te komen. Ook zou hij bij zijn moeder de ruiten hebben ingegooid en haar bedreigd hebben – ‘zeggende in effect “ghij sult mijn gelt geven of Ick sal al an stucken smiten omme gelt te vinden”’ – waardoor ze naar een ander huis moest vertrekken.

Tenslotte kregen zijn familie en vrienden – die bang waren dat hij zijn leven werkelijk aan de galg zou eindigen: ‘verduchtende dat die voorn. Aelbrecht soude moegen comen up een radt ofte aen een galghe’ – er zo genoeg van dat ze een beroep deden op de schout van Gouda om hem tegen zichzelf in bescherming te nemen. Het effect van die interventie was dat Albrecht op verzoek van zijn moeder door de procureur-generaal van het Hof van Holland werd opgesloten, aanvankelijk in de Gevangenpoort in Den Haag en later in het kasteel te Woerden. De schoondochter zocht het vervolgens hogerop, bij de Grote Raad van Mechelen, en begon een proces tegen haar schoonmoeder om haar man vrij te krijgen en om rekenschap van de nalatenschap van de overleden vader te krijgen. Albrecht zat minstens twee jaar vast. We weten niet hoeveel langer, want op het moment dat onze informatie over dit geschil eindigt was hij nog steeds op kasteel Woerden in gijzeling. We weten evenmin hoe het met hem afgelopen is.

Uiteenlopende versies

Het hierboven geschetste verhaal is slechts één weergave van de zaak, en wel de versie die Albrechts moeder (via haar vertegenwoordiger) aan de rechtbank presenteerde. Met dit verhaal dat helemaal gestructureerd is volgens het ‘van kwaad tot erger model’ wilde de moeder de rechtbank van haar gelijk overtuigen en de noodzaak doen inzien Albrecht achter slot en grendel te zetten. Het is interessant dat de getuigen die haar versie in de rechtszaal ondersteunden zonder uitzondering door directe financiële belangen of familiebanden verbonden waren met ofwel Albrechts moeder ofwel haar tweede man. Althans, dat beweerde de tegenpartij, Albrechts vrouw Gijsken. Zij vond dat dit een ernstig vertekende visie op de werkelijkheid was. En van haar mening weten we iets omdat dit een van de vrij

schaarse zaken is waarin we beschikken over stukken van beide partijen. Gijsken deed in haar toelichting voor de rechtbank haar best tegenover het ‘van kwaad tot erger’ verhaal een soort ‘boze schoonmoeder’-betoog te stellen, met hier en daar een indirecte verwijzing naar de sinistere stiefvader die het voorzien heeft op de rechtmatige erfenis van de zoon. Hoewel deze stiefvader, de Goudse bestuurder, nauwelijks voorkomt in de overgebleven stukken, lijkt Gijsken toch te impliceren dat hij er alle belang bij had dat het familieligeld bij zijn vrouw bleef en niet terecht kwam bij Albrecht. Die visie komt heel duidelijk naar voren in haar verzoekschrift waaruit hier een lange passage in enigszins gemoderniseerd Nederlands volgt:⁴

‘Ik, Gees Johansdochter, de echte [= wettige] vrouw van Albrecht van Schoonhoven, geef aan u als burgeres ootmoedig te kennen, aangezien ik getrouwd ben met Albert van Schoonhoven, die uitgerust is geweest in Holland bij zijn moeder die woont in Gouda, om van haar goederen te verwerven die hem nog toekomen van zijn overleden vader; en dat die moeder – aangezien ze in Gouda een andere man heeft die daar schepen van de stad is – zich daarin onwillig toont, wellicht door het influisteren van haar man (mijn mans stiefvader) en bovendien onwillig is aan te nemen dat hij [= Albrecht] met mij getrouwd is. Daarom heeft ze [= de moeder] hem door het Hof van Holland om een kleinigheid laten gevangen nemen en te Woerden laten opsluiten. Daarbij beschuldigt ze hem er ook nog van dat hij met zijn burenen in onvrede leefde en gediend heeft tegen de Keizer voor de Koeburg: een onwaarheid zonder enig bewijs. Daar stoor ik mij zeer aan, en terecht, want hij is mijn wettige man en ik behoor hem zover ik met mijn geringe vermogens kan bij te staan in zijn nood. Ik bid en verzoek u vriendelijk om voor mij en mijn man Albrecht te willen schrijven aan de zeer wijze mijnheer de president en raad van het Hof van Holland of indien nodig aan anderen, om mijn man uit zijn gevangenschap te doen verlossen [...] en hem datgene te laten ontvangen wat hem toekomt van zijn vaders

4 Slechts een deel van dit verzoekschrift is bewaard gebleven in het dossier; het is ongedateerd en zonder aanhef, zodat we niet weten aan wie het gericht was, maar het lijkt aannemelijk gezien de andere stukken in het dossier (zie noot 3) dat het geadresseerd was aan de Kampense stadsbestuurders. Hier volgt de originele tekst van deze passage:

‘Ick Gese Johans dochter echte huijsfrouw Alberts van Schoenhoeve gheve u. I. als der selver burghersche oetmoedelic t kennen, also ick ghehylicket syn an Albert van Schoenhoeve die ut gherust is gheweest in Hollant tot sijn moeder woenachtich ter Goude omme van haer guederen die hem doch van sijne selige vaders wegen toe komen te verwerven, ende dat die moeder soe se ter Goude een ander man heeft, die aldaer schepen van der stadt is sich onwylic makende, villich doer ingeve hoers mans mijn mans styfaders ende mede voer onwylle nemende hi an my ghehylicket was, hem by den hoeve van Hollant vt cleijne oersaecken laeten vangen ende toe Woerden ghevanckelicken setten heeft laeten, hem mede op leggende dat hi myt synen naebueren onvredelicke gheleef heeft, ende tegens den K.M (Keizerlijke Majesteit) voer den Koeburch ghedient heeft twellicke myt ghenre waerheyt bewijslicke is. Soe ick mij dan daer seer in stuere, als billix, wantet mijn echte man is ende hem behoere na mijnen cleijnen vermogen by t stane in synen noeden, bydde ende begere ick vrentlicke u. I. voer my ende voer mijnen man Albert voersz wyllen doen schrijven anden hoechwysen here president ende Rade van Hollant ofte woert anders van noeden is, omme den selven mijnen man van der ghevanckenscap t doen lossen, ende sijnen moeder in allen gueden tonderwysen so hem laeten volgen dat hem van sijn selige vader ofte anders to kompt op dat ick sijn echte huysfrouwe voersz myt onsen kinde vertroestet mach wordn ende conversieren myt hem nae geboeden goedes ende der heyliger kercken Ende wij vrinden ende maegen van Ghese voersz soe wij den voersz Albert alles guedes bedancken ende hi myt syn huijsfrouwe voersz ende myt sijn naebueren eerlicke ende doegentlicke plicht t leven, begeren wy des ghelickes’.

kant (of elders), opdat ik zijn huisvrouw met ons kind vertroost mag worden en met hem kan leven naar het gebod van God en de heilige Kerk.

En wij vrienden en verwanten van Gijsken – aangezien wij Albrecht danken voor alle goeds, en hij met zijn vrouw en zijn naburen eerlijk en deugdzaam pleegt samen te leven – begeren en wensen hetzelfde’.

Albrechts moeder was volgens Gijsken de voornaamste booswicht. Albrecht zelf had bij haar weten nooit iets slechts gedaan; zijn moeder had hem zelf het leger ingedreven door hem in dienst te sturen bij een adellijke heer. Albrecht had zich verder in haar bijzijn en dat van haar vrienden en burens in Kampen altijd uitstekend en eervol gedragen. Ze wist niets over zijn jonge jaren, maar naar haar weten mishandelde en bedreigde hij niemand en bezocht hij geen hoeren, al had hij inderdaad niet veel geluk in geldzaken gehad. Bovendien mocht zijn moeder blij zijn, zo stelde ze, dat hij geen hoer of hoerendochter getrouwd had – zoals de meeste soldaten immers deden – maar haarzelf, een respectabele vrouw uit een behoorlijke familie die alleen door de oorlog in armoedige omstandigheden terecht was gekomen! Of zoals zij zichzelf beschrijft: ‘een eerlicke vrouwe (...) geboren van goede eerlicke ouders’.⁵ Gijsken liet het overigens niet bij alleen maar een verdediging van Albrecht. Ze ging in de aanval en betoogde dat Albrecht nooit het geld te zien had gekregen dat hij van zijn vader had geërfd. Ze eiste dan ook mede uit naam van Albrecht een financiële verantwoording over die nalatenschap en het beheer daarvan, en verder deed ze pogingen, ook via bemiddeling van de Kampense burgemeesters, om haar man vrij te krijgen.

Zien we hier alleen een liefhebbende echtgenote die haar ongelukkige man probeert te beschermen tegen een harteloze moeder en inhalige stiefvader, of vangen we misschien een glimp op van de gehaaide schoondochter, die maar al te graag de hand wil leggen op het familiegeld? Op grond van de aanwezige documenten is het onmogelijk een keuze te maken. Beide versies kunnen ook best eens waar zijn.

III Retoriek

Ondanks de tegenstrijdige visies zijn er toch een paar dingen heel duidelijk in deze zaak. Zowel schoonmoeder als schoondochter speelde op effect. Ofwel, de twee vrouwen presenteerden verhalen aan de rechters die plausibel moesten klinken, die door enkele getuigen werden ondersteund, en die naar alle waarschijnlijkheid een deel van hun overtuigingskracht juist ontleenden aan het feit dat ze zo dicht aansloten bij clichés (of positiever uitgedrukt: narratieve en retorische modellen) als het ‘boze schoonmoeder’ en het ‘van kwaad tot erger’ verhaal.

⁵ Natuurlijk hoeven we ook Gijsken niet noodzakelijk te geloven op dit punt, maar het is wel opvallend dat ze überhaupt procedeert en ook al eerder tegen Albrecht had geprocedeerd over hun huwelijk. Hoewel vrouwen uit de volksklassen zouden dat in die tijd gedaan hebben?

Een tweede punt dat bij lezing van de archiefstukken steeds duidelijker wordt, is dat er weliswaar geprocedeerd werd over geld en over de vrijlating van Albrecht, maar dat het eerthema steeds – soms op de achtergrond, soms op de voorgrond – door deze zaak heen speelt. Daarbij waren meerdere ‘soorten’ eer in het geding. Om de *familie-eer* draaide het waar de moeder de zoon van ongepast gedrag beschuldigde. En het belang daarvan is wel duidelijk wanneer een moeder haar zoon mede om die reden jarenlang laat opsluiten; ze had hem tenslotte ook verder aan zijn lot kunnen overlaten. Om *standseer* ging het waar de moeder betoogde dat Albrecht zich afgaf met gespuis, rabauwen, vaganten, soldaten en andere ongewenste types – en niet te vergeten met zijn vrouw, die ze kennelijk ook niet vond deugen. Om de *standseer*, burgerlijke eer en respectabiliteit was het overigens ook de schoondochter te doen, die beklemtoonde dat ze uit een respectabele familie stamde die alleen maar door pech verarmd was. De *eer van vrouwen* was, tenslotte, voor zowel de moeder als de schoondochter van belang. Beiden spraken expliciet over hun eigen eer als vrouwen en niet alleen over die van hun mannelijke verwanten.

Opvallend is bovendien hoe vaak Albrecht er door zijn moeder van beschuldigd werd ‘bloot en naakt’ thuisgekomen te zijn nadat hij alles had verdobbeld: ‘thuys gecomen es tot sijn ouders bloot ende naict raubaus gewys’. Dat bloot en naakt verwijst niet zozeer naar een of andere vroegmoderne vorm van preutsheid, want het betekent niet meer dan dat Albrecht letterlijk (en eigenlijk ook wel figuurlijk) in zijn hemd stond. Bloot en naakt thuiskomen was vooral erg omdat het betekende dat hij zijn bovenkleding – en daarmee de uiterlijke kentekenen van een respectabel man – had opgegeven en zich dus in niets meer onderscheidde van het gespuis. Zo wordt in de bronnen expliciet een voorval genoemd waarbij de handelsvertegenwoordiger van de moeder ontdekte dat Albrecht voor de zoveelste keer zijn kleding verdobbeld had en vervolgens diens kleding terugkocht om zoveel mogelijk de schande te herstellen:

‘zo heeft hij (die factor) om die schande te helen de genoemde Albrecht klederen en andere zijne verspeelde goederen gelost gehad, en Albrecht wederom geleverd op hoop dat hij zich van dien tijd voortaan wachten zoude van gelijke stukken. Maer Aelbrecht, doende als den ekster die sijn hippelen niet en gelaten heeft, ’t sandere dage daarna wederomme van nieuwe zijne klederen en andere behoeften noch eens wederomme verdobbelt gehad’.

Een voorlopige conclusie ligt voor de hand. Hier hebben we te maken met een typisch Hollands voorbeeld van *burgerlijke* eer. Bij de adel zouden we meer nadruk verwachten op geweld en misschien nóg meer nadruk op de *familie-eer*. Bij de Hollandse stadsburgerij zijn de betekenissen van geld en bij de burgerij passend (respectabel) gedrag groter. En is die nadruk op vrouwelijke eer niet een typisch stadsburgerlijk trekje? Het is typerend dat Albrechts krijgsmansdienst en het bijbehorend geweld als vernederend en ongewenst werden gezien door zijn moeder. Ook de angst voor omgang met mensen uit de laagste sociale

regionen is opvallend: zou een lid van de echte elite het gevaar niet veel minder groot hebben geacht om door omgang met zulke mensen zelf onteerd te worden? Kort samengevat lijkt dit dus een nogal ondubbelzinnig geval van eer in de zin van publieke reputatie: een voorbeeld van een eer/schande-situatie waarin ‘interne’ noties als gewetensvorming en deugd niet aan de orde zijn en waar het publieke wangedrag dat de zoon tentoon spreidde vooral als schaamtevol, schandelijk en ontierend werd ervaren.

Zoals gebruikelijk is het minder eenvoudig dan het lijkt. Een citaat uit het lange stuk waarin de moeder haar redenen liet uiteenzetten om vóór opsluiting van haar zoon te pleiten geeft dit aan.

‘Hierna zo is Aelbrecht wederom bij sijne moeder ende andere vrinden in genade ontvangen geweest doordien dat hij beloofde grote beteringe ende dat hij hem *ter eeren ende tot deugde* schikken zoude, ’t zelve hopende die vrinden en magen ende moeder, hebbende omme noch een proeve te doen Aelbrecht in de kost besteed gehad ten huize van mijnheere van Moerkercken, Ridder Casteleijn tot Schoonhoven, jaarlijks voor de som van zes ponden groot Vlaems, ten einde dat hij ten zelve huize aanschouwe nemen zoude van *eerlicke ende deugdelijke* handelingen ende manieren aldaar dagelijks gepleegd ten einde dat hij die *selve incorporeren ende hem daer nae reguleren zoude*, maer gelijk als voorseid is, zo en heeft hij volgende zijne oude costume geen *eerbaarheid of deugde* kunnen aanzien ofte verdragen, ende heeft verlaeten t selve huijs hem selven mit eenige voegelen van sijnder pluïjmen gevonden gehadt in ‘t laeste oorloege van Gelre’.⁶

Daarbij is het intrigerend en misschien zelfs veelbetekenend dat Albrechts vrouw – kennelijk in tegenstelling tot haar schoonmoeder – helemaal niet zo’n hoge dunk had van de gedragsstandaarden die Albrecht had kunnen leren van de adel. Zo stelde ze dat hij inderdaad bij de genoemde heer in de kost was besteed, maar

‘daar en was hij niet wel gesteld om veel deuchs te leeren, alzo zulke kasteleinen- ende herendienaars alle dagen op de banken zitten en scheppen uitten treuren, en het schijnt wel of zijn moeder hem daer besteed heeft om het ruitershandwerk te leren en dat zij een ruiterknecht van hem heeft willen maken. Niettemin heeft Aelbrecht zich daar eerlijk gedragen...’

Nog belangrijker voor ons is echter de manier waarop in beide citaten deugd en eerlijk (in zowel de oude zin van eervol als de moderne zin van oprecht en niet-leugenachtig) onmiddellijk naast elkaar te vinden zijn en vaak – zo lijkt het – in betekenissen die elkaar overlappen en zeker niet tegenover elkaar staan. Als Albrechts vrouw spreekt over ‘niet veel deugds’ te leren, en over het feit dat hij zich altijd eerlijk heeft gedragen, is dat voor een

6 Mijn cursivering.

moderne lezer onmiddellijk te begrijpen, omdat het om uitdrukkingen gaat die nog steeds zo gebruikt worden. Dat was bepaald anders bij het bloot en naakt terugkeren.

Cruciaal is in het bovenstaande de passage waar gesproken wordt over het incorporeren van eerlijke en deugdelijke handelingen en het zich daarnaar leren reguleren. Hoewel we hier spreken over het tijdperk van Erasmus en talrijke manierenboeken, vond ik het toch verrassend zulke expliciete noties rond het incorporeren van gedragsstandaarden en normen in dit soort bronnen te vinden – en dan helemaal in de uitspraken van een moeder die uiteindelijk haar gehuwde en volwassen zoon in de gevangenis laat opsluiten en daar zeker twee jaar laat zitten. En hoewel het aan de ene kant logisch lijkt voor een vrouw uit de goede burgerij haar zoon onder te brengen in een huishouden van een veel hoger geplaatst, adellijk man, is haar associatie tussen adel en deugdzaam gedrag of eerlijkheid – zoals de schoondochter terecht opmerkt – niet direct voor de hand liggend. Immers, de 16^e-eeuwse adel stond bekend om de talrijke bastaardkinderen en voorbeelden van financieel wanbeheer – om van drank en geweld nog maar niet te spreken.

Dat eer en deugd, en vermoedelijk schande en schuld, niet elkaars onverenigbare tegenpolen vormden, maar naast en door elkaar gebruikt werden en soms naadloos in elkaar overgingen, wordt in de geschiedschrijving langzamerhand steeds algemener erkend – naarmate het oude, evolutionistische model van elkaar opvolgende (en dus uitsluitende) schaamte- en schuldculturen onttakeld wordt. Hoe die noties precies gecombineerd werden en welke betekenis men er in bepaalde kringen en perioden aan gaf begint heel geleidelijk aan iets duidelijker te worden. Eén case study kan aan dat proces slechts een kleine bijdrage leveren. Wel illustreert ze nogmaals de gelijktijdigheid van allerlei noties die voor ons deels zeer vertrouwd, deels bijna onherkenbaar zijn. Impliciet speelt daarbij, zoals bij veel historische vragen, de vergelijking tussen de vroegmoderne en de huidige samenleving. Het is in dat kader dan wel van belang ook expliciet die vertrouwdheid of onherkenbaarheid zelf ter discussie te stellen. Het perspectief van de meeste historici en hun lezers is sterk standsgebonden: wij zijn in overgrote meerderheid opgegroeid binnen een burgerlijke Europese traditie. Zover we herkenningpunten hebben met eer in het verre verleden, ligt het dan ook niet voor de hand die te zoeken in kringen van adellijke veldheren, maar in die van Hollandse stadsburgers. Vandaar dat er, naast discontinuïteit en vreemdheid, toch ook een flink aantal herkenningpunten in het geval van Albrecht te vinden zijn. Maar het interessante en eigene van de 16^e-eeuwse wereld ligt in dat mengsel van voor ons bekende en nauwelijks meer herkenbare aspecten van eer.

Terugkerend naar de kwestie van openbaarheid en het bijzondere karakter van rechterlijke archieven waarmee we aanvingen, kunnen we concluderen dat deze bronnen niet alleen aan ons een verhaal vertellen, maar dat ze gaan over mensen die verhalen vertelden. Wie een zaak voor de rechtbank te bepleiten had (en heeft) moest met een plausibel en liefst overtuigend verhaal komen. Het gaat er niet zozeer om of dit waar was – en in dit geval is die waarheid niet eens meer te reconstrueren omdat de partijen elkaar op bepaalde feiten faliekant tegenspraken. Belangrijker is dat beide partijen, al dan niet bewust, hun

verhaal probeerden te doen aansluiten bij narratieve modellen of *topoi*, zoals ze in de kringen van literair historici meestal genoemd worden. Vandaar mijn eerdere verwijzingen naar uitdrukkingen als ‘van kwaad tot erger’, of ‘de boze schoonmoeder’. In deze zaak structureerden de twee vrouwen hun betoog op zo’n manier dat het gemakkelijk herkenbaar was, en dus des te overtuigender zou werken op de rechters. Dat is ook een aspect van de constructie of vormgeving van eer, deugd en schande in deze rechtszaken.

We mogen dan ook vermoeden dat hun mededelingen over eer, deugd en het incorporeren van bepaalde gedragsstandaarden teruggrepen op al bestaande modellen en voorstellingen. En dat heeft op zijn beurt weer allerlei implicaties. Zo doet dit vermoeden dat het hier gepresenteerde mengsel van eerlijk en eervol, deugdzaam en standsbewust burgerlijk gedrag in de vroege 16e eeuw in de Hollandse steden al niets nieuws meer was. Verder werpt het licht op een misschien enigszins onverwachte verbinding tussen onderzoek in literaire bronnen en in non-fictie. Zolang het gaat om *topoi* en culturele clichés doet het er niet toe of het feit of fictie is: want de fictie heeft feitelijke betekenis en de zogeheten feiten blijken vaak genoeg gedeeltelijk fictief.

‘LUIJSIGH ENDE PLUISIGH’. HUWELIJKSONTBINDINGEN IN HET ZEVENTIENDE-EEUWSE GELRE

Het huwelijk tussen Margrieta Haeck en Derck Gerrits uit Apeldoorn liep omstreeks het midden van de jaren veertig van de zeventiende eeuw definitief op de klippen. Het Hof van Gelre en Zutphen moest er tot twee maal toe – in juni en oktober 1645 – aan te pas komen om hun scheiding van tafel en bed en vervolgens hun boedelscheiding naar behoren geregeld te krijgen.¹ Als belangrijkste oorzaak van het spaak lopen van het huwelijk moet het optreden van het mannelijke deel van het stel beschouwd worden. De man behandelde zijn vrouw niet zoals het een goed echtgenoot betaamt. Bovendien heeft hij zich buitenhuis zodanig misdragen, dat de landdrost van Veluwe er aan te pas moest komen. Laten we eens proberen na te gaan, wat er zoal aan de hand was.

Voor Derk Gerrits moet het huwelijk, dat hij op 3 maart 1627 met Margrieta Haeck sloot, een lot uit de loterij geweest zijn. Derk was een gewezen militair, wiens vooruitzichten – net als dat van vele van zijn lotgenoten – niet al te rooskleurig waren, totdat hij er in slaagde de weduwe Haeck voor zich te winnen. Zij moet een aantrekkelijke partij geweest zijn, want zij had samen met wijlen haar man Jan Haeck de goedlopende herberg ‘de Swaen’ in Apeldoorn geëxploiteerd, en bestierde die na zijn dood alleen. Door met haar te trouwen werd Derk baas in de herberg, en leek zijn kostje voor de toekomst gekocht. Er waren weliswaar een paar kinderen uit het eerste huwelijk van Margrieta, maar die zullen nog wel jong geweest zijn toen zij hertrouwde; later spelen die kinderen zoals we nog zullen zien een niet onbelangrijke rol.

De indruk is dat het met de huwelijksproblemen in de eerste periode nog wel losliep, althans we horen daar niets over, zij het dat gemeld wordt dat de herberg onder Derks leiding in de loop der jaren veel minder goed ging lopen. Getuigen verklaarden later bovendien dat Derk het onderhoud van het pand zozeer verwaarloosde, dat zij vreesden dat het eerstdaags in elkaar zou storten. Erger was in hun ogen, dat Derk ook zijn vrouw begon te verwaarlozen, en op dat punt zijn de getuigenissen van de buren zonneklaar. Hij zorgde slecht voor haar, gaf haar niet of nauwelijks te eten noch geld om eten en kleding van te kopen; bovendien was er voortdurend te weinig brandstof (turf, hout) om de herberg naar behoren te verwarmen. Daardoor werd Margrieta gedwongen om bij haar buren aan te kloppen om hulp en ondersteuning voor brandstof, om brood of iets anders, om te eten of te

¹ Gelders Archief, Arnhem, Archief Hof van Gelre en Zutphen (verder GA, AHG), inv. nr. 4887, respectievelijk f. 80 (sententie van 28 juni 1645) en f. 99 (sententie van 15 oktober 1645); hierbij behoren de dossiers inv. nr. 5221, nr. 29 en inv. nr. 5223, nr.48. Op deze dossiers is het navolgende relaas in hoofdzaak gebaseerd.

drinken. Anderzijds liet de heer des huizes zich de maaltijd geregeld goed smaken, aldus de burenen.

Fatsoenlijke kleding bezat Margrieta uiteindelijk nauwelijks; ze bezat één behoorlijk ‘hemdt’ en als dat in de wekelijkse was ging, moest ze de hele dag binnen blijven. Buurman Engbert Gerrits (geen familie) had het echt met haar te doen: hij verklaarde ‘dat se luijsich ende plujsich was ende gheen hemdt noch cleet aan ’t gadt hadde’. Zij zag eruit als een bedelaarsvrouw, en dat kon voor een herbergierse toch eigenlijk niet. Erger nog was dat zij door die verwaarlozing – ze kon ook geen zeep kopen – volledig onder de luizen zat. Ze zat soms zo vol met die beestjes dat ze die dan met haar handen of met een punt van haar schort van haar hoofd of armen af moest vegen. Logisch dat haar man ‘om de luijsen’ ook niet meer bij haar sliep. Haar burenen gaven bovendien unaniem aan dat Derk Margrieta voortdurend geestelijk en lichamelijk mishandelde. Hij schold haar dan uit voor ‘hoere’ en ‘toverse’ (tovenares, heks) en bedreigde haar met de woorden ‘holt den beck off ick sal u den hals afsnijden’. Dat speelde zich weliswaar grotendeels binnenshuis af, maar zijn geschreeuw maakte dat de burenen het toch allemaal konden horen, ook haar gejammer en gesmeek om te stoppen met zijn boosaardigheden. De burenen vreesden weliswaar geregeld dat hij de daad bij het woord zou voegen, maar hadden de moed niet om het huis in te gaan en tussenbeide te komen. Wel namen ze haar – als Derk haar weer eens met donder en geweld het huis uit gegooid had – liefdevol op en bezorgden haar dan eten en drinken. Tenslotte durfden de burenen haar alleen te bezoeken als ze zeker wisten dat Derk niet thuis was.

Alsof dat allemaal niet erg genoeg was voor Margrieta reed Derk van tijd tot tijd ook nog eens een scheve schaats. Zo is er in de getuigenverklaringen sprake van een door hem gepleegde huisvredebreuk en een poging tot verkrachting, die hij omstreeks 1640 in Twello gepleegd zou hebben. Die actie leidde tot vervolging door de landdrost van Veluwe, waarbij Derk zich in eerste instantie geboeid en wel in een herberg te Wilp voor de richter ter plaatse en de secretaris van de landdrost moest verantwoorden, en vervolgens in de Sint Janspoort in Arnhem gevangen is gezet. Vermoedelijk is hij voor deze wandaden tot een boete veroordeeld.²

Bij dit alles ligt het voor de hand dat de kinderen uit het eerste huwelijk van Margrieta de ellendige situatie waarin hun moeder door dit alles verzeild was, met lede ogen aanzagen. Uiteindelijk hebben zij haar begin 1644 om haar eigen bestwil uit haar huis in Apeldoorn mee naar Hattem genomen, waar een van hen woonde. Derk was daarover zo verbolgen dat hij de schout van Apeldoorn, die zich in april 1644 bij zijn huis vervoegde om wat bezittingen van Margrieta op te halen ‘tot onderholt van haar lijeff’ de huid volschold. De maat was nu vol en Margrieta, geassisteerd door haar kinderen namen een advocaat in de arm niet alleen om een scheiding van tafel en bed te bewerkstelligen, maar ook de verdeling van de gemeenschappelijke boedel, plus een verbod in de tussentijd enig goed uit de

² Er is geen veroordeling van Derk Gerrits gevonden in de meest in aanmerking komende archivalia (GA, Oud Rechterlijk Archief Veluwe en Veluwezoom, inv. nr. 321 (1638-1640) en 322 (gezocht in de jaren 1641-1643)). We moeten er echter vanuit gaan dat Derk wel veroordeeld is, aangezien het boetebedrag later in de procedure een rol speelt.

Het huis van Margrieta Haecks en Derk Gerrits stond vlakbij de kerk in Apeldoorn. Het beeld dat deze pentekening van Frans Berkhuis uit 1723 van het dorp Apeldoorn vertoont zal tachtig jaar eerder niet veel anders geweest zijn. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag, collectie de Poll, cat. no.172).

boedel te vervreemden en dergelijke. Zo althans luidde de eis, die namens Margrieta Haeck c.s. werd ingediend. Gedaagde Derk Gerrits – ook vertegenwoordigd door een advocaat – verzette zich daartegen met als belangrijkste argumenten, dat niet Margrieta, maar haar kinderen de hele kwestie hadden georganiseerd, dat haar kinderen alleen maar uit eigenbelang uit waren op de goederen en gelden, die hem (Derk) op grond van het gesloten huwelijkscontract in eigendom of vruchtgebruik toekwamen en dat bovendien Margrieta tegen haar wil bij hem weggehaald was. Zijn advocaat concludeerde tot niet ontvankelijkheid van de eis, en – mocht die conclusie niet gehonoreerd worden – tot verdeling van de goederen op basis van de huwelijksvoorwaarden. Het Hof wees op 28 juni 1645 vonnis dat partijen ‘bij provisie *quoad thorum et cohabitationem* sullen sijn ende blijven gesepareert’, en droeg partijen op voor de boedelscheiding en de regeling van de alimentatie te verschijnen voor enige commissarissen van het Hof. Het legde bovendien aan gedaagde het gevraagde vervreemdingsverbod op. Die comparitie leidde niet tot een aanvaardbaar resultaat, met

als gevolg dat het Hof in oktober weer een uitspraak moet doen, nu over de boedelscheiding. Belangrijk strijdpunt waren o.a de boetes, die Derk had moeten betalen aan de landdrost voor zijn misdragingen, en die aan zijn aandeel in de boedel toegerekend hadden moeten worden. Het Hof bepaalde dat de gedaagde aan de eiseres de helft van alle goederen moest overdragen, met dien verstande dat hij het bovenbedoelde boetebedrag alléén voor zijn rekening moest nemen. Bovendien werd hij veroordeeld tot betaling van de proceskosten. Derk behield – geheel conform de huwelijksvoorwaarden – het vruchtgebruik van de helft van de goederen, waarmee de bepaling uit het Landrecht van Veluwe en Veluwezoom (1604), dat immers vaststelde dat overeengekomen huwelijksvoorwaarden zeer stipt nageleefd moesten worden. inderdaad nagevolgd werd.³ Hoe lang Derk Gerrits nog plezier van zijn bezittingen gehad heeft, is niet geheel duidelijk, want in 1652 behoorde het huis ‘De Swaen’ in Apeldoorn toe aan ene Wolter Hendriks Coops, een naam die we in de stukken vaker tegengekomen zijn als schoonzoon van Margrieta Haeck, want gehuwd met haar dochter Merrie.⁴

Hiermee behoorde de besproken huwelijkskwestie definitief tot het verleden, een affaire die indertijd in het dorp Apeldoorn waarschijnlijk het nodige stof heeft doen opwaaien. De getuigenissen van de buren en andere betrokkenen bij deze kwestie geven door hun gedetailleerde informatie een prachtig beeld van het sociale leven in een Gelders dorp in het midden van de zeventiende eeuw. We krijgen zicht op de manier waarop buren met elkaar omgingen, hoe hun contacten lagen en hoe men met en door elkaar leefde. Dergelijke getuigenissen – en daarvan zijn er in de civiele en criminele procesdossiers vele tientallen te vinden – vormen daarom een bijzondere bron voor de sociale geschiedenis in de zeventiende en achttiende eeuw. Je zou zelfs wel kunnen stellen dat procesdossiers misschien wel minder belangrijk zijn voor de rechtsgeschiedenis dan voor tal van andere disciplines.

De scheiding van tafel en bed tussen Margrieta Haeck en Derk Gerrits in 1645 doet de vraag rijzen naar de wijze waarop huwelijken in het gewest Gelre en Zutphen werden gesloten en ontbonden. Ik beperk mij in deze bijdrage in hoofdzaak tot de zeventiende eeuw en leg bovendien meer nadruk op de ontbinding dan op het sluiten van huwelijken. Welke regels golden er, en welke instellingen hadden bemoeienis met huwelijkskwesties, zo kunnen we ons afvragen. We moeten echter beginnen met het schetsen van een meer algemeen beeld van het huwelijksrecht in de aanloop naar de zeventiende eeuw. De ontwikkelingen in het gewest Gelre en Zutphen komen aansluitend aan de orde, waarna we aandacht zullen besteden aan de ontbinding van huwelijken.

³ Aldus J.L. Berns, *Het landrecht van Veluwe en Vveluwezoom van 1593* (Arnhem 1884), p. 86. De tekst van het *Gereformieert Landrecht van Veluwen en Veluwnzoom* (Arnhem 1604, met herdrukken uit 1621 en 1715) wijkt hiervan niet af.

⁴ GA, Oud Archief Arnhem, inv. nr. 5930 (Maancedulle verpondingen, 1652), f.32: ‘t huys de Swaen, toekomende Wolter Coopsen’. Het huis blijkt vlak bij de kerk te staan. Dat Wolter Coopsen identiek met Wolter Hendriks Coops, getrouwd met Merrie, blijkt uit de procesdossiers aangaande het geschil tussen beide echtelieden.

Het huwelijksrecht in kort bestek⁵

Het huwelijksrecht is in oorsprong lang het domein geweest van het kerkelijk recht, zeker waar het de totstandkoming van het huwelijk aanging en de vereisten die aan de huwelijkspartners in dat verband gesteld werden. Aan de totstandkoming van het huwelijk werden door de Kerk rechtsgevolgen vastgeknoopt, zoals het recht van de echtgenoten tegenover elkaar op huwelijksrouw, de onontbindbaarheid van het huwelijk en de wettigheid van de kinderen, die uit het huwelijk werden geboren. De wereldlijke overheid erkende dit in principe als een voor iedereen bindende regeling, maar als er vermogensrechtelijke consequenties aan het huwelijk verbonden waren, dan beschouwde zij dat als tot haar bevoegdheid behorend. In dat kader zien wij de overheid die vermogensrechtelijke gevolgen afhankelijk stellen van bepaalde vormvereisten bij een te sluiten huwelijk. Zo moest een huwelijk in het openbaar gesloten zijn, in de kerk tijdens de eredienst in tegenwoordigheid van de gelovigen van de parochie, en moest het conform de voorschriften afgekondigd zijn.

Een van de consequenties van het voorgaande was dat de Katholieke Kerk zich bij uitstek bevoegd achtte over huwelijksaangelegenheden recht te spreken. Dat recht werd ook door de wereldlijke overheid erkend, zij het dat juist op het punt van het huwelijksgoederenrecht er zich de nodige competentiekwesties voordeden, omdat de overheid daarbij graag ook een vinger in de pap wilde hebben.

Na de Reformatie veranderde deze machtsverhouding ingrijpend. De Gereformeerde Kerk heeft vanuit haar theologische opvattingen steeds het recht van de overheid erkend om wettelijke regels voor huwelijksaangelegenheden te bepalen en recht te spreken in huwelijkszaken. De consequentie daarvan was, dat de kerkelijke rechtspraak in huwelijkszaken wegviel, zodat de wereldlijke overheid de uitoefening van die rechtspraak naar zich toe kon trekken en dat ook daadwerkelijk gedaan heeft.⁶

De wereldlijke overheid werd daardoor gedwongen zelf regels met betrekking tot het huwelijksrecht op te stellen. Het eerste gewest dat daartoe overging was Holland, dat in 1580 in de zogenaamde *Politieke Ordonnantie* in de titel over het huwelijksrecht het nodige nieuwe recht opnam.

Het ging daarbij om achttien artikelen, die betrekking hadden op het openbare karakter van het huwelijk, de eis van ouderlijke toestemming, de gevolgen van overspel en de beperking van de mogelijkheid tot het aangaan van huwelijken, door de vaststelling van ze-

5 Over het oud-vaderlands huwelijksrecht is bij meerdere gelegenheden vrij uitvoerig gepubliceerd. Ik vermeld hier: S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*. 1^e bundel, (Haarlem 1888); S.J. Fockema Andreae, *Oud-Nederlandsch Burgerlijk Recht*, 2 dln. (Haarlem 1906); voor het huwelijksrecht zie men dl. II, p. 132-254; L.J. Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Franche wetgeving* (Amsterdam 1925); verkort ook bij: A.S. de Blécourt, *Kort Begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht*, bewerkt door H.F.W.D. Fischer (Leiden 1969⁷). Vanzelfsprekend ook bij Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerheid*, uitgegeven door F. Doving, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers (Leiden 1965²), boek I, dl. 5, p. 16-23. In het algemeen is er bij de verschillende auteurs veel aandacht voor de totstandkoming van het huwelijk (vorm, vereisten, beletselen) en de gevolgen daarvan voor de personen en hun goederen. De beëindiging van een huwelijk komt er vaak bekaaid af (wel bij: Fockema Andreae, *Oud Nederlands Burgerlijk recht*, dl. II, p. 191-201 en Van Apeldoorn, *Geschiedenis huwelijksrecht*, p. 171-198).

6 Dat gold overigens niet alleen voor het huwelijksrecht, maar ook op de andere terreinen waar de kerkelijke rechtspraak wegviel.

kere graden van bloedverwantschap.⁷ In de andere gewesten kwamen in het verlengde daarvan ordonnanties en regelingen tot stand, die met het Hollandse voorbeeld geheel of grotendeels overeenkwamen (Zeeland 1583, Utrecht 1584, Friesland 1586).⁸

Gelre en Zutphen

Het ligt voor de hand dat de regelingen over en de rechtspraak in huwelijksaangelegenheden in het hertogdom Gelre voor de reformatie volledig overeenkwamen met de situatie in de andere gewesten. Pas na de incorporatie van het gewest in het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex in 1543 werden de competenties van de kerkelijke en wereldlijke rechter voor het eerst met zoveel woorden geregeld. In de Kanselarij-ordonnantie van 10 oktober 1547, die de bevoegdheden van het in 1543 gestichte Hof van Gelre en Zutphen regelde, bakenden de artikelen 25 en 26 de bevoegdheden in huwelijkszaken en testamenten tussen beide rechterlijke instanties af. De officiaal of kerkelijke rechter werd uitsluitend bevoegd om zich te buigen over de vraag of er sprake was van een huwelijk; zo gauw het echter ging over kwesties van huwelijksgoederen – men denke aan huwelijksvoorwaarden en de regeling van vruchtgebruik -, dan moest de zaak in eerste aanleg door de plaatselijke rechter afgehandeld worden, ‘ten lantrechte’, zoals dat genoemd werd.⁹ Kwesties aangaande testamenten vielen eveneens onder de plaatselijke rechter, tenzij het een testament ‘ad pias causas’ betrof. In die situatie konden beide rechters bevoegd zijn en hing de behandeling af van de vraag bij welke rechter de kwestie als eerste aanhangig was gemaakt. Deze bepalingen hadden tot gevolg dat het Hof van Gelre en Zutphen zich slechts bij uitzondering – namelijk in geval van hoger beroep – over dergelijke zaken heeft moeten buigen. Verreweg de meeste huwelijkszaken zullen op lokaal niveau afgehandeld zijn, want uit de periode 1543-1580 is er slechts een viertal dossiers van civiele processen aanwijsbaar, waarbij geschillen aan de orde zijn die een mogelijk raakvlak met huwelijkszaken hebben.¹⁰

7 Zie hiervoor: M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland* (Amsterdam 1998), p. 45-50.

8 Van Apeldoorn, *Geschiedenis Nederlandsche huwelijksrecht*, p. 161.

9 A.J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*, 3 dln. (Arnhem 1973-1978). Hiervan: A.J. Maris, *Eerste deel. Inleiding/geschiedkundig overzicht* (Arnhem 1978), p. 140.

10 Men zie hiervoor de *Beschrijving der civiele procesdossiers, 1543-1596*, in typeschrift aanwezig in de studiezaal van het Gelders Archief in Arnhem. Ook van de dossiers uit de latere periode (tot en met 1811) bestaan dergelijke zeer beknopte beschrijvingen. In dit belangrijke hulpmiddel worden tot 1580 de volgende dossiers genoemd, die een raakvlak met het huwelijksrecht hebben: 1556, nr.10 aanranding; 1560, nr.3 vaderschapskwestie; 1563, nr.27 echtelijk geschil; 1563, nr.36 competentiekwestie tussen wereldlijke en geestelijke rechter (ging om berechting van overspel van een burger met een beginn).

Na de Reformatie

De Reformatie in het gewest Gelre en Zutphen werd onder leiding van stadhouder Jan van Nassau vanaf 1578 in korte tijd doorgevoerd, waarbij het in gebruik nemen van kerkgebouwen, de benoeming van de eerste predikanten, de aanstelling van gereformeerde magistraatsleden in de steden en het houden van synodes duidelijke signalen waren. De zogenaamde religievrede betekende echter dat de uitoefening van andere godsdiensten – ook de katholieke – aanvankelijk nog toegestaan werd. Uiteindelijk werd op 29 januari 1582 het toch verboden een andere dan de gereformeerde godsdienst in het openbaar te belijden.¹¹ Dat verbod had vanzelfsprekend consequenties voor het sluiten van huwelijken van diegenen, die de nieuwe leer niet toegedaan waren.

Maar al eerder, in 1580, was de regeling van huwelijkszaken in bestuurlijke kring in de belangstelling gekomen. Bij besluit van de landschapsgedeputeerden van 5/6 mei 1580 werd besloten dat ‘t beneficiael ende matrimoniael sal staen ter kennis van Onsen Gen. Heren Stadholder ende Heren Raden’, dat wil zeggen aan het Hof van Gelre en Zutphen. Tijdens diezelfde vergadering werd vastgesteld dat de regeling met betrekking tot de rechtspraak over testamenten ongewijzigd zou blijven. De hier bedoelde gedeputeerden waren door de Landdag die in maart en april daaropvolgend in Arnhem bijeengekomen was aangewezen om een aantal zaken te regelen, die onder meer verband hielden met het terzijde schuiven van de kerkelijke rechtspraak.¹² De genoemde besluiten waren daar een uitvloeisel van: het Hof vulde hier derhalve de leemte op die door het wegvallen van de kerkelijke rechtspraak op dit terrein was ontstaan. Dit besluit betekende dat huwelijksaangelegenheden als zodanig een zaak van de gewestelijke overheid werden en buiten de bevoegdheid van de kwartierlijke overheden bleven; kwesties van huwelijksgoederenrecht bleven als uitvloeisel van de Kanselarij-ordonnantie op dezelfde voet berecht als voorheen. Consequentie van deze besluiten was dat in de landrechten, die in de decennia daarna voor de kwartieren (of onderdelen daarvan) werden vastgesteld geen bepalingen over het huwelijk als zodanig voorkwamen, wel bijvoorbeeld over huwelijksvoorwaarden, meerderjarigheid en dergelijke zaken, die op zich een nauwe relatie met het sluiten van een huwelijk hebben. Op gewestelijk niveau kwamen op deze manier niet alleen zaken terecht die met het aangaan van huwelijken te maken hebben (trouwbeloften en dergelijke), maar evenzeer kwesties die de ontbinding van huwelijken raakten. We zien dan ook dat in de jaren daarna de eerste huwelijkskwesties door het Hof behandeld worden

¹¹ O.J. de Jong, ‘Kerkgeschiedenis 1492-1795’, in: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795* (Zutphen 1975), p. 346-352.

¹² Maris, *Inleiding Hof*, p. 213/214. Deze besluiten zijn (verkort) afgedrukt in: W. van Loon, *Groot Gelders Placaetboek*, 2 dln. (Nijmegen 1701-1703) met supplement door H. Cannegieter (Nijmegen 1740), dl. I, k. 754-758. Het *Placaetboek* wordt verder vermeld als GGP. Vergelijk ook: A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen* ('s-Gravenhage 1939), p. 36-37.

In diezelfde maand mei 1580 constateerde de gereformeerde synode, die in Harderwijk vergaderde, dat er personen samenwoonden die ofwel hun huwelijk niet behoorlijk kerke-lijk hadden doen inzegenen (omdat de kerk nog niet overal zo goed georganiseerd was dat het overal mogelijk was) ofwel omdat ze nog Rooms katholiek waren. De synode kon weliswaar bepalen dat ze hun verzuim alsnog goed konden maken, maar miste de machts-middelen om dat daadwerkelijk af te dwingen. Daarvoor had ze de hulp van de wereldlijke overheid nodig, die de nodige regelingen uit moest vaardigen.¹³

Dat gebeurde in Gelderland voor het eerst in 1587: op 21 januari van dat jaar vaardigde het Hof een verbod uit op de katholieke eredienst en op het trouwen en dopen ‘op papisti-sche wyse’.¹⁴ De regeling behelsde de bepaling dat men om een rechtsgeldig huwelijk te kunnen sluiten daarvan in de (gereformeerde) kerk drie maal in het openbaar afkondiging gedaan moest hebben. Een huwelijk dat niet via die weg openbaar gemaakt en voor de predikant bevestigd was, gold als niet gesloten en derhalve nietig.¹⁵

Tien jaar later werd die regeling door de Landdag uitgebreid en opnieuw vastgesteld. Deze *Echtordnungh off ordonnantie op de houwelycken met den aenkleve vandien* werd in maart 1597 door de Staten vastgesteld, en bij plakkaat van 26 mei daaropvolgende algemeen be-kend gemaakt.¹⁶ Het eerste punt dat in deze ordonnantie geregeld wordt is dat huwelijks-geschillen in eerste instantie door de kerkenraad van de stad of het dorp, waar het geschil zich voordoet, opgelost moesten worden, daarin bijgestaan door een of meer adviseurs. Pas als die arbitrage-pogingen geen resultaat opleveren, diende men zich tot het Hof van Gelre en Zutphen te wenden. Voorts werd bepaald dat voor een rechtsgeldig huwelijk, ken-nelijk ongeacht de leeftijd van de betrokkenen, de toestemming van de ouders noodzake-lijk was. Ten derde wordt de regeling uit 1587 uitgebreid: voor een rechtsgeldig huwelijk waren nog steeds drie opeenvolgende openbare bekendmakingen nodig, maar nieuw is dat voor de sluiting twee getuigen van beiden zijden vereist waren, én dat het huwelijk het-zij voor de predikant, hetzij voor de magistraat ter plaatse gesloten werd. Ten vierde werd van een van buiten komende huwelijkspartner gevraagd het schriftelijk bewijs over te leg-gen van zijn of haar herkomst en overige handel en wandel, maar vooral dat hij of zij al niet elders is getrouwd. Verder werden – naast de al geldende verboden op basis van familie-verwantschap – huwelijken tussen volle neven en nichten verboden. Tenslotte werd de ju-risdictie over alle andere huwelijksaangelegenheden gelaten zoals die was, namelijk bij de gerechten in de stad en ten plattenlande.

Deze ordonnantie bevat twee belangrijke elementen:

– geschillen huwelijken betreffende zijn een bevoegdheid van het Hof van Gelre en Zutphen. Dat wordt in de praktijk ruim geïnterpreteerd: alle kwesties betreffende het aangaan (ook de zgn. trouwbelofte-zaken) en het ontbinden (in casu de eis tot echtscheiding) van

¹³ Fockema Andreae, *Bijdragen* (1^e bundel), p. 110-111.

¹⁴ GGP II, k.29.

¹⁵ Van Apeldoorn, *Geschiedenis Nederlandsch huwelijksrecht*, p. 113.

¹⁶ GGP II, k.57/58.

huwelijken staan ter dispositie van Kanselier en Raden. Op dat laatste aspect kom ik hieronder nog terug.

– een huwelijksverbod tussen neef en nicht; dat verbod was niet zo absoluut als het hier geformuleerd werd. Het was namelijk mogelijk daarvan dispensatie te krijgen door een verzoekschrift in te dienen, hetzij bij het Hof, hetzij bij de Landdag. In de praktijk werd daarop zonder uitzondering ontheffing verleend; het merendeel van de verzoeken betrof dit soort huwelijken. Op de andere verboden in dit opzicht – ook na de uitbreiding daarvan in 1660 (zie hieronder) – kwam ontheffing veel minder vaak voor.¹⁷

Herziening van deze ordonnantie in 1660

De ordonnantie van 1597 werd in 1627 en 1658 ongewijzigd herhaald. Kort na de laatste heruitvaardiging werd zij echter vervangen door een uitvoeriger regeling. De Landdag stelde op 9 oktober 1660 een nieuwe huwelijksordonnantie van 22 artikelen vast, die op hoofdlijnen weliswaar niet afweek van die van 1597, maar op enkele punten veel uitgebreider was.¹⁸ Zo werd het punt van de huwelijksbelofte, voorafgaand aan de eerste afkondiging duidelijker geregeld (§ V) en moest een huwelijk uiterlijk één maand na de laatste afkondiging worden bevestigd (§ VII). Ook de categorieën van verboden huwelijken worden verder uitgebreid: behalve het verbod op een huwelijk tussen neef en nicht mocht nu ook een man niet zonder meer trouwen met de weduwe van zijn broer (of met de zuster van zijn overleden vrouw) en met de dochter van zijn overleden schoonzusje (oom met nicht derhalve, respectievelijk § XVI en XVII). Deze verboden waren echter niet absoluut, zodat het mogelijk was om in voorkomende gevallen dispensatie aan het Hof of de Landdag te vragen. Zoals boven al aangegeven werd van die mogelijkheid in ruime mate gebruik gemaakt.

Voorts werd bepaald dat personen die in deze categorieën vallen niet mochten trouwen met degene met wie zo'n uitgesloten persoon een relatie heeft gehad (§ XVIII). De ordonnantie zelf geeft als voorbeeld dat een man niet mocht trouwen met de concubine van zijn oom. In dat licht moeten we ook het verbod van de Landdag in 1619 – herhaald in 1621 – zien, dat een vrouw die wegens overspel van haar man is gescheiden, niet met haar minnaar mag trouwen. Anderzijds mocht in 1622 iemand die geen schuld had aan de scheiding wegens overspel, van de Landdag wel weer trouwen.¹⁹

¹⁷ Vgl. R. Wartena, 'Huwelijksdispensaties in Gelderland', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* X (1956), p. 187-205. In dit deel de dispensaties van 1596-1699. Verder in deel XI (1957), p. 121-140 de jaren 1700-1725, in XII (1958), p. 133-160 de jaren 1726-1750, in XIII (1959), p. 71-91 de jaren 1751-1763 en in deel XIV (1960), p. 136-155 de jaren 1764-1775. In de studiezaal van het Gelders Archief in Arnhem is een copiedeel van al deze bijdragen ter beschikking, waaraan toegevoegd is de getypte lijst over de jaren 1776-1791. Zie ook de vermeldingen van de huwelijksdispensaties bij J. Schrassert, *Codex Gelro-Zutphanicus ofte Handboek vervattende het summier van veel saecken de policie ende justicie in den Furstendom Gelre ende Graafschap Zutphen betreffende* (Harderwijk 1740), p. 136-138.

¹⁸ Men zie hiervoor: Fockema Andreae, *Bijdragen*, dl. 1, p. 114; Van Apeldoorn, *Geschiedenis Huwelijksrecht*, p. 113-114. De ordonnantie is gedrukt in: GGP II, k. 383-388.

¹⁹ Schrassert, *Codex*, i.v. Overspel, p. 379, ad I en II.

Naast deze verboden op grond van relationele situaties bevatte de ordonnantie ook het verbod voor een gereformeerde om een rechtsgeldig huwelijk aan te gaan met een ongedoopte (tenzij die voordien nog snel even gedoopt werd) of met iemand die een andere godsdienst beleeft. Hier worden uitdrukkelijk genoemd Joden, Mohammedanen en zigeuners ('*heydenen*') (§ XIII en XIV). Opvallend is dat katholieken hier niet met zoveel woorden vermeld worden. Een huwelijk tussen katholieken en tussen een gereformeerde en een katholiek kon uitsluitend voor de stedelijke magistraat gesloten worden, een regeling die pas in 1646 voor het gehele gewest werd geformaliseerd.²⁰

Ontbinding van huwelijken

Scheiding van een huwelijk tijdens het leven van de echtelieden was – zoals boven al eerder gemeld – in de middeleeuwen op basis van de heersende kerkelijke leer volstrekt uit den boze. Dat neemt niet weg dat er naar wegen gezocht werd om aan dit absolute verbod te ontsnappen. De ene weg was de vorm van een scheiding van tafel en bed, waardoor het huwelijk formeel niet ontbonden werd, maar slechts de verplichting tot samenwoning van de echtgenoten werd opgeheven. De kerkelijke rechter paste deze vorm van scheiding in de loop der tijden in steeds ruimere mate en met toenemende ruimhartigheid toe. De andere weg om een huwelijk alsnog te beëindigen werd gevormd door een beroep op de nietigheid van het huwelijk. Dat kon gedaan worden als aan bepaalde strikte vormvereisten voor het huwelijk niet was voldaan.²¹ Het behoeft geen betoog dat de kerkelijke rechter vaak op zeer praktische gronden tot het oordeel kwam, dat er sprake was van nietigheid, zodat het beoogde doel (namelijk echtscheiding) langs deze weg bereikt kon worden.

Na de Reformatie werd de mogelijkheid om het huwelijk door een formele echtscheiding te beëindigen vrijwel direct geopend. De Hollandse *Politieke Ordonnantie* van 1580 gaf die mogelijkheid direct al, in het geval er sprake was van overspel (art. 18). Binnen enkele decennia werd ook kwaadwillige verlating als echtscheidingsgrond hier aan toegevoegd.²² Deze beide echtscheidingsgronden (overspel en kwaadwillige verlating) waren uit gereformeerde, kerkelijke kring voortgekomen en daarbinnen geaccepteerd. De Dordtsche synode van 1574 had namelijk bepaald dat men in Holland en Zeeland de bepalingen van de kerkorde van Emden op dit punt zou volgen, en die stond echtscheiding op deze gronden toe.²³ De regeling van 1580 en de daarop gevolgde jurisprudentie sloot derhalve aan bij de kerkelijke leerstellingen op dit punt. Mede daarom konden in de verschillende gewesten van de Republiek dezelfde gronden voor echtscheiding ingang én toepassing vinden. Ook de mogelijkheid om van tafel en bed te scheiden bleef onverkort gehandhaafd. Deze situa-

²⁰ Fockema Andreae, *Bijdragen*, dl. 1, p. 177-178.

²¹ De Blecourt-Fischer, *Kort Begrip*, p. 68.

²² Van Apeldoorn, *Geschiedenis Huwelijksrecht*, p. 182-183.

²³ Zie E. Friedberg, *Das Recht der Eheschliessung in seiner geschichtlichen Entwicklung* (Leipzig 1865; fotomechanische herdruk Aalen 1965), p. 479 (met dank aan prof. dr. E.C. Coppens (KU Nijmegen)).

tie bleef gehandhaafd tot de invoering van het Wetboek Napoleon, ingerigt voor het koninkrijk Holland in 1809.

De situatie in Gelderland

Uit het voorgaande overzicht is al gebleken dat de verschillende ordonnanties en regelingen op het gebied van het huwelijksrecht in Gelderland uitsluitend betrekking hadden op het aangaan van huwelijken. In de Landrechten worden echter wel bepaalde aspecten, die met het huwelijk en boedelbeheer in verband staan geregeld. Zo wordt de meerderjarigheid vaak apart geregeld, evenals de rechtsgeldigheid en de werking van huwelijksvoorwaarden en allerlei andere aspecten van het huwelijksgoederenrecht, waaronder vanzelfsprekend het vruchtgebruik voor de langstlevende.

Zo komt in het ‘Gereformiert Landrecht van Veluwen en Veluwenzoom’ van 1604 een kleine titel (§ 27, met 5 artikelen) voor over huwelijksvoorwaarden en boedelverdelingen en een uitvoeriger paragraaf (§ 28, 16 artikelen) over vruchtgebruik. Daarin staan ook nog paragrafen over minderjarigen en voogden (§ 29), testamenten (§ 30), successierecht (§ 31) en de scheiding van gemeenschappelijk bezit (§ 32).²⁴

Ook in het Zutphense landrecht – eveneens van 1604 – komen dergelijke titels voor: titel XV betreft schenking en vruchtgebruik tussen echtelieden, met en zonder huwelijksvoorwaarden, titel XVI regelt de gemeenschap van goederen (en schulden) tussen echtelieden, en titel XIV gaat over vruchtgebruik en ‘erfhuyssschulden’; successie wordt behandeld in titel XVII, testamenten in titel XIII.²⁵

In allerlei opzichten is er derhalve aandacht voor de gevolgen van een huwelijk, met name de vermogensrechtelijke kant daarvan. Daarom is het des te opmerkelijker dat er noch in de ordonnanties noch in de landrechten aandacht was voor het tegengestelde van het aangaan van een huwelijk, namelijk de ontbinding daarvan. De enige Gelderse rechtsregeling die daar in een apart artikel aandacht aan besteedt is het Landrecht van de Tieler- en Bommelerwaard uit 1721, dat in art. 2 van het 21^e capittel *Van huwelyk en huwelykssaken* bepaalt: *En kan een huwelyk niet gescheiden worden als door de dood of andersints ook door overspel of malitieuze desertie van een der egteluyden op voorgaande sententie*. Dit artikel codificeert als het ware de in de loop van de zeventiende eeuw ontstane jurisprudentie van het Hof van Gelre en Zutphen met betrekking tot gronden voor ontbinding van een huwelijk.

Het ligt voor de hand dat een huwelijk beëindigd wordt door de dood van een der partners; dat is zo vanzelfsprekend dat daar zelden of nooit iets over bepaald wordt. De passage uit het Landrecht van de Tieler- en Bommelerwaard is een uitzondering.²⁶ Het vrijwel

²⁴ Zie voor dit Landrecht noot 5.

²⁵ *Reformatie der landrechten, gebruycken und gewoontheyten der Graefschap Zutphen* (Arnhem 1604). Dit Landrecht is net als dat van Veluwe en Veluwenzoom, een aangepaste versie van het voorgaande Zutphense Landrecht uit de jaren 1593/5. Van dat oudste Landrecht is geen gedrukte versie bekend.

²⁶ Zie *Landregt van Thielre- en Bommelerweerden, mitsgaders Herwaarden, voorts de heerlykheden en gerigten daaronder resorterende* als ook ‘t

ontbreken van wettelijke regelingen daaromtrent leidt er toe dat we ons voor de onderzochte tijdspanne (tot 1700) moeten richten op de jurisprudentie over deze aangelegenheden. Komen er sententies voor waarin echtscheidingen worden uitgesproken en zo ja, op welke gronden geschiedt dat dan? De vraag bij welke rechterlijke instantie we daarvoor te rade moeten gaan is boven al aan de orde geweest. Gebleken is daar namelijk dat men zich op basis van 'Egtordnugh' van 1597 bij huwelijkskwesties moest wenden tot de 'Cantzularie', in casu het Hof van Gelre en Zutphen, waar men de 'processen in echt-saecken' zo snel mogelijk moet afhandelen.

Onderzoek in de civiele procesdossiers van het Hof uit de periode 1580 tot 1700, en de daaraan gekoppelde sententies, leidt tot maar één conclusie: het Hof sluit zich aan bij de heersende leer en spreekt een vonnis tot echtscheiding slechts uit op grond van overspel en/of kwaadwillige verlating. Een paar voorbeelden op basis van archief- en literatuuronderzoek mogen deze conclusie bevestigen.

Over dat onderzoek even korte een toelichting: het onderzoek in het archief van het Hof van Gelre en Zutphen vond plaats op basis van de zeer summiere indices op de dossiers 'civiele processen'.²⁷

Die indices vermelden naast de namen van de partijen meestal slechts een zeer summiere aanduiding over de aard van het geschil: 'schuldvordering', 'trouwbelofte' of 'Heerengod', plus een aanduiding over de vindplaats van het dossier. In de indices wordt geen verwijzing aangetroffen naar een sententie van het Hof naar aanleiding van het geschil, waarover het dossier gaat. Die sententie moet er telkenmale apart bijgezoekt worden (als die er tenminste is). Anderzijds zijn de sententieboeken in civiele zaken uit het Hofarchief ook alleen op voornaam van betrokken partijen geïndiceerd, niet op inhoudelijke aangelegenheden. Dat maakt het zoeken naar sententies over een specifieke rechtsvraag lastig en in ieder geval zeer tijdrovend; daar is in dit geval van afgezien. Uitgangspunt voor mijn onderzoek vormden derhalve de dossiers met als onderwerp 'echtscheiding'. Dat betekent dat dossiers met als onderwerp 'echtzaak', 'echtschap', 'trouw', 'huwelijkskwestie', 'huwelijk' en 'verbreking huwelijk' (nog) buiten beschouwing zijn gebleven. Het aantal dossiers uitsluitend onder de noemer 'echtscheiding' bedraagt in de periode 1580-1700 in totaal 85 (1600-1650 29 keer, 1651-1700 56 keer (waaronder 3 maal 'echtbreuk'). Slechts twee keer komt 'scheiding van tafel en bed' voor. We zien dat het aantal echtscheidingsdossiers in de tweede helft van de zeventiende eeuw gemiddeld iets boven de één per jaar bedraagt.

Het eerste 'echte' echtscheidingsdossier bij het Hof dateert uit het jaar 1600 en betreft het overspel van Sophia van Slichtenboesem uit Nijmegen, die haar man met een ander be-

amot van Beest en Rehoy (Arnhem 1721); voor de Bovenkwartieren van het Nijmeegse kwartier zie men de *Gereformeerde Landtrechten ende Gewoonten van het Rijk van Nijmegen, van de ampten van tusschen Maes ende Wael, Over ende Neder-Betuwen, mitsgaders van de heerlijkheden ende gerichten daeronder resortierende* (Arnhem 1686), tit. XVI, art. 1: 'Houwelijk zijnde gescheyden door de dood van een van de echteluyden, is de langstlevende gehouden', etc. Hierin komen geen andere artikelen voor over huwelijksontbinding.

²⁷ Deze indices worden gevormd door de *Beschrijving der civiele procesdossiers, 1543-1811*, in vier delen, in typeschrift aanwezig in de studiezaal van het Gelders Archief in Arnhem.

droog. Haar man, Gompert van Wijdenfelt, chirurgijn in het leger, eiste ontbinding van zijn huwelijk op grond van dat feit en het Hof vonniste dat zij ‘van den bande oirer ehestandes ontbunden’ zijn.²⁸ Dit eerste geval tot ontbinding van een huwelijk op grond van overspel van een der partners wordt in de jaren daarna door het Hof, mits door getuigenverklaringen ondersteund, steeds conform de eis gehonoreerd. Ik geef nog een paar voorbeelden:

- Johan Willemsen contra Mette Goossens, sententie 7 juni 1617²⁹
- Evert Plegger contra Derkje Roelofs, sententie 6 juli 1617³⁰
- Evert Adriaansen contra Elisabeth Janssen, sententie 16 februari 1622³¹
- Derck van Eembruggen contra Wolbeken Andriessen, sententie 22 juli 1626³²

Meestal lag aan een eis tot echtscheiding de wens van een der partijen om weer in het huwelijk te kunnen treden ten grondslag. In het geval van Jan Willemsen, die zijn eis tot scheiding van Mette Goossens toegewezen zag, verklaarde het Hof bovendien dat de tussen echtelieden bestaande huwelijksgoederengemeenschap gescheiden moest worden; bovendien werd de schout of richter ter plaatse opgedragen een strafrechtelijke procedure te beginnen tegen ene Derck Willemsen Schuijtm, vanwege het feit dat hij Mette Goossens met geweld uit haar huis ontvoerd had en tegen hen beiden wegens het gepleegde overspel.

In die eerste jaren van de zeventiende eeuw was overspel mogelijk nog de enige toegelaten echtscheidingsgrond. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan levert de volgende casus op: W. Janssen van Voorthuizen dient in 1606 een eis tot echtscheiding in op grond van het feit dat zijn vrouw gepoogd had hem met rattenkruid te vergiften. Het geval wilde dat zijn echtgenote, Hendrikje Willem Wulvendr. er met een ander vandoor was gegaan, en nu zij weg was, wilde W. Janssen opnieuw in het huwelijk treden. Daarvoor was het echter nodig dat zijn eerste huwelijk ontbonden werd. Het Hof ontzegde hem bij uitspraak van 22 september 1606 zijn eis; de poging tot vergiftiging was kennelijk geen grond voor echtscheiding. Als W. Janssen zijn eis gebaseerd had op kwaadwillige verlating was hij wellicht kansrijker geweest, getuige de sententie van een jaar later (19 september 1607) waarbij het huwelijk tussen Peter Buys en Sara Lost op grond daarvan ontbonden werd verklaard.³³ Sindsdien werd ook kwaadwillige verlating als reguliere echtscheidingsgrond door het Hof erkend. Uit 1626 dateert het vonnis tussen Maije Lamberts en Jan Plattey. De laatste was al ruim tien jaar geleden op reis gegaan, vrouw en zes kindertjes achterlatend, en hij was volgens een gerucht in Venetië overleden. Zij verkrijgt haar vrijheid, omdat hij een

²⁸ Sententie: AHG, inv. nr. 4881, f. 85v-86v; dossier: idem, inv. nr. 5018, nr. 10.

²⁹ Sententie: AHG, inv. nr. 4882, f. 254; dossier: idem, inv. nr. 5067, nr. 5; ook vermeld bij Schrassert, *Codex*, 379/380, i.v. Overspel, ad 4.

³⁰ Sententie: AHG, inv. nr. 4882, f. 255; dossier: idem, inv. nr. 5067, nr. 8

³¹ Sententie: AHG, inv. nr. 4883, f. 16v; dossier: idem, inv. nr. 5087, nr. 4; vergelijk ook Schrassert, *Codex*, 379 i.v. Overspel, ad 2, in verband met het feit dat de ‘onschuldige’ weer mag trouwen.

³² Sententie: AHG, inv. nr. 4883, f. 148v; dossier: idem, inv. nr. 5106, nr. 13

³³ Schrassert, *Codex*, p. 129 i.v. Desertie; sententie 19 september 1607 (AHG inv. nr. 4881, fol. 211v-212v).

‘malitiosus desertor uxoris et liberorum’ was.³⁴ Naar analogie van de overspelvonnissen stelde het Hof vast dat ook in dit soort gevallen de ‘onschuldige’ weer mag trouwen (vonnis van 17 mei 1689).³⁵

Sommige eisers nemen het zekere voor het onzekere en stellen hun eis tot echtscheiding in op basis van beide gronden: overspel én kwaadwillige verlating. Dat zien we bijvoorbeeld in de casus tussen Marie Janssen en Steven Cornelissen uit 1628. Marie vroeg en verkreeg haar scheiding op basis van kwaadwillige verlating en meerdere malen door haar man gepleegd overspel.³⁶

Een bijzondere situatie doet zich in 1607 voor aangaande het huwelijk tussen kapitein Johan Fouilleou uit Nijmegen en Marie de la Fosse (ook genaamd Trompet), woonachtig in Middelburg, dat ter decisie aan het Hof werd voorgelegd. Wat was het geval? Het huwelijk tussen beide partijen, vermoedelijk omstreeks 1575 gesloten, bleek al snel niet al te best.³⁷ Manlief was als militair nog al eens langdurig weg en dan gedroeg Marie zich kennelijk niet zoals het een eerbare huisvrouw betaamt en zij liet zich geregeld met andere mannen in. Partijen besloten vele jaren later om de zaak niet op de spits te drijven en togen in 1598 met getuigen en al naar openbaar notaris Willem (Guihelm) van Duiren in Nijmegen. Daar verklaarden zij hun huwelijk met wederzijds goedvinden te willen beëindigen, en de notaris maakte daar een keurige acte van op. Ook werd een afkoopsom van 200 gulden tussen partijen overeengekomen, die netjes door Johan betaald werd. Voor de zekerheid liet de kapitein zijn ex-echtgenote Marie een aantal jaren later (1605) nog eens erkennen dat hun huwelijk door haar oneerbare gedrag spaak gelopen was. Toen Johan Fouilleou in 1607 wederom in het huwelijk wilde treden, richtte hij een verzoekschrift tot het Hof om duidelijkheid te hebben over zijn status, was hij nog gehuwd of niet?³⁸ Het Hof was gevoelig voor zijn argumenten en wilde Marie wel eens horen. Het stuurde de bode erop uit om haar te dagvaarden. Tot drie maal toe ging de bode met zijn citatie naar het meest westelijke puntje van het gewest, bij Herwijnen, om daar met ‘luider stemme’ de oproeping voor te lezen en vervolgens aan de kerkdeur te bevestigen. Korte tijd later werd haar verblijfplaats (Middelburg) vastgesteld en de bode ging daarheen om haar het exploit persoonlijk te overhandigen. Marie was nauwelijks geïnteresseerd en voegde de bode toe: ‘Johan Fouilleau behoeft mij niet meer te moeijen [lastig te vallen]; hij mach wel houwen ende trouwen soo’t hem belieft’. Marie zou zich dus niet verzetten tegen een tweede huwelijk van haar ex-man. Het Hof sprak zich op 28 maart 1607 over de ontstane kwestie uit: de eis van Johan Fouilleau werd toegekend op grond van de gepleegde echtbreuk in het verleden.³⁹ Op zich is dat jammer, omdat we nu geen uitsluitsel krijgen over de vraag of en zo

34 Sententie 1 maart 1626; AHG, inv. nr. 4883, f. 144v; dossier: idem, inv. nr. 5006, nr.5

35 Aldus Schrassert, *Codex*, p. 379, i.v. Desertie, ad 1.

36 Sententie 19 juli 1628; AHG, inv. nr. 4883, f. 207v; dossier: idem, inv. nr. 5114, nr.10

37 Dossier: AHG, inv. nr. 5031, nr.6

38 Van dit verzoek is ook een zeer summere behandeling bij het Hof aangetekend in deze vorm: ‘Op die supplicatie van Cap. Johan Fouilliou petit in cas van echtscheidinge citatie per edictum’. (AHG, inv. nr. 1163, f. 1v, de dato 10 januari 1607).

39 Sententie: AHG, inv. nr. 4881, f. 196v-197v.

ja onder welke voorwaarden het Hof scheiding bij wederzijds goedvinden accepteerde. Over het algemeen werd scheiding met onderlinge toestemming namelijk niet toegelaten.⁴⁰ Opmerkelijk is bovendien dat nergens te vinden is dat Johan voor de tweede keer getrouwd is, in ieder geval in Nijmegen niet.⁴¹

Tot besluit

De kwestie met betrekking tot de scheiding van tafel en bed tussen Margrieta Haeck en Derk Gerrits uit Apeldoorn, waar deze bijdrage mee geopend werd blijkt in de zeventiende eeuw een unieke gebeurtenis. Het is niet alleen het eerste geval van dien aard, dat uit de dossiers blijkt, er is uit die eeuw slechts één ander geschil over een dergelijk type scheiding bekend: namelijk dat tussen Catharina Kinschott en J. de Cock Quirini uit 1682.⁴² Later, in de loop van de achttiende eeuw, zien we scheidingen van tafel en bed vaker voorkomen. In 1724 spreekt het Hof een dergelijke scheiding uit tussen Herman Kerf en Maria Solikoffer, en het jaar daarop zelfs in twee gevallen, namelijk tussen Vorster en zijn vrouw en tussen Aert Clos en Jannetje Parck.⁴³ Bovendien blijkt ook de Landdag zich met individuele gevallen van huwelijksontbindingen bezig te houden: uit 1734 dateert het besluit van de Staten, waarin het Hof geautoriseerd worden te beschikken over een scheiding van tafel en bed. Ook in 1761 bemoeit de Landdag zich met een dergelijke kwestie, en accordeert in dat geval zelfs de overeenkomst waarin de echtelieden Coenraad Jan van Zuylen van Nievelt en Theodora Willemina van Lynden hun scheiding van tafel en bed, hun boedelverdeling en het onderhoud van hun kinderen regelen.⁴⁴ Het feit dat de Landdag zich met dergelijke kwesties bezighoudt is op zich niet zo verwonderlijk: we zagen al dat ook bij de huwelijksdispensaties dat zowel Hof als Landdag daar bemoeienis mee konden hebben. Of er sprake is van een zekere competentiestrijd in dat opzicht verdient nader onderzoek. Dat geldt voor het fenomeen van de huwelijksontbindingen tijdens het Ancien Regime in Gelderland in het algemeen. Alleen bestudering van alle gevallen van echtscheiding en van scheiding van tafel en bed, die tijdens die periode aan het Hof en de Landdag ter decisie voorgelegd werden zou definitief antwoord kunnen geven op deze en ander vragen. Er is dus nog veel werk aan de winkel.

⁴⁰ Fockema Andreae, *Oud Nederlandsch Burgerlijk recht*, p. 199.

⁴¹ Met dank aan Het Archief Nijmegen, dat in de DTB-registers en andere bronnen onderzoek naar een mogelijk huwelijk deed, echter zonder resultaat.

⁴² Sententie 17 november 1682; AHG, inv. nr. 4896, f. 170v; dossier: inv. nr. 5609, nr.46 bis.

⁴³ Schrassert, *Codex*, p. 441 i.v. Separatio tori & mensae.

⁴⁴ Het geval van 1734 wordt vermeld bij: Schrassert, *Codex*, p. 273, i.v. Huywlyckssaeken, ad 10, en bij J. Drost, *Gelderse landdagsrecessen 1731-1740*, Arnhem 1999, Reeks nadere toegangen, nr. 4, p. 48, nr. 028 de dato 13 april 1734. Voor informatie over het scheidingsgeval van 1761 dank ik eveneens mr. J. Drost, die mij deelachtig maakte van zijn vondst in de Recessen uit die periode (Landdagsreces de dato 8 april 1761).

OSSENHANDEL EN BELASTINGRECHT*

Donderdagochtend 14 mei 1750 stonden ze voor het College van Drost en Gedeputeerden in Assen: Roelof Tissinge uit Diever en Derk Wolters uit Dwingeloo. Tissinge had dat jaar de inning van de belasting op uitvoer van ossen in het kerspel Dwingeloo gepacht. Die periode liep van 1 oktober 1749 tot en met 30 september 1750. Hij had daarvoor aan het College 36 gulden betaald en moest dus gedurende een jaar dat bedrag zien terug te verdienen met de inning van belastingen.

Derk Wolters had samen met Wolter Derks op 10 of 11 februari 1750 twee zwartbonte ossen uit zijn stal naar Zwartsluis laten drijven en vandaar (per schip, mag men aannemen) naar Holland laten vervoeren. Hij had daarvan geen aangifte gedaan, aldus de belastingpachter, en evenmin belasting betaald. Derk Wolters daarentegen verklaarde helemaal geen belasting te hoeven betalen.

Ziedaar de kern van een ongetwijfeld in die tijd normale rechtszaak over een belastinggeschil. De casus is de aanleiding enige kennis op te doen over het belastingrecht in die tijd. Maar minstens zo interessant is de kans meer zicht te krijgen op de plattelandssamenleving in de achttiende eeuw. Immers, er was kennelijk een bloeiende handel in ossen in Drenthe (anders werd er geen belasting over geheven). Waar kwamen die ossen vandaan, waar gingen ze heen? Wie verdiende er zijn brood aan? Moest er veel belasting betaald worden? Was de inning van belastingen door pachters niet een paar jaar eerder afgeschaft? Waren er meer procedures over deze belasting? Een antwoord op deze vragen brengt ons dichterbij het dagelijks leven in die tijd. Dat is althans de uitdaging: aan de hand van door overheidsinstellingen opgemaakte of ontvangen papieren een beeld opbouwen van de alledaagse werkelijkheid.

Ossenhandel

Het aloude beeld van het in zichzelf gekeerde Drenthe waar de bevolking in de eigen behoeften voorzag met zelf voortgebrachte producten, is inmiddels al jaren achterhaald.¹ Drenthe was een schakel in de Nederlandse en Europese economie en onderhield relaties zowel met Noordwest-Duitsland en Scandinavië als met Holland en Vlaanderen.² Vanaf de

* Dit artikel is een uitwerking van mijn korte artikel 'Ossensmokkel of gewoonterecht? De zaak Wolters versus Tissinge in 1750', in het Drents Historisch Tijdschrift *Waardeel* 18, afl. 4 (december 1998), p. 16-18.

¹ De *Geschiedenis van Drenthe* (onder red. van J. Heringa e.a.) (Meppel 1985) heeft dat voldoende aangetoond.

² Zie hiervoor Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987, dissertatie Wageningen), paragraaf V.3. Voor de situatie in Denemarken en Duitsland baseert hij zich vooral op H. Wiese en J. Boelts, *Rinderhan-*

vijftiende eeuw waren Denemarken, Sleeswijk-Holstein en Oost-Friesland de fokcentra voor magere slachtossen die vervolgens in de vruchtbare kleiweiden van de kust- en rivierstreken werden vetgeweid tot zware slachtossen. De Deense wetgeving had aan adel en kroon het voorkooprecht van ossen op het platteland gegeven. Hun grote landgoederen betroffen jongvee van de kleinere boerenbedrijven in het binnenland. Na vier of vijf jaar waren deze dieren zo gegroeid dat ze konden worden gestald op de landgoederen waar ze voorgemest werden. Dan waren ze sterk genoeg om de lange reis – over de weg of over zee – naar de consumptiegebieden te maken. Aanvankelijk dreef men deze dieren naar de Duitse Hanzesteden, maar later ook verder westelijk en zuidelijk. In Sleeswijk-Holstein werden in de zeventiende eeuw jaarlijks 10.000 magere ossen gereed gemaakt voor de vetweiderij in de weidegebieden aan de kust. In Oost-Friesland waren de getallen wat kleiner.

De boeren in de Drentse esdorpen fungeerden eveneens als leveranciers van magervee. Het gebrek aan goede weidegronden en een overvloed aan heidevelden maakte Drenthe – althans het Drents plateau – tot een typisch opfokgebied voor jonge ossen. De boeren verkochten dit vee in het voorjaar naar de relatief nabijgelegen vetweidegebieden in Zuidwest-Drenthe. Zo werden in het dorp De Wijk (bij Meppel) aan het begin van de achttiende eeuw jaarlijks in april enige markten voor magere ossen gehouden, die vervolgens ‘in grote menigten na elders en Hollant’ gedreven werden. In diezelfde tijd werd in Hoogeveen een voor- en najaarsmarkt voor magere en vette ‘beesten’ (rundvee dus) ingesteld. De weideperiode op de veen-kleiweiden omvatte meestal maar één seizoen. Twee randveendorpen in Zuidoost-Drenthe, Roswinkel en Schoonebeek, hadden zich zelfs vrijwel geheel op deze handel toegelegd. Jaarlijks voerde Schoonebeek bijvoorbeeld 140 (17e eeuw) tot 190 runderen (18e eeuw) uit. De inwoners betrokken hun ossen uit het Duitse gebied en uit de rest van Drenthe.³

De bestemming van het vee was in het algemeen Holland. De Amsterdamse koopman Hendrik Haack (met familierelaties in Drenthe) dreef in 1698 een koppel van in de dertig ‘beesten of ossen’ via Meppel en Zwartsluis de Landschap Drenthe uit. Het lijkt er zelfs op dat in de meeste weidegebieden ten oosten van de Zuiderzee en in Groningen en Friesland vetweiderij plaats had ten behoeve van de vleesconsumptie in de Hollandse steden. De bevolking was daar immers relatief dicht. Bovendien nam de VOC-vloot grote hoeveelheden ingezouten vlees mee op reis. Maar ook het Duitse Rijnland is een afzetgebied geweest voor de veehandelaren in de noordelijke gewesten. Het moet op de Drentse wegen dan ook een normaal verschijnsel zijn geweest dat handelaren kleine kudden ossen of ander vee voortdreven. Bekend is dat vanuit de stad Groningen, een belangrijke markt voor vette ossen, de beesten naar de grote najaarsmarkt van Keulen werden gedreven. Ook Zwolle en Kampen waren belangrijke doorvoerstedes van vee naar het Rijngebied.⁴ De Drentse uit-

del und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet von 15. bis zum 19. Jahrhundert (Stuttgart 1966).

³ Zie J.N.H. Elerie, ‘De veehouderij van Schoonebeek in de 17^e en 18^e eeuw’, in: J.N.H. Elerie e.a. (red.), *Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland (NAHI Groningen 1988)*, p. 79-106.

⁴ Elerie, ‘Veehouderij’, 81. Zie over Groningen H.O. Feith, ‘De veehandel en de ossen van Groningen’, *Bijdragen tot de geschiedenis*

voer naar Holland ging meestal via de haven van Zwartsluis en vervolgens per schip over de Zuiderzee.

Drentse belastingen

Tegen deze achtergrond is een proces over de invoer van ossen in de Drentse rechterlijke archieven dus niet verbazingwekkend. Voor een goed begrip van de zaak is enige kennis van de Drentse belastinggeschiedenis wel nodig.⁵

In 1579 was in de Unie van Utrecht vastgelegd dat in de gehele Republiek der Verenigde Nederlanden dezelfde belastingen zouden worden geheven. Daarvan was echter vrijwel niets terecht gekomen. Alleen aan de buitengrenzen van de Republiek werden een soort in- en uitvoerrechten geheven onder de welluidende naam 'convooiën en licenten'. Het enige waarover de Staten-Generaal en de Raad van State zich zorgen maakten, was of elk gewest wel op tijd en in voldoende mate voldeed aan zijn financiële verplichtingen jegens de Generaliteit. Welke belastingen er precies werden geheven en hoe het gewest aan dat geld kwam, was van veel minder belang. In de zeventiende en achttiende eeuw hief elke provincie daarom zelf de belastingen die zij nodig vond en maakte ook zelf de belastingvoorschriften.

Net als andere provincies had Drenthe een scala aan belastingen om de nodige gelden binnen te krijgen. De belangrijkste waren een grondbelasting (grondbelasting geheten), een personele belasting (haardstedengeld genaamd) en een aantal accijnzen met de verzamelnaam 'imposten'. Belast werden bijvoorbeeld het tappen van bier, wijn en brandewijn, het bezit van koeien, schapen en bijenkorven, de invoer van tabak, koffie en thee en het vervoer van turf. Dit systeem, dat in Drenthe sinds 1600 werd toegepast, is in gebruik gebleven tot 1806, toen een nationaal belastingstelsel werd ingevoerd.

In een agrarische samenleving als Drenthe was een belastingheffing van vee logisch. Over het bezit van vee werd een accijns geheven onder de naam 'impost op gehoornde beesten', het slachten van vee was belast met het 'bestiael'. Sinds 1621 kwamen daarbij een impost op (het bezit van) schapen en een op de uitvoer, de 'uitdrift', van ossen en varkens. Wanneer iemand, Drents ingezetene of 'vreemde' man, ossen of varkens uit de Landschap Drenthe naar elders ter verkoop voerde, dan was hij belasting verschuldigd. Aanvankelijk was dat de twintigste penning (5%) van de verkoopprijs van het dier, vanaf 1687 een vast bedrag: vijftien stuivers voor een os en drie stuivers voor een varken. De belasting moest betaald worden aan de belastingpachter. Hier komen wij toe aan de wijze van inning van belastingen, die voor een belangrijk deel geprivatiseerd was.

en oudheidkunde van Groningen 1866, p. 245-262.

⁵ Zie hiervoor mijn *Belastingheffing in Drenthe, 1600-1822* (Meppel/Amsterdam 1991) en L. van der Ent en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. II Drenthe (1602-1795)* (ING Den Haag 1998).

Belastingpachters

Voor de organisatie van het ontvangen van de belastingen had elke provincie haar eigen ontvanger-generaal, die voor alle inkomsten verantwoordelijk was. Op lokaal niveau was er in Drenthe de schatbeurder, een door de inwoners van het kerspel aangestelde functionaris. Hij zorgde ervoor dat de grondschatting en het haardstedengeld afgedragen werd en ook had hij de verantwoordelijkheid voor de ontvangst van locale lasten, zoals een predikantsgeld of een lantaarngeld. Een deel van de te innen belastingen werd echter verpacht. De pachter was een 'particulier ondernemer' die op de veiling, de verpachting van de belastingen, de inning van een of meer belastingen mijnde. Elk halfjaar, in maart en september, organiseerde de Drentse overheid zo'n verpachting in het landschapshuis in Assen. Er is geen reglement of beschrijving van de verpachting overgeleverd, maar aan de hand van de verballen van verpachting is de procedure goed te reconstrueren. Op de aangekondigde dag verzamelden de kandidaat-pachters zich in de collegezaal, waarna Drost en Gedeputeerden aanvingen met de verpachting. Bijna alle imposten werden per kerspel verpacht, wat inhoudt dat de pachtprocedure ruim tweehonderd keer herhaald moest worden. In elk der kerspelen moesten immers gemiddeld zes imposten verpacht worden, daarnaast nog enkele imposten over het dingspil (een groter rechtsgebied) en enige bijzondere imposten, zoals die op de turfuitvoer langs Zwartsluis.

De verpachting geschiedde bij opbod en afslag. Zo stelde het College van Drost en Ge-

Gezicht op de Brink te Assen. Tekening van Cornelis Pronk (1735). Rechts het Landschapshuis waar Drost en Gedeputeerden rechtspraken. Fotoarchief Drents Museum, Assen.

deputeerden bijvoorbeeld op de verpachtingsdag in 1690 de inning van de impost op bier in het kerspel Rolde aan de orde. Harm Dassen zette in op een bedrag van 300 gulden. Hij dacht dus meer dan 300 gulden bieraccijns in het kerspel Rolde te kunnen incasseren, want anders zou hij verlies lijden. Anderen konden vervolgens hoger bieden. Dat gebeurde niet en zoals gebruikelijk ging men daarna over tot de afslag: het College hing de impost op een nog hoger bedrag op (500 gulden), waarna afgeslagen werd tot een kandidaat ‘mijn’ riep en daarmee de pachter van de betreffende impost werd. Deze pachter was Jan Been, die de pacht op 320 gulden mijnde. Het College was op deze wijze verzekerd van 320 gulden, het risico lag bij de pachter. Konden belastingpachter en -betaler het bij de inning niet met elkaar eens worden, dan kon de een de ander dagvaarden op de rechte dag die het College geregeld hield. Daar legden zij hun zaak voor, waarop het College een beslissing moest nemen.

De pachter was dus een ondernemer die voor eigen risico de inning van een aantal imposten op zich nam. De eerste pachters in Drenthe, in en kort na 1600, kwamen voor een deel van buiten de provincie en waren daar al als zodanig werkzaam. Hans Spee, die in 1600 de meeste imposten pachtte, was ook pachter in Stad en Lande. Daarnaast traden de schulden als pachter op. Aan het einde van de zeventiende eeuw bestond de groep pachters vooral uit eigen inwoners die een goede functie bekleedden of een ambacht uitoefenden. Uit de papieren komen een volmacht (‘wethouder’), een kaarttekenaars, brouwers, herbergiers en winkeliers naar voren. De functie van belastingpachter was geen dagtaak, maar een bijverdienste. In de loop van de achttiende eeuw kwam daar verandering in: een klein aantal pachters lijkt dan het pachten als beroep uit te oefenen. Geert Kremer bijvoorbeeld werd bij zijn overlijden in 1786 genoemd: ‘de pagter in Emmen’. Het milieu waaruit de pachters in Drenthe voortkwamen, zou men de middenklasse kunnen noemen. Een representant daarvan is Tonnis Braams, die leefde van 1733 tot 1818. Hij was koopman en had een winkel in Zuidlaren. Later had hij een molen in Anloo. Zijn schoonvader was Albert Meursing, die schatbeurder en brouwer in Eext was. Braams was niet onvermogen, want hij had naast de molen ruim 30 mud land, enig veen en bos en wat contant geld.

Wanneer een pachter in meer kerspelen belasting inde, stelde hij meestal een of meer collecteurs aan die hem assisteerden. Voor deze collecteurs was het werk zonder meer een bijverdienste. Zo was de schoolmeester van Borger collecteur voor een belastingpachter in Anloo. Overigens traden ook vrouwen als belastingpachter op. Soms deden ze dat omdat hun echtgenoot die gepacht had, overleden was, soms ook traden ze zelfstandig op. Eén pachteres, Lummigje Benninx, droeg zelfs de pacht over aan haar kleinzoon Martinus Sticht.

Waar in andere gewesten in de Republiek pachtersoproeren in het midden van de achttiende eeuw een einde maakten aan de belastinginning door pachters, is dat in Drenthe niet gebeurd. Weliswaar was het er in 1747 en 1748 onrustig, maar tot de omzetting van de belastinginning in een systeem van collecte (dus door overheidsdienaren) is het niet gekomen. Ja zelfs werd in 1803 – nadat enkele nieuwe imposten tien jaar lang door middel van collecte waren geïnd – teruggekeerd tot de belastingverpachting!

Een generaal gebruik

Terug nu naar de rechtszaak.⁶ Daar stonden tegenover elkaar Roelof Tissinge uit Diever en Derk Wolters uit Dwingeloo. Wolters had, zoals gezegd, in februari 1750 twee zwartbonte ossen uit zijn stal naar Zwartsluis laten drijven en verklaarde voor het College dat hij de ossen in Friesland had gekocht, maar zeker niet vóór 16 januari. Op 11 februari had hij ze al richting Zwartsluis gedreven, zodat ze in elk geval korter dan een maand bij hem op stal hadden gestaan. Waarom was de periode van een maand zo belangrijk? Het was, zo beweerde hij, 'een generaal gebruik in dese Landschap ... dat de ossen ten minsten een maand op de stal moesten staan voor en al eer daarvan den impost sou behoeven betaalt te worden' en om die reden meende Wolters dat hij vrij van belastingbetaling was. De belastingpachter was een andere mening toegedaan. Volgens hem kon uit de betreffende belastingwet niet gelezen worden dat die periode van een maand van enig belang was.

Het college moest beslissen over de uitleg van enkele niet erg heldere bepalingen in de *Ordonnancie op de ossen ende verckens van 1687*.⁷ Artikel 2 gaf belastingvrijstelling voor ossen en varkens die 'buyten de Landtschap vallen ende gekoft zijn, ende door dezelve Landtschap nae de marckten 't zij na Hollandt, Vrieslandt, Overijssel, ofte elders verdreven worden', onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat zij niet vermengd werden met 'onvrije Drentse ossens ende verckens'. Artikel 4 zei echter dat voor alle ossen en varkens van buiten Drenthe, maar hier verkocht en vervolgens weer uitgevoerd, gewoon belasting betaald moest worden. Het ging er de Drentse overheid dus om belasting te heffen wanneer ingezetenen van Drenthe ossen verkochten op de markten, binnen of buiten Drenthe. Het college stelde de belastingpachter Roelof Tissinge in het gelijk. Helaas ontbreekt in de vonnissen uit die tijd de motivering, zodat we de beweegredenen niet kunnen achterhalen. Derk Wolters moest twee keer vijftien stuivers betalen aan de belastingpachter, alsmede de proceskosten aan het college. Daarmee was de zaak gesloten. Onbevredigend blijft alleen dat niet duidelijk wordt of de transportperiode van een maand inderdaad 'een generaal gebruik' was.

In 1759, dus negen jaar na dit vonnis, werd de Drentse belastingwetgeving gemoderniseerd.⁸ De bepalingen over de export van ossen en varkens ondergingen eveneens dat lot. Er werd een nieuw artikel 5 geformuleerd: 'Alle de ossen en verkens van buiten de Landschap inkomende, en binnen de Landschap verkogt, en buiten deselve gedreven wordende, sullen geen impost betalen, ten ware deselve ossen en verkens binnen de Landschap een maand of langer ter stal of in de weyde sijn geweest.' Ingevoerd vee dat korter dan een maand in Drenthe verbleef, ook als dat hier van eigenaar wisselde, werd dus beschouwd als doorgevoerd vee, waarvoor vanaf nu geen belasting was verschuldigd. Met

6 De zaak is terug te vinden in Drents Archief, Oude Statenarchieven inv.nr. 1720, dl. 17, fol. 107-108.

7 Drents Archief, Oude Statenarchieven inv. nr. 811.

8 Drents Archief, Oude Statenarchieven inv.nr. 811.

andere woorden: had de kwestie tussen Roelof Tissinge en Derk Wolters tien jaar later gespeeld, dan had Wolters de zaak gewonnen!

Had Wolters' bewering dat het de gewoonte was dat, wanneer de ossen binnen een maand werden doorgevoerd, geen belasting betaald hoefde te worden, dan toch enige grond? En werd dit gewoonterecht nu ook officieel bij wet vastgelegd? Het lijkt erop dat een bepaling uit de belastingordonnantie van 1687 wat opgerekt werd. Daarin stond namelijk in artikel 11 dat ossen en varkens die binnen Drenthe van de ene plaats naar de andere gedreven werden, minstens een maand op stal moesten blijven. Als ze eerder verdreven of verkocht werden, dan moest er impost betaald worden door degene van wiens bedrijf de dieren kwamen.

Het blijft een ingewikkelde materie, maar samengevat zijn dus de belastingregels:

- De Drent die ossen en varkens verkocht moest een impost betalen aan de Drentse overheid
- Die impost was hij niet verschuldigd wanneer hij de dieren ingevoerd had en binnen een maand weer uitvoerde; dat gold als doorvoer.

Op zoek naar andere rechtszaken

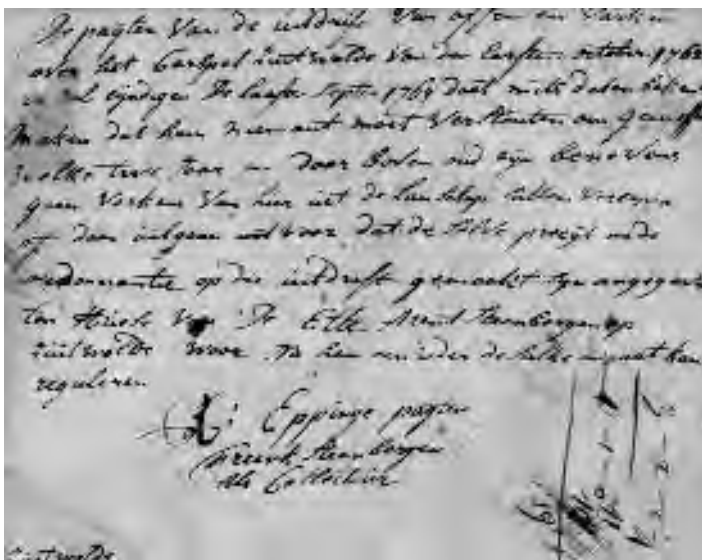
Mischien loont het de moeite nog wat verder te bladeren in het protocol van de rechte dag. In de periode 1750-1759 behandelden Drost en Gedeputeerden nog vijf zaken betreffende impost op uitvoer van ossen en varkens. In dezelfde meimaand van 1750 eiste Jan Snoeck, pachter van de impost op de uitdrijf van ossen en varkens voor Zuidlaren, van Helprig Westebrink in Midlaren betaling van de impost.⁹ Deze had in de afgelopen winter twee ossen twee tot drie maanden op stal gehad en ze pas in april naar De Wijk en verder buiten de Landschap gedreven. Hij had ze ook niet aangegeven bij de collector. Westebrink verweerde zich door naar voren te brengen dat hij wel twee ossen op stal had gehad, maar dat deze eigendom waren van Gerard Westebrink. Hij hoefde daar dus geen impost voor te betalen. Drost en Gedeputeerden vonnisten dat de gedaagde niet gehouden was aan de eis te voldoen, mits hij onder ede zou verklaren dat de ossen hem nooit in eigendom hadden toebehoord. Deze eedsaflegging zal wel hebben plaats gehad, want van de kwestie is verder niets te vinden.

Twee jaar later dagvaardde dezelfde Jan Snoeck, als pachter in Roswinkel, de weduwen Engbers in Roswinkel om de belasting te betalen die zij verschuldigd waren aan de collector wegens de uitvoer van een os.¹⁰ Deze weduwen waren Geertruid Engbers, weduwe van Willem Engbers, Gijsseltje Engbers, weduwe van Roelof Sikkinge, en Trijntje Engbers, weduwe van Harm Boelken. Hun advocaat wierp eerst de exceptie van informele citatie op,

⁹ Drents Archief, Oude Statenarchieven inv.nr. 1720, dl. 17, fol. 113vo-114.

¹⁰ Ibidem, fol. 167vo-168vo.

Bekendmaking van pachter R. Eppinge uit Zuidwolde, die vanaf 1 oktober 1762 tot en met 30 september 1763 de impost op de uitdrift van ossen en varkens in het kerspel Zuidwolde heeft gepacht. Hij waarschuwt dat niemand zich moet 'verstouten' varkens of ossen uit te voeren alvorens daarvan aangifte te doen bij ette Arend Steenberg. Van dit soort bekendmakingen zijn er slechts een paar bewaard gebleven. Drents Achief, Familiearchief Steenberg, inv. nr. 202.

omdat de echtgenoten van de gedaagden niet wettig waren genoemd, maar alleen met de namen van de weduwen. De eiser vond deze vermelding echter wel voldoende duidelijk. Verder had hij een 'mijncedul', een koopbewijs dus, waaruit zonneklaar bleek dat de gedaagde vrouwen een os hadden verkocht aan Berent Jans voor de somma van 40 guldens. Zij hadden daarvan echter geen aangifte gedaan en waren dus een boete van een pond groot en de impost van vijftien stuivers verschuldigd. De gedaagde weduwen brachten hier tegenin dat de verkochte os direct ten laste van de koper kwam, die dus ook aangifte moest doen. Bovendien, aldus de vrouwen, hadden ze de pachter een 'offerte' gedaan die hij niet wilde accepteren. Zonder de beweegredenen te vernemen zien we dat Drost en Gedeputeerden de gedaagden van de eis 'absolveren'. Kennelijk had de pachter de verkeerde personen gedagvaard en had hij zich moeten wenden tot Berent Jans.

Op 19 juli 1753 stonden Arent Coops Woltman, pachter van de uitdrift van ossen en varkens over Ruinerwold, en Mewes Jans uit Ruinerwold tegenover elkaar.¹¹ Woltman eiste de impost voor de uitvoer van een os, die Mewes Jans in april 1753 vanuit zijn stal naar Mepel had gedreven en vervolgens aan Coop Bollink of Snoek uit Dwingeloo had geleverd om hem naar Holland te drijven. Mewes Jans vond dat hij geen impost hoefde te betalen, omdat hij de os aan een mede-ingezetene van Drenthe had geleverd en wel binnen het Drentse territorium. Bovendien hadden Jan Luichies en anderen te zelfder tijd zes ossen uitgevoerd, waaronder de onderhavige, en deze aangegeven bij de pachter Arent Coops. Coop Bollink had dit naar zijn zeggen nog geverifieerd bij Coops. De eisende pachter vond dat Mewes Jans zelf zijn os had moeten aangeven, omdat deze op de dag van aflevering werd ingescheept. Mewes Jans zei echter niet te begrijpen waarom hij wel door de pachter aange-

¹¹ Ibidem, fol. 197.

sproken werd en zijn burenen niet, terwijl hij niet anders gehandeld had. Drost en Gedeputeerden verklaarden de eis ongefundeerd, maar lieten de gedaagde wel zijn impost van vijftien stuivers betalen.

In november 1753 verscheen dezelfde Roelof Tissinge als pachter van de uitdrijf van ossen en varkens over Pesserveld en Ansen voor het college.¹² Hij eiste van Hilbert Luichies ten Nuil de impost voor drie varkens, die hij verkocht had aan Albert van Rosewinkel en buiten de Landschap Drenthe gedreven zonder daarvan aangifte te doen. De eiser meende zich daarbij te kunnen funderen op de verklaringen van de collector, diens vrouw en zoon. De gedaagde had evenwel een verklaring van zijn meid Annegje Broers dat hij wel aangifte van de drie varkens had gedaan. Daarmee verklaarden Drost en Gedeputeerden de eis ongefundeerd.

De pachter van de uitdrijf in Wapserveen, Arent Jans Rodermond, daagde op 12 oktober 1756 Coop Frens Snoek uit Dwingeloo voor het college.¹³ Volgens de pachter had Snoek op 23 april 1756 twee ossen, die hij een half jaar 'in het voer' had gehad, vanuit Wapserveen buiten Drenthe gedreven zonder aangifte te doen. De gedaagde verweerde zich met de mededeling dat hij ze in Dwingeloo had aangegeven. Dat was dan spijtig, aldus de pachter, maar die aangifte had in Wapserveen bij hem moeten geschieden. Snoek vond dat hij geen animus fraudandi (dat wil zeggen: niet de bedoeling om te frauderen) had en dat het een kwestie tussen de pachters van Dwingeloo en Wapserveen was. Hoe het ook ware, Drost en Gedeputeerden vonden dat Snoek de vereiste impost van dertig stuivers voor de twee ossen moest betalen, alsmede een boete.

Wat leren deze vonnissen nu? In feite gaan ze alle over het al of niet opzettelijk nalaten van de aangifte bij de belastingpachter van ossen en varkens die uitgevoerd werden. Het vraagstuk van de doorvoertijd van een maand kwam niet meer aan de orde.

Aan de buitengrenzen

Hoe was de in- en uitvoer aan de buitengrenzen geregeld? Onder de naam 'convoyen en licenten' kende de Republiek, zoals gezegd, een belasting die geheven werd van 'alle inkomende en uytvarende goederen ende koopmanschappen'. Deze convoien en licenten waren een generaliteitsbelasting, in feite de enige die de Republiek gekend heeft.¹⁴ De overige belastingen waren immers gewestelijke aangelegenheden. De invordering van de convoien en licenten was toevertrouwd aan de admiraliteitscolleges, gevestigd te Middelburg, Rotterdam, Amsterdam, Hoorn/Enkhuizen en Dokkum/Harlingen. Drenthe ressorteerde onder de Friese admiraliteit. Elke admiraliteit had een eigen 'ambtenarencorps', waartoe ook behoorden ontvangers in de plaatselijke ontvangkantoren. In Drenthe was

¹² Ibidem, fol. 207.

¹³ Ibidem, dl. 18, fol. 10.

¹⁴ Zie mijn *Belastingheffing*, p. 77-80 en F.H.M. Grapperhaus, *Convoyen en licenten* (Zutphen/Deventer 1986).

zo'n kantoor gevestigd in Coevorden, de belangrijkste toegangspoort van het gewest. Maar omdat men ook bij Roswinkel en elders de provincie binnen kon komen, hielden meer mobiele functionarissen de andere wegen in de gaten.

De heffing van in- en uitvoerrechten gebeurde op grond van het zogenaamde Generaal Plakkaat van 1725, uitgevaardigd door de Staten-Generaal.¹⁵ Dit plakkaat gelastte wagen- en karrenvoerders en hen die levende have dreven, aangifte te doen van hun waren en bij het eerste ontvangkantoor betaling te doen (artikel 127). In de uitvoerige lijst van alle goederen die belast werden, moest voor ossen die het land binnenkwamen maar liefst twintig gulden betaald worden. Het maakte niet uit of de os of de koe vet dan wel mager was. De vraag komt op wat dan de aankoop- en de verkoopprijs van een os was. Daarover is echter bijzonder weinig te vinden, aangezien de handel zich buiten de papieren van de overheid afspeelde. In een enkel familiearchief zijn wel eens wat aantekeningen te vinden. Zo werd in 1770 voor een jong osje f22,- betaald en in hetzelfde jaar gemiddeld f23,60 voor een koe, ingevoerd vanuit Bentheim. De verkoopprijs van de laatste bedroeg bijna f30.¹⁶ Men mag aannemen dat daarin niet de invoerrechten verdisconteerd zijn, want anders is de waarde en de opbrengst van het vee wel zeer gering. Duidelijk is in elk geval wel de tariefmuur die de Republiek opgeworpen had tegen buitenlands vee.

De ossenhandelaren

Tot slot wil ik nog een paar woorden wijden aan degenen die met de ossen hun brood moesten verdienen. Waren Derk Wolters en Wolter Derks, die in 1750 twee zwartbonte ossen naar Zwartsluis dreven en vandaar naar Holland lieten vervoeren, veehandelaren? Of was het een nevenwerkzaamheid?

Uit het voorgaande is al duidelijk geworden dat de handel in ossen een wijdverbreide nering was. Niet alleen in Roswinkel en Schoonebeek, de 'ossendorpen', maar ook in Zuidwest-Drenthe kwam op uitgebreide schaal handel voor. Over de handelaren zelf is echter maar weinig bekend. Een indruk krijgen we uit de 'schrijfboekjes' die nagelaten zijn door Lucas ten Wolde, boer, landmeter en veehandelaar uit De Wijk.¹⁷ Daaruit blijkt dat in 1770 Ten Wolde samen met Hendrik Grotenhuis, Albert Dirks en zijn neef Coop Roodbaart uit Ruinerwold in Emsland en Bentheim 'koebeesten' gingen kopen, omdat hun eigen veestapel geteisterd werd door de veepest. Zij kochten er 27 koeien voor f637,50 en dreven die, gezamenlijk met andere veehandelaren, via Itterbeck naar Kloosterhaar in Overijssel. De dag daarop trok men naar Den Ham, weer een dag later naar de Ommerschans, om de derde dag De Wijk te bereiken. Hier werd het vee enige dagen ingeschaard op de weiden van Ten Wolde, waarna de beesten verkocht werden aan particulieren in De Wijk, Koe-

¹⁵ J.L.F. Engelhard, *Het Generaal-Plakkaat van 31 juli 1725 op de convooien en licenten en het lastgeld op schepen* (Assen 1970).

¹⁶ J.N.H. Elerie, *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest* (Groningen 1998), p. 254, 355.

¹⁷ Zie over hem en zijn 'schrijfboekjes' Elerie, *Weerbarstig land*, p. 352-356.

kange en Ruinerwold en op de markt in Diever afgezet. De kosten van de reis (weidegeld, attestaties, tolgeld, verteringen) waren f38,75. Met het aankoopbedrag was de investering dus f676,75. De opbrengst bedroeg f789,25, hetgeen een winst van f113,50 betekende. Opvallend is dat van invoerrechten niets blijkt. Als veehandelaren hoefden zij in Drenthe geen impost te betalen, omdat ze de dieren binnen een maand weer doorverkochten.

Dit soort tochten om vee uit Bentheim in Zuidwest-Drenthe te verkopen werden vaker gemaakt, soms tot een aantal keren per maand.

Tot deze groep veehandelaren behoorde Derk Wolters waarschijnlijk ook. Hij had, blijkens de processtukken, ossen op stal in Dwingeloo. Vermoedelijk was hij een jaar of vijftig en had hij de hulp van zijn 25-jarige zoon Wolter.¹⁸ De onderhavige ossen had hij uit Friesland gehaald, ongetwijfeld met de bedoeling ze te verkopen, hetzij vóór ze sloop gingen in Zwartsluis, hetzij na aankomst in Holland. Helaas blijven vader en zoon verder voor ons verborgen.

Slot

Een ordinaire rechtszaak over niet betaalde belasting was het uitgangspunt voor deze verkenning van het achttiende-eeuwse verleden. De speurtocht gaf ons een indruk van de Europese en Nederlandse ossenhandel in die tijd en van het fiscale voordeel dat de overheid van deze handel behaalde. De bestudering van juist een rechtszaak geeft onverwachte inzichten in het verleden, omdat verhoren, getuigenverklaringen en vonnissen nauwelijks gefilterd worden door het bureaucratisch jargon. De werkelijkheid komt er in alle hevigheid naar voren.

¹⁸ In de doop- en trouwboeken van Dwingeloo is in 1724 het huwelijk vermeld van Derk Wolters, afkomstig uit Den Ham maar wonend te Meppel, en Aaltje Arends, weduwe van Jan Everts, te Dwingeloo. In 1725 geeft Derk Wolters schipper (of Schipper?) bij de predikant van Dwingeloo de geboorte van een zoon Wolter aan.

FRANCISCUS LIEVENS KERSTEMAN IN DEN HAAG: EEN OPLICHTINGSZAAK IN 1752

Een achttiende-eeuwse deugniet

Te oordelen naar zijn zelfgeschreven levensverhaal¹ had de achttiende-eeuwer Franciscus Lievens Kersteman een opvatting over goed en kwaad die kon variëren naar gelang van zijn financiële noden en van de behoeften van het ogenblik. Hij verschoof de grens daartussen naar believen over een breed grijs gebied. Eén van de ‘guytenstreken’ van deze militair, jurist, avonturier en oplichter zal hier de nodige aandacht krijgen, maar het is misschien juist om de man in kwestie eerst te introduceren, alvorens wij aan die zwendelstreek wat meer aandacht geven dan hijzelf in zijn in 1792 gepubliceerde autobiografie nodig vond.²

Franciscus Lievens werd geboren in 1728. Zijn vader Franciscus Lievens en zijn moeder Margaretha Kersteman scheidden in 1733 na een huwelijk van tien jaar. Behalve Franciscus jr. werden nog een oudere zuster en een jonger broertje geboren. De dubbele geslachtsnaam had hij te danken aan de grootvader van moederszijde, die geen zoon had, maar de naam Kersteman wel wenste te zien voortleven. Het zou hem deugd gedaan hebben dat bijna drie eeuwen nadien de naam in *Pro Memoria* nog wordt genoemd, al zal de reden daarvan, de zedelijk scheve schaats die Franciscus bij tijd en wijle reed, hem wellicht minder hebben bekoord. Maar goed, een dubbele naam heeft zijn voordelen. Een redelijk in welstand levende kinderloze oom trouwens ook. Dat deze mr. Jacobus Casteleyn, gehuwd met de zuster van Franciscus’ moeder, zich financieel over de opvoeding van Franciscus ontfermde, mag bij dit gulle familielid-van-de-koude-kant na een reeks van jaren vragen hebben opgeroepen over de wijsheid van zijn handelen. Voor Franciscus betekende deze *lifeline* zo ongeveer een *conditio sine qua non* voor de eerste tientallen jaren van zijn bestaan.

Na enige jaren op een Franse kostschool te Voorburg te hebben doorgebracht werd aan Franciscus – hij was toen veertien jaar – de keus voorgelegd om een carrière op te bouwen

¹ Franciscus Lievens Kersteman, *Het leven van F.L. Kersteman, professor honorair en doctor der beide rechten*, eerste deel (Amsterdam 1792).

² Zie over hem D.J.H. ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman, Het leven van een 18e-eeuwschen avonturier* (Patria. Vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografieën II, Amsterdam 1937). Ter Horst wekt in zijn inleiding – Kersteman was naar zijn zeggen ‘een deugniet, maar zijn Hollandsche, nuchtere oolijkheid en zijn ferme, blijmoedige levensaanvaarding maken, dat wij niet boos op hem kunnen zijn’ (p. 8) – het vermoeden, dat hem nooit op smakeloze en misdadige wijze een forse poot is uitgedraaid en dat hij zich daardoor afstandelijk een romantisch beeld heeft kunnen vormen van het leven van een man, die zich op kosten van het leed van anderen vrolijk door het leven sloeg. Recenter, kritischer en betrouwbaarder dan het boek van Ter Horst is A.H. Huussen jr, ‘Het leven van F.L. Kersteman (1792) – een autobiografie?’, in: *Feit en fictie in de misdaadliteratuur (±1650-±1850)* (Amsterdam 1985).

als advocaat, predikant of arts. Gezien zijn karakter, waarvan wij kennis kunnen nemen uit zijn eigen beschrijving van zijn turbulente leven, mag het ons niet verwonderen, dat zijn keus viel op de rechtspraktijk. Bij het procureurskantoor in Den Haag, waar hij het *métier* zou leren, bleek men op den duur niet verrukt van zijn handel en wandel. Van zijn chef en leermeester stak hij op juridisch gebied genoeg op om daar, intelligent als hij was, later in zijn leven enige naam mee te maken. Van één van diens *maîtresses*, bij wie hij als *postillon d'amour* regelmatig over de vloer kwam, leerde hij nog veel meer. Hij was erotisch leergierig en zij moet didactische gaven hebben gehad, en een groot hart. Zijn ontslag als klerk kreeg Franciscus na twee jaar, toen hij, in samenspanning met een paar kornuiten-klerken, door een betaalde boodschappenloper meer dan honderd blanco brieven liet thuisbezorgen bij voorname personages en de ontvangen portigelden voor een feestje gebruikte. De zaak kwam aan het licht en Franciscus vloog eruit.

Het is verleidelijk om de zestienjarige in extenso te volgen op het brede en soms vochtige pad des verderfs, waarop hij zich ondertussen door zijn slimheid uitstekend handhaafde en vermaakte. Omdat het in het hierboven beschrevene niet om een *peccadillo* ging, een jeugdzonde zo men wil, volgt hier een voor zijn karakter illustratief en noodzakelijkerwijs onvolledig globaal overzicht van zijn leven om aan te geven wat voor een man Franciscus Kersteman eigenlijk was.

Na de Haagse affaire oordeelde de familieraad hem nog te jong voor de Hogeschool, waarna Franciscus onder toezicht naar Parijs afreisde. Zijn voorgenomen studie daar werd geen succes. 'Hij zette een minnehandel op touw met de oudste dochter van zijn hospes', vermeldt Ter Horst onder andere.³ Was het daar maar bij gebleven. Hij maakte ook schulden en die brachten hem tot een listig plan. Twee makkers in het kwaad schreven naar oom Casteleyn in Holland dat Franciscus ernstig ziek was, en veel geld nodig had voor dokter en apotheker. De vervalste rekeningen werden erbij geleverd. Het geld kwam per kerende post, met de dwingende order voor Franciscus om binnen veertien dagen naar huis te komen.

Als 'rechtenstudent' in Leiden na dit korte en uitbundige 'studie'verblijf in Frankrijk viel hij ook in de sleutelstad niet op door studiezin (hij heeft zich nooit als student laten inschrijven), soberheid of preutsheid. Hij betrok een kamer op het Rapenburg bij een pruikenmaker met een achttienjarige dochter van opvallende schoonheid. Franciscus moest weliswaar met twee studenten-rivalen om haar duelleren, maar hij won. Hansje (zo heette de schone) verloor haar hart en dat had ondermeer een buiten echt verwekte dochter tot gevolg. Oom Jacobus, in samenspraak met de Kerstemanfamilie, schafte andermaal raad en geld. De nieuw betrokken kamer – en de andere hospes zonder een te verleiden dochter – bevielen Franciscus echter allerminst.

3 Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 15.

Het jaar 1747 en Franse troepen die zich kortstondig over de grenzen noordwaarts verplaatsten – en het bibberend volk om Oranje deed krijten – waren ook van beslissende betekenis voor de levensloop van Franciscus. Hoewel hij in zijn autobiografie getuigt van ‘zeer goede voortgang’ met zijn studie,⁴ leek een militaire carrière hem ook zijn aantrekkelijke kanten te hebben. Maar men mag zich natuurlijk afvragen of de gebeurtenissen in Leiden niet een handje hebben geholpen bij het nemen van dit besluit.

De vaandrig Kersteman

De voormalige student (?) werd door de kolonel Thierry persoonlijk ontvangen en als cadet aangenomen. In tegenstelling tot wat men misschien zou vermoeden, bleek de cadet Kersteman de voor de krijg benodigde eigenschappen te bezitten, te weten moed en onstuimigheid. Nog tijdens de belegering door Franse troepen van Bergen op Zoom werd hij tot vaandrig bevorderd en ontving hij uit handen van kolonel Thierry een zilveren officiersdegen, sjerp en ringkraag.

Bergen op Zoom viel, Franciscus ontsnapte met een sergeant en vijf overgebleven soldaten van zijn peloton en werd in Tiel in garnizoen gelegd. Van daaruit kreeg hij opdracht met enige militairen, waaronder zijn broer, de cadet Petrus Kersteman, nieuwe manschappen te werven. Van deze gelegenheid maakte hij gebruik om oom en tante Casteleyn in Rotterdam te bezoeken, die verrukt waren van deze jonge officier, van zijn gevolg en vooral van zijn mooie uniform. Niet alleen werd hem zijn drossen uit Leiden vergeven, maar oom betaalde nog een paar uitstaande schulden, schonk hem een nieuwe montering (uitrusting) en vulde zijn traktement aan met een toelage ter grootte van hetzelfde bedrag. Mr. Casteleyn zal inmiddels wel begrepen hebben dat zijn aangetrouwde neef een gat in zijn hand had en het familiefatsoen moeilijk kon ophouden op het magere inkomen van een vaandrig. In deze voor Kersteman toch niet geheel solide financiële situatie leek aan de horizon het wenkend perspectief van een eigen compagnie zich af te tekenen – en de daarbij behorende kapiteinsrang⁵ – waarbij oom zich garant had gesteld voor f 6000,- voor benodigde wapengelden en monteringen. Met de Vrede van Aken in 1748 verviel deze prachtkans echter. Het verging Kersteman overigens financieel redelijk tot zeer redelijk, daarbij niet alleen geholpen door de suppletie van mr. Casteleyn, maar ook door inkomsten als auteur, want voor schrijven bleek hij een niet onaardig talent te hebben.⁶ Na voor zijn bijdrage aan het dempen van in Twente uitgebroken opstanden tegen gehate belastingpach-

4 Kersteman, *Het leven van F.L. Kersteman*, p. 57.

5 Een compagnie soldaten was in de achttiende eeuw een commerciële onderneming, die als het ware eigendom was van de bevelvoerende kapitein. Wanneer de vergoedingen voor kleding, bewapening, fourage en munitie hoger waren dan de uitgave daarvoor, was het verschil, plus het traktement, het inkomen van de kapitein-eigenaar. Zie M.L. Dorreboom, ‘Gelijk hij gecondemneert wordt mits deezen’. *Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795* (Amsterdam 2000), p. 25.

6 Zijn autobiografisch schelmenverhaal blijkt een vlot te lezen boek, gelardeerd met vrouwenavonturen, waarin de schrijver zich een prominente succesrol aanmeet. En ze kunnen nog waar geweest zijn ook, want hij was slim en beschikte, getuige zijn boeken, over een vlotte babbel.

ters door de welgestelde belanghebbenden enige maanden in de watten gelegd te zijn werd hem een langdurig verlof verleend. Hij vestigde zich nu in Den Haag.

Utrecht – Rotterdam – Harderwijk

De Haagse zwendelaffaire uit 1750, waarvan een archiefstuk in het Algemeen Rijksarchief is aangetroffen en die straks *en detail* aan de orde komt, bracht Kersteman niet tot het ont-nuchterende besef, dat hij zijn opvatting van groot en meeslepend leven eens diepgaand moest onderzoeken. Zodra hij weer vrijheid van handelen had, vervoegde hij zich bij oom en tante, deed een voetval, kreeg er ongenadig van langs van oom, maar werd ook weer in genade aangenomen, op voorwaarde dat hij zijn studie zou voortzetten. Het zou dit keer Utrecht worden (eind 1752) maar ook daar schreef hij zich niet in als student. Het onver-wacht overlijden van oom Casteleyn noopte Kersteman twintig maanden later om op eigen benen te gaan staan, want bij tante Casteleyn viel hij niet in de prijzen. Na sindsdien van zijn schrijverstalent te hebben geleefd (hij woonde toen in Maarssen), vestigde hij zich in 1756 toch maar in Rotterdam om daar de rechtspraktijk uit te oefenen, weliswaar niet ge-promoveerd, maar bekwaam en handig. Een rijke koopman, voor wie hij een proces had gewonnen, schoot hem vijfhonderd gulden voor, waarmee hij naar Harderwijk toog. Daar promoveerde hij op 16 oktober 1759 tot Doctor Juris.⁷

In de tussentijd was Kersteman verliefd geworden op de lieve, mooie en intelligente dochter van een voornamelijk Rotterdamse burger. Deze keer werd er officieel verloofd. Maar tot een huwelijk was het nog niet gekomen, want langdurig verblijf buitenslands, en daarna te Groningen, namen alle aandacht en tijd van Kersteman in beslag. Eind 1760 keerde Franciscus naar Rotterdam en zijn inmiddels verlopen juristenpraktijk terug. Van-daar uit knoopte hij connecties aan met boekuitgever Kanneman te Zaltbommel, voor wie hij onder meer *Het leven van den Grave van Tottleben* (1761) schreef.⁸ In Zaltbommel zag men wel wat in deze vlotte jongeman. De regenten polsten zijn bereidheid om de plaatselijke jeugd te onderrichten in geschiedenis, aardrijkskunde en Frans. Daarop trad Kersteman in mei 1761 aan voor deze functie en hij viel in de smaak, zowel bij de deftige burgers als bij de leerlingen. De vader van het Rotterdamse Jansje wilde nog niet toestemmen in een hu-welijk. Omdat Zaltbommel hem nu een financieel voordelig erotisch perspectief leek te bieden, verzocht hij de onwillige vader om het document met de trouwbelofte terug te stu-ren. Daarop trouwde Kersteman mejuffrouw Van der Linden, de erfgename van een rijke Bommelse burger, die met achterlating van nogal wat geld overleden was. Het leek er wa-rempel op dat het gezinsleven hem aan huis bond. Voor een lectorsplaats in 's-Hertogen-

7 'Wij weten, dat vooral te Harderwijk in de achttiende eeuw het promoveeren buitengewoon gemakkelijk ging: de doctorshoed was daar voor een ieder te koop', aldus Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 29.

8 Ook Tottleben was een achttiende-eeuwse avonturier. Zie voor een strafzaak waarin hij veroordeeld werd wegens het schaken van een jongedame: Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', p. 176 (en het omslag).

bosch bedankte hij zelfs, omdat zijn vrouw liever in Bommel bleef, maar na de geboorte van het eerste kind namen de zorgen toch toe. Vanuit Heusden bereikte hem het aanbod voor een plaats als 'lector juris' en 'professor honorair', waarop hij deze benoeming in 1764 aanvaardde. Financieel bleek het een misgreep. Hij nam dus ontslag, maar de titel professor honorair bleef hij voeren tot zijn dood.

Omdat de schoorsteen toch moest roken vatte Kersteman de rechtspraktijk weer op, maar hij bleef schrijven, nu ook juridische vakwerken. Toen hij echter voor langere tijd zakelijk in Amsterdam vertoefde ging het weer mis. Na een door hem gewonnen juridische procedure werden hem ten behoeve van zijn cliënt 20.000 gulden ter hand gesteld. Doordat hij daarmee gokte, en verloor, viel hij in handen van een beruchte geldwoekeraar. Weer had hij geluk, want de opdrachtgever was dermate verguld met de uitslag, dat hij met een royale beloning zijn tevredenheid uitdrukte. Daarmee werden de meest dringende schulden betaald; de druk was weer even van de ketel. Een zakenreis naar Den Haag resulteerde weer in een schandaaltje toen hij zijn oude vlam Francina (we zullen haar in de volgende paragraaf nog nader tegenkomen) tegen het lijf liep. Ze was inmiddels weduwe, zodat Kersteman de bij hem voor de hand liggende stommiteit beging zich als vrijgezel te presenteren. Hoop vlamde op in het hart van de oude vlam, en zij paaide hem met geld en geschenken. Toen de beloofde schriftelijke trouwbelofte niet afkwam, ging de dame op onderzoek uit, met als gevolg een versneld vertrek van de advocaat Kersteman, evenwel na afgedwongen teruggave van geld en geschenken.

Het verhaal dreigt eentonig te worden. In Amsterdam, waar het weer zo mooi begon, verbreedde hij zijn activiteiten met een astrologische praktijk naast de advocatuur, en bedierf hij alles weer met torenhoge schulden als resultaat van een te zwierige levensstijl. Drank, vrouwen en gokken veroorzaakten een overhaaste vlucht van Kersteman naar Utrecht (zonder dat hij zijn vrouw daarover inlichtte). Een jaar in Utrecht als advocaat van de pachters der belastingen leverde een – overigens door hem ontkend – vaderschap op, want zijn hospes had behalve een beroerd humeur ook een vijftwintig jaar jongere vrouw. De bedrogen echtgenoot had zich echter reeds vóór de geboorte van het kind verdronken, om financieel-desastreus zakelijke redenen. Utrecht moest even aan zichzelf worden overgelaten, omdat, zoals Ter Horst het noemt, 'te Utrecht zijn naam teveel in opspraak [was] gebracht, doordat hij een verdachte rol gespeeld had als bemiddelaar in een kwade zaak'.⁹ Naar Amsterdam dus, en weer weg, omdat hij daar betrokken werd bij het clandestien over de grens helpen transporteren van een niet onbemiddelde jongedame, in opdracht van haar minnaar. Hij kreeg het advies zich even niet in Amsterdam op te houden, want de affaire werd als strafbare schaking beschouwd. In angstige spanning hield hij zich een gehele winter in Zaltbommel op.

Toen hij voor een sollicitatie naar Schoonhoven reisde, verliet hem zijn veine. Hij werd, onder verdenking van het vervalsen van een wisselbrief gearresteerd, en na drie dagen

9 Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 45.

voorarrest naar Rotterdam getransporteerd. Het was 1773, en het zou 1786 worden eer hij weer vrij kwam.

Ter Horst, die in het tweede hoofdstuk van zijn boek over Kersteman de jaren van diens gevangenschap beschrijft,¹⁰ vermoedt dat Kersteman die wissel niet zelf heeft vervalst, en dat hij als gevolg van veel bezwarend materiaal en van zijn slechte reputatie tenslotte is veroordeeld. Dat is dan de ironie van zijn geschiedenis. Drie dagen na zijn arrestatie werd Kersteman voor het eerst verhoord. Na nog eens twaalf keer te zijn verhoord begon in augustus 1773 de rechtszitting. Afgaande op de gegevens van Ter Horst kan men iets opmerkelijks vaststellen. Het proces betrof een in de achttiende eeuw veel voorkomend delict en daarom is het opvallend dat Kersteman berecht werd in een ordinair proces, waarbij hij werd bijgestaan door een advocaat en een procureur. Sjoerd Faber stelde in zijn proefschrift vast dat in diezelfde periode te Amsterdam een ordinair strafproces een grote zeldzaamheid was: minder dan één per jaar.¹¹ Men ging pas tot een ordinair (dat wil zeggen een accusatoir) proces over als de gewone rechtsgang geen uitweg bood. De 'gewone' rechtsgang was al sinds de zestiende eeuw het extra-ordinaire, inquisitoire strafproces.

Kersteman kreeg het voor elkaar dat drie bekende rechtsgeleerden, gevraagd om advies, de competentie van het Rotterdamse gerecht in twijfel trokken, omdat de verdachte immers in Bommel woonachtig was. Het gerecht verwierp dit bezwaar, en hetzelfde geldt voor Kerstemans beroep op de eigen academierechtpraak van de Leidse universiteit¹² (hij had zich op 12 januari 1771, 42 jaar oud, laten opnemen onder de burgers van de Leidse academie). Na een langdurig proces werd de verdachte veroordeeld tot een gevangenisstraf van dertig jaar in het Stads Werkhuis te Rotterdam en voor de tijd daarna tot levenslange verbanning uit Holland en West-Friesland. De veroordeelde berustte in het vonnis, ook al omdat tante het zwarte schaap van de familie geen financiële hulp bood om in hoger beroep te gaan. Kersteman herkreeg zoals gezegd zijn vrijheid pas weer in 1786. Hij moet ergens na 1792 zijn overleden.

De lezer is nu redelijk in staat zich een oordeel te vormen over het karakter en de zwakheden van Franciscus Lievens Kersteman, wiens verblijf in Den Haag in 1750 een apert geval van zwendel en verduistering opleverde, waarover hij in 1752 verantwoording moest afleggen voor de Hoge Krijgsraad der Nederlanden.¹³

De vaandrig, de juwelier, en de zwendel

Tijdens het archiefonderzoek voor mijn proefschrift over achttiende-eeuwse militaire strafrechtspeling¹⁴ kwam een deel van het militaire strafdossier Kersteman voor den dag.

¹⁰ Ibidem, p. 48 e.v.

¹¹ Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811* (Arnhem 1983), p. 33.

¹² Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 49.

¹³ De hierboven weergegeven gegevens betreffende de levensloop van Kersteman zijn ontleend aan Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 9-47, 58.

Dat dossier heeft betrekking op een oplichtingszaak, waarvoor de vaandrig Kersteman zich twee jaar na dato voor de Hoge Krijgsraad moest verantwoorden en veroordeeld werd.¹⁵ Het gevonden materiaal beperkt zich tot een vonnis van dertien pagina's, waaruit ten minste het delict en de straf te achterhalen zijn. Voor de dissertatie was het materiaal aardig maar niet essentieel. Er bleven vragen open, zoals de vraag naar de aanleiding tot het delict en de omstandigheden waaronder het werd gepleegd en de vraag waarom de zaak pas na twee jaar voor de rechter kwam. De eerste vraag wordt natuurlijk al voor een deel beantwoord als we ons herinneren hoe Kersteman met geld placht om te gaan.

Kersteman zelf schijnt het om voor de hand liggende redenen niet nodig gevonden te hebben om in zijn autobiografie mededeling te doen van zijn veroordeling door de Hoge Krijgsraad. Het gepleegde misdrijf, oplichting en verduistering, vond hij echter genoeg de moeite waard om in zijn autobiografie weer te geven, en het vermoeden is niet al te dwaas dat hij in 1792, toen hij het verhaal van de oplichting op schrift stelde, nog steeds genoot van zijn slimmigheidje, dat hij daar best mee wilde geuren, en dat wellicht in zijn ogen de milde sluier van de tijd het stuitende van zijn daad minder schrijnend had gemaakt. En laten we wel wezen: te dikwijls oordeelt een mens minder negatief over eigen daad dan de omstanders, en vindt de mens gereder verontschuldigen dan ethisch nog door de beugel kan. Om het plastisch te zeggen: die beugel is bij menigeen even verstelbaar als een broekriem. Zo ook bij Kersteman.

De vaandrig Kersteman leefde op grote voet en in stijl te Den Haag. 'Hij huurde een achttienjarigen, schranderen en doortrapten livrebediende Martinus', zoals Ter Horst het uitdrukt.¹⁶ Ter Horst merkt over livrebedienden uit die tijd nog op, dat het een onbetrouwbaar volkje was, waarover door tijdgenoten ernstig werd geklaagd. Als dat zo is, was Martinus op het juiste adres om zich uitstekend op zijn plaats te voelen; trouwens, dat blijkt ook wel uit de rol, die hij zolang de twee tezamen waren in Kerstemans leven speelde. Aangezien we inmiddels het een en ander weten van Franciscus' uitgavenpatroon, verwondert het niet dat hij zijn erotische ontlambaarheid in dienst stelde van zijn eeuwige vraag naar geld. Op geregelde tijden zag hij een bevallig meisje voorbij zijn logement komen, wat nog net niet aanzette tot het nemen van gerichte stappen. Vervolgens vernam hij dat haar vader puissant rijk was, waardoor hij wel degelijk in beweging kwam: het lukte hem door middel van Martinus met de dame – zij heette Francina – een afspraakje te maken op een avond dat haar vader niet thuis zou zijn. Toen de deur bij zijn aankomst werd geopend, stak hij nog staande op de stoep tegen het lieve kind dat de deur had geopend een vurige liefdesverklaring af. Maar het bleek Saartje, het zusje van Francina, te zijn, die ook op haar vrijer wachtte en eveneens van de afwezigheid van vader gebruik verwachtte te maken. Ieder ander zou bij zo'n blunder met een rooie kop weggerend zijn. Niet

¹⁴ Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', p. 218, 219.

¹⁵ Nationaal Archief, Archieven Hoge krijgsraden en Zeekrijgsraden 1607-1794, toegang 1.01.45, inv. Nr. 287/2.

¹⁶ Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 23.

echter Franciscus; hij redde zich door te beweren, dat zijn gevoelens van liefde hem tijdelijk het verstand en de ogen hadden beneveld. De dame viel voor de vaandrig als een baksteen; zoals zo dikwijls dames vallen voor een radde tong en een snelle babbel.

Oom Casteleyn werd weer eens ingeschakeld om een verloving en huwelijk te bespreken, maar Francina's vader was niet onder de indruk van die kale vaandrig en ging slechts om Casteleyns rijkdom voorwaardelijk akkoord, op de voorwaarde namelijk dat er eerst voor Franciscus een behoorlijke militaire of burgerlijke post moest zijn gevonden, dat wilde in die tijd zeggen: zou zijn gekocht. Dit decor zou op zichzelf geen aanleiding hebben behoeven te zijn voor de deconfiture van de vaandrig. Maar ik wees er al op dat zijn erotische bevlogenheid een substantieel onderdeel van zijn persoonsstructuur uitmaakte. En zo ging uiteraard ook Franciscus door de knieën voor mevrouw Westenberg, een Haagse weduwe die volgens Ter Horst alle officieren het hoofd op hol bracht. Kersteman deed dat op de voor hem zo kenmerkende wijze: zwierig aan de rol en schulden makend op het crediet van een zonnige financiële toekomst aan de zijde van Francina, een toekomst waarvan hij de contouren nu reeds meende te zien schitteren.

Maar het verlof liep ten einde, de verloving was na dit laakbare gedrag door Francina uitgemaakt en de schuldeisers drongen aan op betaling. Ook oom Casteleyn, die nu zijn gezond verstand etaleerde, weigerde boos om op te draaien voor de gemaakte schulden. En zelfs Martinus, Kerstemans knecht (ook in het kwade, zoals blijkt) wist geen raad meer. Het was Kersteman zelf die, zich bewust van zijn benarde positie, de omstandigheden de revue liet passeren. Zijn verkering was destijds algemeen bekend geworden, maar dat Francina hem aan de kant had gezet had hij voor zichzelf gehouden.¹⁷

Het is vanaf dit ogenblik, maart 1750, dat de beschrijvingen in Kerstemans autobiografie, het verhaal in het boek dat Ter Horst in 1937 aan hem wijdde en het artikel van Huussen jr. uit 1985 verschillen laten zien, niet voor wat betreft de misdaad – daarover zijn de schrijvers het wel eens en daarvoor staat ons bovendien het archiefstuk ter beschikking – maar wel wat betreft hetgeen er na het misdrijf is gebeurd. Maar eerst het delict, zoals weergegeven in het vonnis van 21 juli 1752. Ik zal daaraan hier en daar een verduidelijking of een opmerking toevoegen over de wijze waarop schrijvers over de zaak tegen de feiten aankeken.

Het vonnis van de Hoge Krijgsraad van 21 juli 1752¹⁸

Op 19 maart 1750 nodigde Franciscus Lievens Kersteman – blijkens zijn bekentenis voor de Hoge Krijgsraad – een oude schoolkameraad van de Franse school te Voorburg uit om

¹⁷ Kersteman, *Het leven van F.L. Kersteman*, p. 80-98; Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 23-25.

¹⁸ Nationaal Archief, Archieven Hoge krijgsraden en Zeekrijgsraden 1607-1794, toegang 1.01.45 inv. Nr. 287/2.

bij hem thuis te komen. Deze oude bekende, Chataigne genaamd, was bediende bij de Haagse juwelier Thomeze. Kersteman vroeg Chataigne of hij 'hem niet eenige Juweelen besorgen oft leveren konde, alzoo hij een considerabel huwelijk in Noordholland stond aen te gaan', zoals in het vonnis het begin van het misdrijf wordt beschreven. (Ter Horst noemt Chataigne medeplichtig;¹⁹ al blijkt daarvan in het vonnis van de veroordeelde Kersteman niets, zijn medeplichtigheid zou kunnen blijken uit de beschrijving die Kersteman zelf geeft van het contact met Chataigne. Deze laatste vertelt volgens de autobiografie van Kersteman als leerling geplaatst te zijn bij Thomeze, een recent uit Parijs naar Den Haag verhuisde juwelier. Deze heeft een goede smaak, dus een groeiende cliëntenkring onder de gegoede burgers, die gewend zijn op crediet te kopen. Kersteman meldt in zijn boek, dat Chataigne zijn aanstaand huwelijk 'smaaklijk had weten voor te dragen'. Na te zijn ontboden door de daartoe voor het deftige effect²⁰ opzettelijk gebruikte Martinus diende Thomeze zich nog diezelfde dag aan met een partij juwelen.)

Kersteman vroeg eerst of Thomeze ook diamanten gespen kon leveren, een vraag die hij bijna als terloops combineerde met de opmerking dat hij in de Courant werd genoemd als vaandrig van de Guardes en zelfs het betreffende stuk uit de krant ging staan voorlezen. Dat was brutaal toneelspel, want Kersteman had het betreffende vendel niet gekregen, dus de voorlezing was een verzinzel. Maar het maakte natuurlijk wel indruk. De traktementen van de Guardes te Voet in Den Haag lagen hoger dan bij andere regimenten. En vergeten we het prestige van het garderegiment niet. Thomeze, door Castaigne geïnformeerd over het aanstaand 'considerabel huwelijk' informeert beleefd waar dit zal plaatsvinden, waarop Kersteman niet verder gaat dan met het noemen van Noord-Holland. Thomeze vraagt niet verder. Hieruit zou kunnen blijken dat hij nog niet was ingevoerd in de 'betere' kringen, want daar was het considerabele aanstaande huwelijk door Kersteman al lang bekend gemaakt en gebruikt om schulden te maken. Thomeze was daardoor en door zijn goede vertrouwen, waarvan Kersteman door Chataigne op de hoogte was gebracht,²¹ een perfect slachtoffer. Op dat ogenblik moet Kersteman de geur van succes reeds hebben opgesnoven en het moment rijp hebben geacht om nu de grote vis binnen te halen. Niet kinderachtig handelen dus, maar vertrouwen wekken met zwier, het nonchalante ruime gebaar en een bestelling van een even considerabel volume juwelen. Een paar oorkingen, een ring, een paar handgespen, een noed d'amour (liefdesstrikje), twee schoengespen, twee broekgespen met valse stenen; daarmee dacht Kersteman zijn problemen voorlopig wel te kunnen oplossen. De door Thomeze genoemde prijs van 2250 gulden was ook al geen belletsel. De betaling werd geregeld, volgens Kerstemans autobiografie door een genereus credietaanbod van Thomeze zelf,²² maar in het vonnis blijkt daarvan niets. We lezen daar over een koopsom van

¹⁹ Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 25.

²⁰ Kersteman, *Het leven van F.L. Kersteman*, p. 98.

²¹ *Ibidem*, p. 98.

²² *Ibidem*, p. 98.

‘twee duijzent twee hondert en vijftig guldens; dat hij [Kersteman] ... daer op gezegt heeft dat hij den juwelier niet aenstonds konde betalen, maer dat hij ten behoeve van hem een Obligatie [= schuldbekentenis] zoude passeren, zoo als hij dan ook ten zelve dage, en ter voorschreeve Somme, een obligatie heeft gepasseert, met belofte, om de voorschreeve Somme op den 30en Junij, als toen aenstaende, te zullen betalen;’

Uit het vonnis blijkt voorts dat de juwelier reeds de volgende dag weer bij Kersteman op de stoep stond. Hij verlangde de restitutie van de juwelen, of anders dat Kerstemans oom zou bewilligen om borg te staan voor de betaling. De juwelier heeft zich, wellicht door hier en daar te informeren naar de credietwaardigheid van zijn nieuwe cliënt, na de transactie gerealiseerd met wat voor een sujet hij te maken had. Hij is ook in kennis gekomen van het bestaan van de oom, en de rol, die deze soms in het leven van Kersteman speelde. Nu antwoordde Kersteman op dit verzoek zoals oplichters dikwijls doen, hautain en hoog van de toren blazend. Hij zei de juwelen niet meer te hebben en meende dat Thomeze bij het passeren van de obligatie om een borg had kunnen vragen, maar niet daarna. Een vergeefs gesprek dus, voor wat betreft het slachtoffer.

Huussen wijdt in zijn opstel over de autobiografie van Kersteman één regel aan het gepleegde misdrijf en noemt de veroordeling in juli 1752.²³ Kersteman zelf (en in diens voetspoor Ter Horst) verhaalt hoe Martinus prompt met de waardevolle bijoux naar een Bank van Lening is gegaan en deze verpand heeft voor 1350 gulden. De uitstaande schulden werden voldaan, er bleven nog honderd dukaten over en de derde dag zouden Kersteman en zijn knecht Martinus zich ijlings uit de voeten hebben gemaakt naar het garnizoen te Kampen.²⁴ Kersteman zegt in zijn autobiografie dat zijn oom twee jaar later, zonder dat hij – Kersteman – dat wist, de juwelen aan de benadeelde Thomeze heeft betaald. Over het twee jaar later aangespannen strafproces en de veroordeling zwijgt Kersteman, en dus ook Ter Horst. De laatste heeft klaarblijkelijk zijn boekje geheel geschreven met als enige bron de hele en halve waarheden en verdichtfels van Kersteman.

Het vonnis van 21 juli 1752 geeft nadere inlichtingen. Het is buitengewoon jammer dat het volledige procesdossier ons niet ter beschikking staat, ook al omdat we dan zouden kunnen vernemen wie eventueel als getuigen zijn gehoord. Thomeze? Ongetwijfeld: als klager en slachtoffer. Chataigne? Misschien, als hij twee jaar na dato van het misdrijf nog beschikbaar was. Het proces-verbaal berust mede op de bekentenis van de veroordeelde. In het vonnis verklaarde Kersteman dat hij na het vergeefse bezoek dat Thomeze hem had gebracht enige dagen uit Den Haag was geweest en dat bij zijn terugkomst Thomeze hem andermaal had aangeklampt. De juwelier had wederom de teruggave van de juwelen en de gespen geëist. Kersteman had geantwoord, dat hij, hoewel hij geen rekenschap hoefde te geven over verkochte goederen, de juwelen cadeau had gedaan, zonder dat nu echter van

²³ A.H. Huussen jr, ‘Het leven van F.L. Kersteman (1792)’, p. 58.

²⁴ Kersteman, *Het leven van F.L. Kersteman*, p. 100; Ter Horst, *Franciscus Lievens Kersteman*, p. 25.

een juffrouw in Noord-Holland sprake was geweest. De juwelier zag echter de gespen met valse stenen op de schoenen en aan de broek van de vaandrig en verlangde dat die tenminste werden gerestitueerd, een eis, waar de vaandrig niet onderuit kon. Om zijn geloofwaardigheid enigszins op te krikken beloofde hij de volgende dag bij Thomeze langs te komen, wat inderdaad ook gebeurde. De juwelier drong wederom aan op een borg, of (en daaruit blijkt dat bij de juwelier uiteindelijk het licht onbarmhartig is opgegaan) hij wilde weten waar de juwelen nu waren, en zo Kersteman ‘dezelve ergens verset, off verpand hadde’ dan moest hij dat zeggen. De juwelier zou ze dan met zijn geld lossen, mits Kersteman dan voor dat bedrag een schuldbekentenis tekende.

Kersteman antwoordde dat hij geen borg kon vinden. De juwelen zei hij te hebben ca-deau gedaan en hij stelde dat hij niet hoefde te zeggen aan wie. Nu komt weer zo’n moment dat in een oplichtingszaak bijna axiomatisch kan worden afgewacht: de benadrukking van de eigen betrouwbaarheid, met een niets verplichtend of ook maar iets concreets opleverend gebaar. Zo ook hier. Kersteman voegt eraan toe, dat hij meent niet vertrouwd te worden, maar dat hij een eerlijk man is en daarom de betaling zal vervroegen tot op de 6^e april, onder aftrek van de vijftig gulden voor de gespen. Kersteman beweert in het proces-verbaal, dat hij inderdaad op of omstreeks 6 april een brief heeft geschreven en daarin had beloofd dat hij 1500 gulden zou zenden en dat hij het restant van de schuld kort daarna zelf in Den Haag zou komen aanreiken. Kersteman geeft in het proces-verbaal een verklaring af over de huwelijksplannen en hoe en waarom hij daarover niet de waarheid had gezegd. Het lijkt erop dat hij ook nu halve waarheden en hele leugens door elkaar roert. Zo beweert hij dat hij op vrijdag de juwelen kocht, en dat op de maandag daarop de verloving uit raakte. De juwelen zou hij daarop aan een vrouw hebben gegeven om ze te belenen, maar ze rapporteerde hem dat zij er slechts 1300 gulden voor kon krijgen. Zij had daarop het voorstel gedaan de juwelen te verkopen aan een jood, wat uiteindelijk lukte aan twee joden, die de koop sloten voor 1450 gulden. Het bedrag aan geld klopt niet helemaal met de in Kerstemans autobiografie genoemde som, maar in 1792 was de schelm inmiddels vierenzestig jaar. Het geval was inmiddels meer dan vier decennia geleden en dan is het geheugen van iemand, die toch al nooit wist wat geld waard was, natuurlijk niet meer op z’n scherpst. De niet met name genoemde vrouw die Kersteman volgens het vonnis opvoert is misschien een rookgordijn geweest om de knecht Martinus buiten beeld te houden. Het wordt dan ook allemaal niet geloofd door zijn rechters.

De motivering van het vonnis is ongewoon lang voor een militair-strafrechtelijk vonnis uit de achttiende eeuw:

‘Uijt alle het welk duidelijk komt te blijken dat den gearresteerde [Kersteman dus] op allerlei onwaare prentzen den voornoemde juwelier Thomeeze heeft tragten te persuadeeren, om aen hem Credit te geeven, en dat, gelijk hij gearresteerde de voorschreeve Juweelen des Vrijdags heeft gekogt, desselfs voorgewent huwelijk des maandag zoude zijn affgeraakt, en hij de voorschreeve Juweelen in die zelve week heeft tragten te ver-

panden en met der daad dezelve verkogt heeft, hij gearresteerde geen ander oogmerk heeft gehad, als om den voornoemde Juwelier Schandelijk op te ligten, en daer en boven allerlei voorwendsels heeft gebruikt, om den voornoemde Juwelier Thomeze te doen geloven, dat hij dezelve present hadde gedaan, om alzo den voornoemde Thomeze alle occasie te beneemen, om recherche en na zoek te kunnen doen, waer de voorschreeve juweelen gebleeven waaren, terwijl onder tussen hij gearresteerde de penningen daer van geprovenieert except de voorschreeve een hondert zeven en negentig guldens heeft verteert zonder te kunnen zeggen waer toe hij dezelve besteed heeft, zijnde het gedrag van den gearresteerde nog dies te onverschoonlijker om dat hij gearresteerde alvorens hij tot bekentnisse is gekomen, dat hij de Juwelen eerst hadde tragten te verpanden, en daar na dezelve aen de voornoemde Jooden verkogt hadde, heeft voorgewent, dat, na dat het huwelijk 't welk hij gearresteerde meende te doen, affraekte, hij gearresteerde de Juweelen aen zijne moeder, welke hem in zijne reizen in Vrankrijk en daer na, na dat hij officier geworden was veel gelden hadde geschoten, hadde ter hand gestelt tot een de-damagement van haare onkosten, en waer omtrent gebleeken is, gelijk hij gearresteerde ook heeft moeten advoueren, dat het voorschreeve voorgeeven ten eenemaal tegens de waarheit was'.

Ongewoon lang misschien, maar wel duidelijk. De Hoge Krijgsraad heeft een waarheid boven water gekregen, ontdaan van veel verzinsels en uitvluchten die de op dit punt gewiekste veroordeelde als rookgordijnen had opgetrokken. De strafbaarheid van de bewezen feiten werd verpakt in de voor dit doel gegoten vormen van die tijd: 'Alle het welke zaken zijn die in den militairen dienst niet kunnen worden getolereert, maer anderen ten exempele op het rigoureuste moeten worden gestraft.'

Bij de strafoplegging blijkt dat het in de achttiende eeuw voor de veroordeelde toch wel heel comfortabel was dat zijn oom destijds had gezorgd en betaald voor een goede opleidingsmogelijkheid, zodat Kersteman zijn rechters vanuit de rijen der officieren van de Armée van de Republiek mocht tegemoet treden en niet op het niveau van de schelm die hij eigenlijk was. Bij de bestraffing werd nogal wat standonderscheid gemaakt. Uit de veelheid van bestraffingsmogelijkheden – en er was in de gevarieerde strafsoorten veel moois te vinden om het geschokte rechtsgevoel weer wat te herstellen – kon uit hoofde van de officiersrang van de veroordeelde slechts een beperkte keus worden gemaakt, waarbij zijn lichamelijke integriteit een noodzakelijke beperking van de sanctie vormde.²⁵ De Hoge Krijgsraad, zoals altijd rechtdoende na rijpe deliberatie, casseerde Franciscus Kersteman 'van zijn militair employ' en verklaarde hem 'inhabil' om ooit nog in 's lands dienst te treden. Verder werd hij gecondemneerd 'in de kosten en misen'²⁶ van de justitie, mitsgaders in de kosten van den processe'. Om deze financiële verplichting na te komen werd hij

²⁵ Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezzen', hoofdstuk V.

²⁶ Misen: kostgeld verschuldigd tijdens de detentie.

Slot van de uitspraak van de Hoge Krijgsraad d.d. 21 juli 1752. Nationaal Archief.

van. bevoord. Hooghe Krijgs Raede, om om
 So lang op 't d. Hoijers kragt by dese
 provost. Generaal te blijven zitten, tot
 dat hij alle de voorschreeven katten bet.
 hebben betaalt,
 Aldus geconstitueert in 't Generaallogie
 onder 't Zegel van den Hoijers Krijgs
 Raede den 21^{en} July 1752.
 R. van der Schueren
 Alex. de Jonghe
 A. van Kalm
 A. van der Schueren
 A. van der Schueren
 L. P. van der Schueren

krachtens de uitspraak bij de provoost-generaal gevangen gehouden à zes stuivers per dag, tot alles betaald was.

De enige conclusie bij het laatste onderdeel van dit vonnis moet wel zijn dat, tenzij Franciscus Kersteman over een zekere som geld beschikte en hij de schuld uit eigen zak betaalde, hij pas formeel uit de dienst kon worden ontslagen nadat hij voldoende salaris had ontvangen om de kosten van de justitie, de misen en de proceskosten te voldoen. Tot die tijd was hij –sober, maar toch!– te gast bij de Hoge Overheid, die dus uiteindelijk zelf voor de kosten opdraaide. Gezien zijn omgang met geld is het onwaarschijnlijk, dat de veroordeelde uit eigen middelen heeft geput om het laatste onderdeel van het vonnis te doen uitvoeren.

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Anna, de regentesse, approbeerde het vonnis (zoals gezegd d.d. 21 juli 1752) zes dagen later ongewijzigd. Om enig zicht op de mate van strengheid of mildheid van het vonnis te krijgen, lijkt het gepast hier te vermelden, dat soldaten en korporaals doorgaans na te zijn gearresteerd wegens diefstal veroordeeld werden tot spitsroeden lopen in verschillende gradaties, en vaak niet zo zuinig!²⁷ Daarbij konden ze er dikwijls op rekenen dat ze ook uit het regiment verwijderd werden. In verband met de

27 Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', p. 209-218.

hoogte van de aan Kersteman opgelegde straf noem ik twee andere gevallen. Ten eerste het ordinaris proces voor de Hoge Krijgsraad tegen majoor Carel von Bülow uit Mecklenburg. De negen leden van de Hoge Krijgsraad veroordeelden deze officier tot een langdurige gevangenisstraf wegens het innen van valse wissels en andere financiële zwendelpraktijken in en buiten dienstverband. Hij zou zijn leven lang moeten 'zitten' en met zijn handen de kost verdienen.²⁸ Strafvermindering was in die tijd wel gebruikelijk, zodat levenslang niet echt een leven lang hoefde te duren. Maar toch! De vraag dringt zich op of deze strenge straf niet veroorzaakt is door het feit dat Van Bülow overheidsgelden had verduisterd, terwijl Kersteman 'slechts' een burger had getild. De kapitein Carl von Renz had gefraudeerd met de opgegeven sterkte van zijn compagnie. Hij werd derhalve veroordeeld om te worden gecasseerd en inhabil verklaard om het land nog ooit te dienen. Bij de approbatie door prinses Anna werd deze straf gewijzigd in een hechtenis van een jaar en zes weken. Omdat in de approbaties in de marge van de vonnissen geen reden voor een wijziging wordt gegeven, is die ook in dit geval niet bekend. Bij strafvermindering of zelfs kwijtschelding van de straf in de approbatie werd slechts vermeld dat die was ingegeven door preferentie van 'gratie voor de rigueur van de justitie'.

Wat de zaak-Kersteman betreft, meer dan de als onvoorwaardelijk betrouwbaar te beschouwen informatie, die het vonnis ons geeft, is niet beschikbaar. Dus zijn wij aangewezen op het boek van Kersteman zelf, om te lezen wat hij kwijt wilde over de periode van de jaren 1750-1752 om er achter te komen waarom hij in dat jaar 1752 weer opdook in Den Haag, waar hij vervolgens tegen de lamp liep.

Welnu, in zijn autobiografie vermeldt Kersteman zijn tweejaarlijkse omzwerving in de Nederlanden, langs de garnizoenen van Kampen, door Zeeland, te Bergen op Zoom en Breda. Het is, gezien de beperkte opsporingsmogelijkheden van die tijd niet onbegrijpelijk dat hij zich redelijk veilig heeft mogen wanen. In Den Haag had hij lopen opscheppen over een vaandrigspositie bij de Guardes te Voet, maar alleen al daardoor was – naar wij mogen veronderstellen – de naam van zijn eigenlijke regiment nooit ter sprake gekomen. In zo'n geval is het zoeken als naar een speld in een hooiberg, wanneer een ingediende klacht wegens oplichting of verduistering tot vervolging zou leiden.

In maart 1752, dus volle twee jaar na dato van het misdrijf, werden bij resolutie van de Staten-Generaal alle vaandrigen der Infanterie op pensioen gesteld. Een bezuinigingsmaatregel als gevolg van legerreductie. Te dien einde reisde de vaandrig Kersteman naar Den Haag, waar hij, zoals hij in zijn autobiografie zegt, als gepensioneerd officier nog zes maanden in dienst bleef, alvorens hij zijn ontslag indiende (of zoals hij zelf zei: alvorens hij zijn demissie verzocht). In Den Haag moet het zijn gebeurd: herkend, aangeklaagd, of gearresteerd naar aanleiding van een oude aanklacht, want het is niet ondenkbaar dat Thomeze zich reeds in 1750 tot de militaire autoriteiten heeft gewend met een aanklacht. In ie-

²⁸ Ibidem, p. 199, 200.

der geval, Kersteman is gearresteerd, zoals blijkt uit het vonnis, waarin hij 'gearresteerde' wordt genoemd. Hijzelf vermeldt, dat hij na zijn 'demissie' (dat was dus in werkelijkheid zijn cassatie, dat wil zeggen: ontslag) wegens geldgebrek al zijn dure bezittingen moest verpanden en Martinus ontslaan. Hij trok zich onder de naam van Hendrik Compas terug in een klein kamertje bij een eenvoudige hospita (met jongste dochter, die voor hem valt!). Dat is, mogen wij vaststellen, niet de gewoonte onder officieren, actief of b.d. Het lijkt er dus sterk op, dat hij na zijn straf te hebben ontvangen, zich voorlopig in de anonimiteit heeft teruggetrokken, waar de lieve dochter des huizes hem het kostgeld voorschoot. Hij mislukte vervolgens in zijn poging als lijfknecht emplooi te vinden bij een Zwitserse staf-officier, omdat hij de scheerkunst niet machtig was. Vervolgens zette hij zich aan een *métier*, waarvan hij meer wist, en schreef hij in vier weken tijd een boek dat bij verkoop aan een uitgever twintig dukaten opbracht.

De Hoge Krijgsraad: de competente rechter?

Tot zover Franciscus Lievens Kersteman en het door hem te Den Haag gepleegde misdrijf van oplichting en verduistering. Wanneer tenslotte zou worden gevraagd naar de bevoegdheid van de Hoge Krijgsraad om te oordelen over een jegens een burger gepleegd commuun delict (waarvan hier duidelijk sprake was), dan kan worden gezegd dat deze vraag in 1752 volledig ten gunste van het betreffende college kon worden beantwoord. Dat was zeker niet altijd zo geweest, en deze bevoegdheid bestond eigenlijk pas weer sinds 1748, toen het stadhouderschap over alle provinciën werd hersteld. Stadhouder Willem IV maakte in dat jaar ijlings van een hem geboden gelegenheid gebruik om de in 1675 door Willem III vastgelegde competenties van de militaire krijgsraden officieel weer van kracht te laten verklaren.²⁹ Het met de Provinciale Staten van onder meer vooral Holland voorttetterende conflict³⁰ van de laatste honderd jaar was daarmee nu weer eens in het voordeel van de kapitein-generaal (en erfstadhouder van alle provincies) beslist. Dat zijn vrouw, prinses Anna die drie jaar later moest optreden als regentesse voor hun zoon Willem V, diezelfde competentieregeling vermocht te handhaven, vloeide voort uit de resolutie die bij haar benoeming en eedsaflegging in 1751 door de Staten-Generaal was genomen.³¹ Het is dan ook vrijwel zeker dat, wanneer Thomeze zich al bij een burgerlijk gerecht had vervoegd, hij zou zijn verwezen naar de militaire instanties.

Elke garnizoensstad had een garnizoenskrijgsraad, waarvan de leden van geval tot geval werden aangewezen, zo dikwijls als daartoe een concrete aanleiding bestond. In Den Haag werden de daar in garnizoen liggende Gardetroepen door Regimentskrijgsraden berecht, wanneer een verdacht lid van het regiment moest terechtstaan. In zo'n geval werd een

²⁹ Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', p. 94.

³⁰ Ibidem, p. 75-87.

³¹ Ibidem, p. 95.

krijgsraad gevormd uit uitsluitend officieren van het eigen regiment. De Hoge Krijgsraad fungeerde voor andere dan Gardemilitairen binnen de Haagse muren als garnizoens-krijgsraad. Daarnaast werden doorgaans de officieren vanaf de rang van kapitein – compagniescommandanten dus – door de Hoge Krijgsraad in een ordinair proces (maar niet altijd!, het kon ook extra-ordinair zijn) ontvangen. Het bestaan en het functioneren van de Hoge Krijgsraad is verweven met het bijna anderhalve eeuw voortdurende competentie-conflict, tot de politieke tegenstanders van Oranje in 1783 hun kans schoon zagen en de Hoge Krijgsraad ophieven. Dat had niet zozeer te maken met de kwaliteit van de juridische activiteiten van de Hoge Krijgsraad, als wel met de opvatting van Oranjes tegenstanders, dat de stadhouder met de Hoge Krijgsraad teveel greep op de militaire jurisdictie behield.³²

Deze conflictstof was in 1752 in beginsel wel aanwezig, maar kwam toen, zo kort na de herstelde positie van Oranje als erfstadhouder, nog niet of nauwelijks aan de oppervlakte. De Hoge Krijgsraad was in dat jaar *alive and kicking*, en verwijderde de iets te flamboyant levende vaandrig Kersteman met schande uit de rijen der potentieel dapperen. Daarbij fungeerde de Hoge Krijgsraad als gewone garnizoenskrijgsraad, zoals blijkt uit de ondertekening van het vonnis, en zoals binnen Den Haag gewoon was. Het aantal leden van de Hoge Krijgsraad bedroeg bij het proces Kersteman inclusief de president zeven, zoals voor elke garnizoenskrijgsraad was voorgeschreven. Wanneer de Hoge Krijgsraad in zijn oorspronkelijke kwaliteit bijeen kwam, telde het college acht leden, allen opperofficieren. President was de luitenant-generaal der infanterie Roeland van Kinschot.³³

De wijze van strafrechtspleging is in het geval van Kerstemans proces bijna zeker inquisitoir geweest: een extra-ordinaire procedure dus, die in alle strafprocessen voor garnizoenskrijgsraden werd gehanteerd. Theoretisch zou het mogelijk zijn geweest dat hij voor de Hoge Krijgsraad in een ordinair proces ontvangen was, om er accusatoir te worden berecht. Deze wijze van procederen werd wel tegen officieren boven de rang van (doorgaans) kapitein toegepast, en dan ook inderdaad door de Hoge Krijgsraad *qualitate qua*. Over de ordinaire en de extra-ordinaire wijze van procederen heeft Van Hasselt, een achttiende-eeuwse advocaat bij het Hof van Gelderland en auditeur-militair te Arnhem, gezegd dat accusatoir moest worden geprocedeerd, wanneer een klacht door de beledigde partij was ingediend. In alle andere gevallen moest extra-ordinair worden geprocedeerd.³⁴ Dat was de theorie, maar uit de bewaard gebleven dossiers blijkt, dat een ordinair proces een grote zeldzaamheid was en zich – als daar al sprake van was – beperkte tot hogere officieren. We willen daarom in het geheel niet uitsluiten dat door toedoen en na een klacht van de benadeelde Thomeze dit strafproces na arrestatie van de verdachte Franciscus Lievens Kersteman extra-ordinair op gang is gekomen.

³² Ibidem, p. 100.

³³ Ibidem, p. 78.

³⁴ J.J. van Hasselt, *Onderricht over het houden van Krijgs-raad in de guarnisoenen van den Staat der Vereenigde Nederlanden* (Arnhem 1776), p. 15, 16.

EEN AANZET TOT HERVORMING VAN HET STRAFPROCESRECHT IN STAATS OPPER-GELDER IN 1762?

Inleiding*

Op 11 december 1761 wezen de schepenen van het hoofdgerecht Echt in het tot Staats Opper-Gelder behorende land van Montfort vonnis in het proces dat in januari van dat jaar door Peter van Ulft, luitenant-drossaard van het land van Montfort, als ambtshalve klager was aangespannen tegen Johannes Schmitz, gedetineerde en beklagde. Van de procesakten resteren in het archief van de schepenenbank Echt slechts enkele fragmenten – een ‘responderinge ... in loco torturae’ van 23 november 1761 en de minuutsententie van 10 december 1761.¹ Het verdere dossier berust thans in het archief van de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden, terwijl ook in het archief van het Staats Hof van Gelder te Venlo stukken over deze procedure zijn te vinden.²

Op het eerste gezicht lijkt er weinig bijzonders aan de zaak. Johannes Schmitz was een leidekker uit het in het hertogdom Gulik gelegen Sittard, die in zijn onderhoud voorzag door werkzaamheden te verrichten aan kerken en kapellen in het hertogdom Gulik en in het aangrenzende land van Montfort, en kennelijk bij gelegenheid zijn karig loon aanvulde door het verduisteren en verkopen van daklood of het stelen van enkele schellingen uit een offerblok. Waarom trok een dergelijke simpele strafzaak, die diende voor een schepenenbank van het land van Montfort, de aandacht van het Staats Hof te Venlo en van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden?

Bezien we eerst een aantal aspecten van de rechterlijke organisatie van Staats Opper-Gelder en van het land van Montfort, alvorens stil te staan bij de criminele procedure tegen Johannes Schmitz en het ingrijpen in de procesgang door het Staats Hof te Venlo en de Staten-Generaal.

Rechterlijke organisatie van Staats Opper-Gelder en van het ambt van Montfort

Aan het einde van de Spaanse Successieoorlog werd als uitvloeisel van de Vrede van Utrecht (1713) bij het Barrièretractaat van Antwerpen (1715) bepaald, dat de Staten-Generaal, die se-

* Voornaamste gebruikte afkortingen: ARA (Algemeen Rijks Archief); GLS (Geldrische Landt- ende Stadt-rechten in 't Overquartier van Ruremundt, Roermond 1620); PSHAL (Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg = Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap); RAL (Rijksarchief in Limburg); Sb. (schepenenbank).

¹ RAL, Sb. Echt, inv.nr. 17

² ARA, Archief Staten-Generaal, inv.nr. 5341, bijlagen loketkas lopende januari / februari 1762; RAL, Archief Staats Hof van Gelder te Venlo, inv.nr. 1071.

dert oktober 1702 een groot deel van het tot de Zuidelijke Nederlanden behorende Spaans Gelre hadden bestuurd,³ dit territorium slechts ten dele zouden moeten restitueren. De Republiek behield de soevereiniteit over de stad Venlo, de heerlijkheid en vesting Stevensweert en het grootste gedeelte van het land van Montfort – de plaatsen Beesel, Belfeld, Linne, Sint-Odiliënberg, Vlodrop, Posterholt, Montfort, Maasbracht, Echt, Roosteren en Nieuwstadt – alsmede de heerlijkheid van Ohé en Laak. Ten behoeve van dit nieuwe generaliteitsland, Staats Opper-Gelder, besloten de Staten-Generaal bij resolutie van 5 juni 1717 tot oprichting van het Staats Hof van Gelder te Venlo, als ‘een hof van appel ofte superieure rechter van het Overkwartier van Gelderlandt, sooveel tegenwoordigh onder den staat behoort’.⁴

Ter omschrijving van de rechterlijke competentie van het Staats Hof werd aansluiting gezocht bij de competentie van de Soevereine Raad te Roermond, die tot januari 1716 als hoogste rechterlijke instantie in het Staats bezette Overkwartier had gefunctioneerd. Het Staats Hof was bevoegd recht te doen in alle zaken ‘welcke voor desen hebben gestaen ter kennisse ende judicature van de cancellarije ende het hof te Roermonde’.⁵ Dit hield in, dat het Staats Hof in eerste instantie bevoegd was te oordelen in gevallen, waarin partijen – met voorbijgaan aan lagere rechters – zich vrijwillig aan zijn rechtsmacht onderwierpen (prorogatie); daarnaast was het bevoegd in processen betreffende de landsheerlijke domeinen en terzake van bezitsstoornis. Tevens was het Hof in eerste aanleg bevoegd terzake van klachten over de ambtsvervulling van landsheerlijke officieren en fungeerde het als forum voor bestuursgeschillen en als leenhof. In strafzaken was de bevoegdheid van het Staats Hof zeer beperkt. De criminele rechtsmacht van het Hof was beperkt tot gevallen waarin de hoogheid, heerlijkheid en domeinen in het geding waren, of wanneer er sprake was van ambtsdelicten van rechterlijke officieren of andere overheidsdienaren, danwel delicten gepleegd door personen die het privilegium fori van de raad genoten, en tenslotte in gevallen van onjuiste toepassing van het recht, c.q. rechtsweigering. Op grond van het plakkaat van kleine revisie (1613) kon men bij het Hof herziening vragen van de vonnissen van de subalterne schepenbanken. Criminele sententies waren daarvan uitgesloten.⁶ In tegenstelling tot het Roermondse moederhof was het Staatse dochterhof niet tevens een bestuurscollege.⁷

Met uitzondering van de stad Venlo, de heerlijkheid Stevensweert en de heerlijkheid Ohé en Laak, behoorden alle schepenbanken van het ressort van het Staats Hof tot het Land van

3 A.M.J.A. Berkvens, ‘De instelling van het Staats Interim-bewind in het Overkwartier’, in: PSHAL 123 (1987), p. 146-161.

4 G.A.H. Venner, *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795* (Maastricht 1997; Publicaties rijksarchief Limburg, nr. 5), p. 16; in de officiële correspondentie van de Staten-Generaal wordt het Hof steevast aangeduid als ‘den hove geordonneert in het Overkwartier van Gelderland’.

5 Venner, *Inventaris Hof van Gelder te Venlo*, p. 19.

6 A.M.J.A. Berkvens, W.J.H.M. van de Pas, G.H.A. Venner, ‘De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543-1795)’, in: A.M.J.A. Berkvens e.a., ‘Flittich erforscht und gecolligeert ...’ *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995), p. 197-199; A.M.J.A. Berkvens, *A propos van de affaire Laurent Timmermans*, inaugurele rede Universiteit Maastricht 1999, p. 7.

7 Met betrekking tot de bestuurlijke bevoegdheden van de Soevereine Raad te Roermond zie: Berkvens e.a., ‘De overheidsinstellingen’, p. 197-198.

Montfort. Oorspronkelijk een van de drostambten van het Overkwartier, was het ambt van Montfort in 1647 door de Spaanse koning Filips IV in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre ten behoeve van Frederik Hendrik, prins van Oranje, omgezet in een heerlijkheid, het Land van Montfort. Deze heerlijkheid bleef in bezit van het Huis van Oranje tot het overlijden van de stadhouder-koning Willem III in 1702. Nadien vererfden de heerlijke rechten op de koningen van Pruisen. In de periode 1713-1769 werden de heerlijke rechten in het Land van Montfort namens hen beheerd door de Pruisische Domeinraad te Geldern in Pruisisch Opper-Gelder. In 1769 werden de heerlijke rechten opnieuw verworven door het huis van Oranje en in beheer gegeven aan de Nassause Domeinraad.⁸ Op het moment dat het hier te bestuderen proces speelde, was een groot deel van Staats Opper-Gelder derhalve nog particulier bezit van de Pruisische koning.⁹

De hoge en lage jurisdictie vormden de kern van de heerlijke rechten, die de Pruisische koningen als heren van Montfort – naast andere rechten – toekwamen.¹⁰ Het Land van Montfort telde zes schepenbanken. De stedelijke schepenbank, of hoofdgerecht van Echt beschikte over een eigen scholtis en griffier. Deze bank telde zeven schepenen, waarvan één ingezetene van Maasbracht en één van Roosteren. De vijf andere schepenbanken deelden gezamenlijk één ambulante landscholtis en landschrijver. Vlodrop en Roosteren vormden samen één schepenbank van zeven schepenen, de schepenbanken van Odiliënberg en Linne bestonden elk uit vier schepenen en die van het ‘vleck’ Montfort uit drie schepenen. Deze vier schepenbanken hielden zitting te Montfort. De noordelijker gelegen schepenbank van Beesel en Belfeld telde zeven schepenen, vier uit Beesel en drie uit Belfeld. Deze schepenbank vergaderde te Beesel. In civiele en boetstraffelijke zaken fungeerde de scholtis, respectievelijk landscholtis als rechter in oude zin, dat wil zeggen als maner van schepenvonnissen, en de respectieve schepencolleges als rechters in moderne zin. De belangrijkste rechterlijke officier in het Land van Montfort was echter de drossaard of drost. Deze was namens de heer belast met de uitoefening van de hoge of criminele jurisdictie. Dit hield in, dat hij als openbaar aanklager fungeerde in lijfstraffelijke zaken, die ten overstaan van de schepenbanken van het Land van Montfort werden berecht. Ook stond hij in voor de voltrekking van de door de schepenbank, op maning van de schout, gewezen lijfstraffelijke vonnissen. Formeel benoemde de heer van Montfort alle rechterlijke functionarissen in het Land van Montfort. Feitelijk benoemde hij enkel de drost: de lagere benoemingen waren tot 1777 aan de drost gemandateerd.¹¹ Dit had tot gevolg, dat de drost grote invloed had op het functioneren van de rechtspraak in het Land van Montfort: schout, schepenen, secretaris-

⁸ E.J.M.G. Roebroek, *Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820* (Assen 1967; Maastrandse Monografieën 6), p. 118-133; G.H.A. Venner, *Inventaris van archieven van overheidsfunctionarissen in het ambt Montfort* (Maastricht 1995; Publikaties Rijksarchief Limburg, nr. 2); M.C.J.C. van Hoof, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot (red.), *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811* (Den Haag 1997).

⁹ Roebroek, *Het Land van Montfort*, p. 140.

¹⁰ Roebroek, *Het Land van Montfort*, p. 165-166, acte van 12 mei 1769.

¹¹ Roebroek, *Het Land van Montfort*, p. 169-170; Roebroek vermeldt de schepenbank van Beesel en Belfeld op deze plaats ten onrechte niet als behorend bij het Land van Montfort. Hij vermeldt daardoor slechts vijf schepenbanken. Vergelijk G.L.D. Roks, *Inventaris van het archief van de schepenbank Beesel en Belfeld* (Maastricht 1982; inventarissenreeks Rijksarchief Limburg, nr. 24), p. 5-14.

sen, deurwaarders en boden waren voor hun benoeming van hem afhankelijk. In de periode 1747-1765 werd de drost bijgestaan door een luitenant-drost.

De casus Johannes Schmitz: procedure voor het hoofdgerecht Echt

De procedure tegen Johannes Schmitz kende in hoofdzaak het in strafzaken ten tijde van het ancien régime gebruikelijke verloop in vijf fasen: 'informatie preparatoire' of gerechtelijk vooronderzoek, aanhouding en examinatie van verdachte, het 'enquest' of onderzoek ter terechtzitting, het scherper examen, eindvonnis en tenuitvoerlegging.¹² Wij beginnen onze uiteenzetting met de tweede fase, wegens gebrek aan gegevens over de preparatoire fase.

Johannes Schmitz werd in januari 1761 in de omgeving van Echt aangehouden op verdenking van diefstal. Na zijn aanhouding werd hij verhoord door de luitenant-drossaard in aanwezigheid van twee schepencommissarissen uit de schepenbank Echt. Op basis van de tijdens het opsporingsonderzoek ingewonnen informatie diende de luitenant-drossaard op 15 januari de *provisionele feiten van belastinge* in. Johannes Schmitz werd beschuldigd van vijf strafbare feiten: het forceren van een offerblok te Sittard, idem in de kapel op de Schelberg te Echt, het ontvreemden van twee bijenkorven te Sittard, het verduisteren van daklood van de gereformeerde kerk te Sittard en het stelen van een neteldoekse 'neusdoek' te Echt. Op deze beschuldigingen heeft de verdachte Johannes Schmitz, zoals in dit stadium van de criminele procedure gebruikelijk, *semotis avvocato et procuratore*, dat wil zeggen zonder bijstand van advocaat of procureur, nog op dezelfde dag mondeling geantwoord (*personale responderinge*). De schepenbank van Echt heeft vervolgens de luitenant-drossaard bevolen de aanklacht schriftelijk te formuleren. Aan dit bevel heeft de luitenant-drossaard op 19 januari gevolg gegeven. De criminele eis luidde, dat de gedetineerde en beklaagde Johannes Schmitz wegens

'de begaene misdaden ende diefstallen in de voors. provisioneele feyten van belastinge vermelt, anderen ten exempel met soodaenige levensstraffe soude worden gestraft als bij de Landrechten ende in gevolgh Haer Hoog Mogenden placcaarten van den eersten april 1738 naer exigentie van saecke in recht en justitie soude bevonden worden te behooren'.

Uit de eis blijkt, dat de luitenant-drossaard een tweevoudige aanpak voor ogen stond. Volgens het statutaire recht van het Overkwartier werd diefstal met de galg gestraft, tenzij het gerecht van mening was, dat met een mindere straf volstaan kon worden, wegens de klein-

¹² J. Monballyu, 'De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16de tot 18de eeuw)', in: C.H. van Rhee, F. Stevens, E. Persoons (red.), *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning* (Leuven 2001), p. 74.

heid van de diefstal, of om andere redenen.¹³ Het plakkaat van 1 april 1738 richtte zich met name op de bestrijding van ‘brandstichters, doodslaagers, moordenaars, roovers, straat-schenders, landloopers, vagabonden, bedelaers en andere diergelijke delinquenten [die] onder de naem van heidens, Egyptenaers of andersints [opereren].’ Dit plakkaat, dat tot doel had effectief optreden tegen bendes mogelijk te maken, was ook bij de vervolging van individuele delinquenten geliefd bij rechterlijke officieren omdat, indien een verdachte op grond van dit plakkaat werd veroordeeld, de Raad van State de kosten van de vervolging diende te vergoeden, terwijl de rechterlijke officier bovendien nog een aanzienlijke premie ontving. Bovendien voorzag het plakkaat in een verminderde rechtsbescherming van zwervers en landlopers, waardoor de eisen die aan de bewijsvoering werden gesteld aanzienlijk lager uitvielen.¹⁴

Bij het indienen van de eis heeft de luitenant-drossaard, zoals in dergelijke zaken in het Overkwartier gebruikelijk, de schepenen verzocht, aan verdachte een procureur toe te wijzen, en hem op te dragen binnen acht dagen schriftelijk van antwoord te dienen. Het hoofdgerecht van Echt heeft vervolgens enige moeite gehad om een procureur bereid te vinden om de verdediging van Johannes Schmitz op zich te nemen. Kennelijk heeft men daartoe aangezocht de Roermondse notaris en procureur Edmund Dionysii – dezelfde die enkele jaren later een belangwekkende rol zou spelen bij de verdediging van Laurent Timmermans, gevangene van de heer van Dalenbroek. Dionysii bleek echter daartoe niet voetstoots bereid, aangezien hij door de luitenant-drossaard nog niet schadeloos was gesteld voor de kosten die hij zou hebben gemaakt voor de verdediging van een misdadiger, die in 1760 te Beesel, eveneens in het Land van Montfort, was geëxecuteerd.¹⁵

Nadat ter rolzitting van 24 januari 1761 de belangen van de procureur en de luitenant-drossaard tegen elkaar waren afgewogen, waarbij het argument van de drossaard de doorslag gaf, dat hij door de ‘frivole recusatie’ van de procureur werd gefrustreerd in de vervolging van verdachte en daardoor groot financieel nadeel leed – aangezien hij inmiddels voor bewaking en levensonderhoud van verdachte moest zorgdragen – werd procureur Dionysii toch met de verdediging van Johannes Schmitz belast. Op 31 januari werd schriftelijk van antwoord gediend.

Bij decreet van dezelfde datum werd vervolgens ‘de saecke ten thoon gereguleerd’; dat wil zeggen de schepenen droegen de luitenant-drossaard of diens procureur op bewijs te leveren, waarna de verdachte of diens procureur tegenbewijs zou mogen leveren. In de loop van de bewijsprocedure heeft de luitenant-drossaard de schepenen ervan weten te overtuigen, dat het bewijs van dien aard was, dat men het door middel van de pijnbank zou mogen com-

¹³ GLS 371, art. 1: ‘Ein dieff verbuert naer landts gebruyck sijn lijff, ende verdient die galge, ... ten waere dat het gericht mits de cleinicheit van de dieverije, oft andere oirsacke, bevonde, dat hie mit mindere lijffstraffe behoorde te volstaen.’

¹⁴ Groot Placcaetboek VI, p. 568-572; cfr. R. Camps, ‘Vagebonden in Venlo 1713-1794’, in: PSHAL 124 (1088), p. 236.

¹⁵ RAL, Archieven overheidsfunctionarissen ambt Montfort, inv.nr. 1556, extract uit het cohier van verbalen van 24 jan. 1761; over de rol van procureur Dionysii in het proces van de heer van Dalenbroek tegen Laurent Timmermans, zie: Berkvens, *A propos van de affaire Laurent Timmermans*, p. 21 e.v.

pleteren, zonder de procureur van verdachte in de gelegenheid te stellen namens hem van tegenbewijs te dienen. Aldus werd de ongelukkige Johannes Schmitz op 20 februari 1761 bij vonnis interlocutoir tot de pijnbank veroordeeld. Kennelijk wilde de luitenant-drossaard verder extraordinaris, dat wil zeggen enkel op de confessie van verdachte, procederen. De Gelderse Land- en Stadsrechten voorzagen echter niet in deze 'Hollandse' wijze van procederen.¹⁶ Op grond van het plakkaat van 1738, dat in een verzwakte rechtspositie voorzag voor bedelaars en vagebonden, achtte de luitenant-drossaard deze summiere procedure echter toelaatbaar. Hij stelde zich daarbij op het standpunt, dat Johannes Schmitz niet langer metterwoon te Sittard gevestigd was, en daarom als vagebond moest worden aangemerkt.¹⁷

Volgens de Gelderse Land- en Stadsrechten mocht een verdachte alleen tot de pijnbank worden veroordeeld als aan drie vereisten was voldaan: de schepenen moesten welbericht zijn van de omstandigheden van het geval; de schuld van de verdachte moest zeer waarschijnlijk zijn; en de aard van het delict moest zodanig zijn, dat veroordeling tot lijfstraf in de rede lag.¹⁸ Naar de mening van procureur Dionysii was aan het laatste criterium niet voldaan. De waarde van de diefstallen, waarvan zijn cliënt werd beschuldigd was dusdanig gering, dat veroordeling tot lijfstraf volgens de Gelderse Land- en Stadsrechten niet voor de hand lag. Hij diende daarom op 22 februari 1761 een request in bij het Staats Hof te Venlo, waarbij hij verzocht dit 'wederregtelijk en al te prematuur vonnis' van de schepenbank Echt te 'casseren ende annuleren'. Dit verzoek werd door het Staats Hof bij decreet van 12 maart 1761 gehonoreerd. Het Hof bepaalde dat de bewijsprocedure moest worden voortgezet 'op de voet van de landrechten, den gedetineerde ende beclaegde ... in sijnen contrarien thoon onvercort.'¹⁹

Het door Edmond Dionysii met succes ingestelde beroep tot nietigverklaring²⁰ van het interlocutoire vonnis wegens onjuiste toepassing van het recht had belangrijke gevolgen, zowel voor dit geval in concreto, als voor de behandeling van strafzaken door de schepenbank Echt en in het Land van Montfort in het algemeen. In concreto had de vernietiging van het gewraakte vonnis tot gevolg, dat nu het bewijs niet gecompleteerd kon worden door middel van de pijnbank, devolledige bewijsprocedure, bestaande uit 'thoon', 'reprochen' en 'salvatiën', moest worden gevolgd en dat verdachte aanspraak hield op de rechtskundige bijstand van procureur Dionysii. Daarnaast was het gevolg, dat Johannes Franciscus van den Broeck, raad en momboir²¹ van het Staats Hof te Venlo, die ambtshalve over dit verzoekschrift

¹⁶ Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands Regt* (Amsterdam 1686), dl. XXVII, nr. 11-16.

¹⁷ ARA, archief Staten-Generaal, inv.nr. 5341, missive van P. van Ulft, de dato 23 januari 1762.

¹⁸ GLS 380, art. 1-3.

¹⁹ ARA inv.nr. 5341, loketkas lopende, januari 1762 'Copie van de ordonnantie verleend bij de post' 12 maart 1761.

²⁰ Over het, wel van hoger beroep te onderscheiden, appel tot nietigverklaring zie: J. Monballyu, 'De Raad van Vlaanderen, een soevereine raad in strafzaken?', in: R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het tweede Hof van Holland Symposium*, Den Haag 1998 (ARA Publikatiereeks nr. 7), p. 89.

²¹ Momboir of voogd was de in Gelderland en in het Overkwartier gebruikelijke benaming van de procureur-generaal en advocaat-generaal bij het Hof. Hij voerde de titel van raad en momboir, omdat hij in niet-fiscale zaken als gewoon raadsheer bij het Hof kon optreden.

had moeten adviseren, geattendeerd werd op mogelijke gebreken in de toepassing van strafrecht en strafprocesrecht door de schepenbank Echt en in het Land van Montfort.

Na dit – zoals later zal blijken eerste – ingrijpen van het Staats Hof te Venlo, werd de procedure tegen Johannes Schmitz enigszins op de lange baan geschoven. De bewijsprocedure sleepte zich voort tot begin november 1761, toen de schepenbank Echt Johannes Schmitz opnieuw bij interlocutoir vonnis tot de tortuur veroordeelde. Ditmaal werd het tussenvonnis niet meer aangevochten, waarna het op 6 november ten uitvoer werd gelegd. Tijdens deze pijnlijke ondervraging bekende de ongelukkige Johannes Schmitz alle hem ten laste gelegde strafbare feiten. Tijdens de recollectie trok hij zijn verklaring echter in. Hierop besloten de schepenen van het hoefdgerecht Echt, op instigatie van de luitenant-drossaard, bij interlocutoir vonnis van 20 november 1761, hem opnieuw naar de pijnbank te verwijzen. De verdachte gaf er echter, op 22 november opnieuw ‘in loco torturae’ gebracht zijnde, de voorkeur aan om zijn misdaden vrijwillig te bekennen: een diefstal ter waarde van drie schellingen uit het offerblok van de kapel aan de Schelberg te Echt, alsmede een aandeel van zeven schellingen in een opbrengst van vijftien schellingen uit de verkoop van een gestolen bijenkorf. De overige hem ten laste gelegde feiten bleef hij echter ontkennen. Zoals voorgeschreven, heeft hij zijn bekentenis vervolgens binnen vierentwintig uur ‘buyten alle hechtenisse, boeyen ende banden onder den blauwen hemel’, ‘vrijwillig’ herhaald (de zgn. *recollectio sub dío*).

Op basis van de bekentenis van de verdachte concludeerde de luitenant-drossaard, dat het bewijs in zake was geleverd, waarna hij onder overlegging van het complete dossier zijn reeds in januari geformuleerde eis herhaalde, met het verzoek nu de zaak gesloten was, de schepenbank te completeren en over te gaan tot het wijzen van het vonnis. Aan het verzoek tot completering van de bank werd met bekwame spoed gevolg gegeven, waarna de schepenen van het hoefdgerecht Echt op 10 december 1761 tot de volgende uitspraak kwamen:

“t voors. Hooftgerichte met assumptie al(s) boven nae maenisse van de scholtis doende recht, condemneert den gedetineerde ende beclaegde ter oirsaecke van sijne gedaene dieverijen ende feyten in actis vermelt, dat hij met de koorde aen een galge door den scherprichter soodaenigh sal worden gestraft, datter de doot naevolght, ende verners met eene ijsere ketinge daeraen vast gehecht ende andere ten exempel blijven hangen tot spijsse der vogelen, verclaerende desselfs goederen ten behoeven van de heere cleger verbeurt, condemneerende des niet te min gedetineerden ende beclaegden in de costen ende misen van justitie ter taxatie ende moderatie van desen Hooftgerichte. Actum op den raedthuyse tot Echt den 10 decembris 1761.’

Cassatie van het vonnis: tussenkomst van het Staats Hof te Venlo en de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden

Toen men op 11 december 1761 tot tenuitvoerlegging van het vonnis wilde overgaan, kwam de zaak opnieuw onder de aandacht van Johan Frans van den Broeck, raad en momboir van het Staats Hof te Venlo, die te Echt aanwezig was in verband met de afwikkeling van een grensgeschil met het hertogdom Gulik. Aangezien hij op grond van de kanselarij-instructie van 1609 en op grond van artikel 40 van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611,²² belast was met het toezicht op de kwaliteit van de rechtspleging, wendde hij zich onverwijld tot het Staats Hof met het verzoek, 'dat alle voortganck in saecke bij provisie sal worden gehouden in staeth ende surcheantie'. Hierdoor werd de voorbereiding van een appel tot nietigverklaring van het vonnis mogelijk.

Als reden voor zijn verzoek vermeldde de momboir, dat hij er van overtuigd was, dat Johannes Schmitz, die inmiddels – in strijd met artikel 40 van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 – al bijna een jaar gevangen werd gehouden, niet wegens een diefstal ter waarde van tien schellingen, die hij uit angst voor de pijnbank had bekend, ter dood veroordeeld had mogen worden. Hij achtte het daarom wenselijk, dat 'de stucken in saecke gevloten' 'ten spoedigste' aan het Hof zouden worden overgelegd

'om te connen oordeelen oft gemelte vonnisse nae recht en merites van saecke gegeven is, soo niet dat hetselve bij desen Ed. Hove soodaenigh gecorrigeert oft verandert mach worden als naer exigentie van saecke bevonden sal worden te behooren'.

Bij appostille van dezelfde dag besloot het Staats Hof de gevraagde opschorting van het vonnis te verlenen, en de beschikking aan de luitenant-drossaard en aan het hoofdgerecht van Echt te doen betekenen, met bevel het Hof ten spoedigste over de toedracht te informeren.²³ Tevens stelde het Staats Hof de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden van de opschorting van het vonnis in kennis. In hun schrijven attendeerden de eerst presiderende en andere raden van het Staats Hof Haar Hoog Mogenden erop, dat de casus van Johannes Schmitz geen incident betrof:

²² Eeuwig Edict 12 juli 1611, art. 40: 'Ende zoo haest als den misdadighen zal ghevangen zyn oft ghecompareert hebben in persoone, de rechteren ende officieren en zullen niet laeten terstont te verstaen totter instructie van zijn proces, met corte ende prempatoire deleyen, ende hen behoorlijk t'informeren ende te doen alle andere deivoiren van recht, dienende zoo wel tot belastinghe als ontlastinghe vande voorsejde misdadighen. Ende t'proces alzo sommierlyck gheinstrueert zynde, de voorsejde rechteren zullen besorghen t'zelve t'eynden, zoo haest alst moghelijk zal wesen, sonder in eenigher manieren t'excederen den termyn van sesse maenden, selfs in saecken die meest twyffelachtich ende zwaer zyn. Ende zoo verre men bevint dat daer inne eenighe notable onachtsaemheyte ende dissimulatie geschiet zy, die van Onse raeden, waer onder zy resortierende zyn, zullen neerstichelyc doen, om de saeken t'huerwaerts te trecken, ende de zelve van stonden aen te vuideren nae recht, ende voorts te procederen ter calengie ende straffinghe van zulcke onachtsaeme rechteren ende officieren, ghelijck de circonstanciën van hun misbruyck dat verheyschen zullen.'

²³ RAL, Hof van Venlo, inv.nr. 1071.

‘Aengesien nu in de criminele proceduren alhier te lande dickwils seer veele abuysen en wederrechtelijke incidenten bij de ondergerichte – als bestaende meestendeels in onervaren en ongeletterde luyden – in het vervolgh soude connen werden begaen en dat in criminalibus alhier te lande geen revisie noch appel gepermitteert is volgens Landrecht pag. 336 art. 6 en cancelerije-instructie van den jaere 1609 art. 37, soo nemen wij onderdanighst de vrijheydt Uw Hoog Mog. voor te draegen, oft hoogstedeselve niet het voorzichtigste en het raetsaemste souden vinden tot voorkoominge van alle eventuele en irreparabele abuysen, dat van alle incidenten, debatten en vonnissen in crimineele saecken en besonder in dit geval bij de gerechten gegeven alhier bij den Hove derselve examinatie en confirmatie voor derselver executie moghte werden verleent, soo en in dier voegen als Sijne Coninghlijke Pruyssische Majesteyt heeft gelieven goet te vinden in hooght desselfs ressort in het Overquartier van Gelderlandt al overlange jaeren te statueren, en daertoe het Hoff aldaer te ordonneeren, sullende ootmoedighst d’ eere hebben Uw Ho.Mog. heylsaeme ordres soo omtrent dit tegenwoordig geval als omtrent ons voordere geproponeerde af te waghten.’²⁴

Deze brief werd ter vergadering van de Staten-Generaal van 14 december 1761 gelezen en in handen gesteld van de Gedeputeerden tot de zaken van het Overkwartier, om daarover tezamen met enige gecommiteerden uit de Raad van State te dienen van advies.²⁵

Het verzoek van het Staats Hof om nadere informatie over de totstandkoming van het opgeschorte vonnis resulteerde in een opmerkelijk schrijven van twee schepenen van het hoofdgerecht Echt, waarin zij de totstandkoming van het gewraakte vonnis toelichtten. De schepenen Wackers en Schoolmeesters verklaarden, dat zij tezamen met twee andere schepenen van het hoofdgerecht, aangevuld met drie schepenen van Nieuwstadt de beklagde Johannes Schmitz bij meerderheid van stemmen tot de galg hadden veroordeeld. Alvorens zij daartoe waren over gegaan, hadden

‘de berichtdoenders, die alsmede hunne voors. confraters onkundigh sijn in de rechten, om hunne conscientie te dechargeren... copie [genomen] der bekentenissen die den voors. gedetineerde den 6. november lestleden in de torture gedaen heeft, ende met deselve sigh vervoeght tot eenige onpartijdige rechtsgeleerde, om daer omtrent hun sentiment te weten’.

De aldus – in strijd met het Gelderse Landrecht²⁶ – geconsulteerde rechtsgeleerde bleek van mening, dat de geringheid van diefstal de doodstraf niet rechtvaardigde, en dat het twijfelachtig was of de door verdachte bekende feiten wel voldoende bewezen waren. Hij had daarom geadviseerd de beklagde, conform de Gelderse Land- en Stadsrechten, een ‘mindere

²⁴ RAL, Hof van Venlo, inv.nr. 62, register van minuten etc.

²⁵ Over de vaste commissies van de Staten-Generaal in de achttiende eeuw, zie: N.M. Japikse, ‘De Staten-Generaal in de achttiende eeuw’, in: S.J. Fockema Andreae, H. Hardenberg (red.), 500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden (Assen 1964), t.a.p. p. 100.

²⁶ GLS 336, art. 1 verbood de ‘lege bancken’ zich te ‘beraden mit enige rechtsgeleerde ofte bie deselve ’t vonnis doen stellen’.

straffe' op te leggen, te weten geseling en een brandmerk. Waarom de schepenen dit advies niet hadden gevolgd, maar Johannes Schmitz tot de galg hadden veroordeeld, daarover lieten zij zich niet uit. Wel spraken zij de hoop uit dat zij hiermee het Hof voldoende zouden hebben geïnformeerd en dat zij 'ten effecte van dijen buyten kosten sullen blijven'.²⁷

Deze openhartige bekentenis van beide naar eigen zeggen rechtsonkundige schepenen schokte de momboir zodanig, dat hij daarin aanleiding zag, zich rechtstreeks tot de Staten-Generaal te wenden. In zijn missive van 18 december 1761 deed momboir Van den Broeck niet alleen verslag van zijn interventie ten behoeve van Johannes Schmitz, maar vroeg hij ook aandacht voor de 'pernicieuse gevolgen die gemelde ongehoorde maniere van procederen in crimineele saacken bij de ondergerichten en derselver reghters (wel) niet moeste uytleveren'. Hij besloot zijn missive met het verzoek 'dat haer Hoog Mogende dien aangaande tot handhavingh van de justitie een spoedige voorsieninghe gelieven te doen'. Deze missive met bijlagen werd ter vergadering van de Staten-Generaal op 22 december gelezen en eveneens ter hand gesteld van de Gedeputeerden tot de zaken van het Overkwartier, die samen met enkele gecommiteerden uit de Raad van State de zaak dienden te onderzoeken, alvorens daarover te rapporteren.²⁸

Op 8 januari 1762 kwam de affaire Johannes Schmitz opnieuw in de vergadering van de Staten-Generaal aan de orde. Conform het advies van de Gedeputeerden tot de Zaken van het Overkwartier werd besloten, de luitenant-drossaard Peter van Ulft en het hoofdgerecht van Echt te gelasten 'alle de informatiën, notuelen, dingtalen, stucken en bewijsen in de voors. procedure gehouden, ingewonnen en overlegd' over te zenden naar Den Haag 'met verdere last om interim en gedurende Haar Hoog Mogende deliberatiën met de executiën haerer vonnisse in desen te supercederen en dus alles te houden in staate.' Tevens werd besloten alle ter zake ingekomen stukken in handen te stellen van de landsadvocaten, die de Staten-Generaal van advies zouden moeten dienen, niet alleen over de merites van het vonnis zoals door het hoofdgerecht Echt gewezen, maar ook over de voorstellen tot verbetering van de criminele procedure ten plattelande, zoals in de missives van het Staats Hof en van de momboir vervat.²⁹ Hierna diende de luitenant-drossaard op 23 en 29 januari nog enkele 'reflexiën' over de affaire Johannes Schmitz in bij de Staten-Generaal, alvorens bij missive van 1 februari het complete procesdossier over te zenden; terwijl de momboir op 9 februari nog een 'Corte Memorie' aan de affaire wijdde, waarop de luitenant-drossaard op 11 maart reageerde door middel van een 'nadere en ampele deductie der Gelderse Landreghten'. Ook deze correspondentie werd conform de resolutie van 8 januari in handen

²⁷ RAL, Hof van Venlo, inv.nr. 1071, 'Bericht voor D. Wackers en Johannes Schoolmeesters, beyde schepenen van den Hooftgerichte der stadt Echt, op de requeste bij den heere raedt ende momboir aen desen Ed. Hove den 11. decembris 1761 gepresenteert' (geëxhibeert 18 december 1761).

²⁸ Gedrukte resoluties van de Staten-Generaal 1761, fol. 792.

²⁹ Gedrukte resoluties van de Staten-Generaal 1762, fol. 23-24; bij missive van 1 februari 1762, te Den Haag ontvangen op 4 februari, werden de originele procesakten aan de Staten-Generaal toegezonden en aan de landsadvocaten ter hand gesteld (gedrukte resoluties Staten-Generaal 1762, fol. 77).

gesteld van de landsadvocaten, die op 23 oktober 1762 advies uitbrachten aan Haar Hoog Mogenden.³⁰

Uit de ‘reflexiën’ en de ‘nadere en ampele deductie’ van de luitenant-drossaard wordt duidelijk, dat hij grote bezwaren had tegen het voorstel van de momboir om criminele sententies van de schepenenbanken in Staats Opper-Gelder te onderwerpen aan toetsing door het Staats Hof te Venlo. Hij stelde zich op het standpunt, dat op grond van GLS 336 art. 6 revisie van criminele sententies in het Overkwartier niet was toegelaten. Hij herinnerde de Staten-Generaal er aan, dat zij nooit hadden gepoogd ‘om verre te werpen ’s Landts-Privilegiën ofte daer in enige nieuwigheden in te introduceeren’ en sprak het vertrouwen uit, ‘dat hoogst deselve die ook nu en voortaan sullen gelieven te maintaineren en te handhaven’.

Zijns inziens was er van excessen in criminele procedures in het algemeen geen sprake. Voorzover sprake was van ‘eenige excessen van debatten in crimineele saeken’, kon men deze over het algemeen toegeschrijven aan de procureurs van de beklaagden, ‘dewelcke niet anders en zoeken als het desparaet remedie van verlenkenisse des levens’ en er naar streefden de rechterlijke officieren zodanig op kosten te jagen, dat zij ‘op pretexte van medogenthey’ de verdachten ‘van de welverdiende straffe [zouden] verlossen, sonder in aanschouw te neemen ofte deselve grotere quaedtdoenders sullen worden ofte niet’. Zo er al enige noodzaak was tot hervorming van het strafprocesrecht, zou deze volgens de luitenant-drossaard eerder een beperking, dan verruiming van de rechten van de verdachte en diens procureur moeten inhouden.

De kritiek van de momboir was van meer fundamentele aard. In een uitvoerige memorie analyseerde hij de feiten van belastinge, de bewijslevering door de rechterlijke officier, de onbestendigheid van de getuigenverklaringen, de ontoelaatbaarheid van de bekentenis van de verdachte en de gang van zaken met betrekking tot de toepassing van de pijnbank, alvorens te concluderen tot nietigheid van het vonnis en voorstellen te doen om dergelijke ‘irreguliere en ongehoorde manieren van procederen’ voor het toekomstige te voorkomen.

Zijns inziens was er sprake van ernstige juridische gebreken in de procedure en van verregaande beïnvloeding van de schepenen door de luitenant-drossaard, met name via diens schoonzoon, die de rol van gerechtssecretaris vervulde. De bezwaren van de momboir richtten zich onder andere tegen het gerechtelijk vooronderzoek. Zijn inziens was dit ondeugdelijk, omdat een groot aantal verklaringen slechts van horen zeggen was, dan wel afkomstig van ‘onnozele’ getuigen, en omdat het corpus delicti in een aantal gevallen ontbrak. De schade aan het offerblok in de kerk te Sittard was al hersteld voordat de schepenencommissarissen de gerechtelijke plaatsopneming hadden verricht en de gestolen bijenkorven waren niet met zekerheid te herkennen. Zijns inziens had Johannes Schmitz wegens de geringheid van de strafbare feiten waarvan het corpus delicti wèl was gebleken niet ter tortuur verwezen mogen worden. Nu dat echter toch was geschied, had de sche-

30 Gedrukte resoluties van de Staten-Generaal 1762, fol. 66-67; 73; 77; 125; 176, 716-718.

penbank geen acht mogen slaan op de verklaringen die Johannes Schmitz op de pijnbank had afgelegd. De rechterlijke officier had verzuimd de schepencommissarissen te voorzien van interrogatoria. De ondervraging was, in strijd met het recht, niet geleid door de schepencommissarissen maar door gerechtssecretaris van de Leeuw, die als schoonzoon van de luitenant-drossaard Peter van Ulft niet als objectief kon worden beschouwd, en door procureur Lamberts, die namens de luitenant-drossaard optredend, evenmin als onpartijdig kon gelden. Deze twee hadden 'de torture naer haer phantasie gedirigeert': zij hadden verdachte ondervraagd op 'feiten niet *in actis*', waarvan hij niet eerder beschuldigd was. De schepencommissarissen hadden verzuimd daartegen op te treden. Tot overmaat van ramp hadden zij bovendien goed gevonden, dat procureur Lamberts eigenhandig de bekentenis van Johannes Schmitz had geredigeerd, op zodanige wijze dat deze zo veel mogelijk ten nadele van verdachte was uitgevallen; waarna Johannes Schmitz, die als Guliks onderdaan de 'Nederduytse taele' niet machtig was, de verklaring in goed vertrouwen had ondertekend. Deze confessie was volgens het Gelderse Landrecht op zich ook weer onvoldoende voor de daarop gevolgde veroordeling. De schepenen hadden de bekentenis moeten verifiëren aan de hand van het *corpus delicti*.³¹

Volgens de momboir waren de strafbare feiten, zelfs indien ze bewezen verklaard zouden zijn, niet van dien aard, dat veroordeling tot een lijfstraf in de rede zou hebben gelegen. Dat dit ten onrechte wel was geschied, was zijns inziens te wijten aan onjuiste interpretatie van GLS 371, art. 1. Volgens dit artikel verdiende een dief de strop, tenzij de schepenen van mening waren, dat men vanwege 'de cleinicheid van de dieverije' met een geringere straf zou kunnen volstaan. Om dit artikel op een juiste wijze te kunnen interpreteren, verwees de momboir naar GLS 352, art. 1 en 2, betreffende de diefstal van veldvruchten en het beschadigen van omheiningen en dergelijke. Deze delicten waren volgens het GLS boetstraffelijk van aard, zelfs bij een aanzienlijke geldswaarde. Deze artikelen zouden naar analogie toegepast moeten worden op de vermeende diefstal van bijenkorven. Het ontbreken van een expliciete strafbaarstelling van de diefstal van bijenkorven stond zijns inziens een lijfstraffelijke veroordeling in de weg. De geringe waarde van de mogelijk uit offerblokken gestolen geld rechtvaardigde zijns inziens evenmin een veroordeling tot lijfstraf. Eventuele pogingen om deze diefstal tot een gekwalificeerd delict op te blazen, als zijnde kerkdiefstal (*sacrum de sacrum*) waren zijns inziens kansloos, omdat het slechts ongewijde penningen betrof (*non sacrum de sacro*). Hij concludeerde daarom, dat het vonnis 'irregulier en ongehoord' was en derhalve vernietigd zou moeten worden.

Om te voorkomen, dat de subalterne schepenbanken van Staats Opper-Gelder in de toekomst opnieuw de regels van het strafprocesrecht met voeten zouden treden, stelde de momboir aan de Staten-Generaal voor aansluiting te zoeken bij de praktijk, zoals die zich

³¹ GLS 383, art. 18: '... ende den gerichte moet gebleken ende kennelick sijn dat die misdaet bie hem bekendt, oick in der waerheit is geschiet'.

inmiddels in Oostenrijks en Pruisisch Opper-Gelder had ontwikkeld. Hij wees er in dit verband op, dat het inmiddels in de Zuidelijke Nederlanden gebruikelijk was, dat vonnissen in lijfstraffelijke zaken niet mochten worden uitgesproken, alvorens ze door de Geheime Raad te Brussel waren bevestigd. Hij achtte het in deze relevant te vermelden, dat ook uitspraken van de Soevereine Raad te Roermond, het moederhof van het Staats Hof te Venlo derhalve, dat bestond uit wetenschappelijk gevormde, professionele rechters, aan deze regel waren onderworpen, zoals zou moeten blijken uit een tweetal criminele vonnissen,³² die recent nog voor de pronuntiatie ter bevestiging aan de Geheime Raad waren opgezonden. Daarnaast wees hij er op, dat al in 1729 in Pruisisch Opper-Gelder de regel was ingevoerd, dat interlocutoire vonnissen en definitieve vonnissen in strafzaken door schepenenbanken geweest, ter fine van approbatie aan het Justitz-collegium te Geldern moesten worden opgezonden, zonder dat dit werd beschouwd als een aantasting van GLS 336, artikel 6. Hij verbond hieraan de conclusie, dat verplichte toetsing van vonnissen in strafzaken niet in strijd was met het in het Gelderse Landrecht en dat het daarom zonder meer vrijstond aan de Staten-Generaal om deze regel in Staats Opper-Gelder in te voeren. Daarmee zou dan in zijn gedachtegang automatisch een einde komen aan het 'waarlijk afgrijselijk [feit], dat het leeven van een mensch moet hangen van het oordeel van lompe, onkundige en dickwijls partijdige boeren-scheepenen.'

De Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden als cassatie-rechter

Op 28 oktober 1762 kwam de affaire Johannes Schmitz opnieuw in de vergadering van de Staten-Generaal aan de orde. Op deze dag namen Haar Hoog Mogenden kennis van de bevindingen van de landsadvocaten, die ingevolge de eerder genomen resoluties de procesakten en de zijdens de luitenant-drossaard en het hoofdgerecht Echt enerzijds en de momboir van het Staats Hof te Venlo anderzijds ingediende memories hadden geanalyseerd. Op grond van het advies van de landsadvocaten, besloten de Staten-Generaal, dat het vonnis, van de schepenen van het hoofdgerecht Echt 'zal worden gehouden voor niet geweest en gesteld buyten effect, zoals hetselve buyten effect gesteld word mits desen'. Het hoofdgerecht diende in plaats van het vernietigde vonnis – naar analogie van de in middeleeuwse hoofdvaarten gebruikelijke procedure – een door de landsadvocaten geformuleerd concept-vonnis, als eigen vonnis te Echt uit te spreken. De strekking van dit vonnis was, dat Johannes Schmitz werd veroordeeld,

'ter oirsaake van diverse gepleegde dieverije en feyten in actis vermeld, omme gebragt te werden ter plaatse daar men gewoon is crimineele justitie te doen, en aldaer met roeden

³² Genoemd worden de processen tegen Johannes Crebber en N.N. Ingenbraebel. In verband met inventarisatie van het archief van de Soevereine Raad was het momenteel niet mogelijk de desbetreffende procesakten te bestuderen.

te worden gegeeselt, bant hem voorts ten eeuwigen dagen uit het Overquartier van Gelderland onder deesen staat ressorterende, mitsgaders uit het geheele district van de generaliteit, zonder ooit daar weder binnen te komen op zwaardere straffe, ontsegt den heer klager zijnen verderen of anderen eysch en conclusie op ende jegens den gedetineerden en beklaagden gedaen en genoomen, en condemneert niet te min denselven gedetineerden en beklaagden in de kosten en misen van justitie, ter taxatie en moderatie van deesen Hoofdgerichte.'

Hoewel de Staten-Generaal aldus tegemoetkwamen aan de bezwaren van de momboir Johannes Franciscus van den Broeck tegen de in het geval van Johannes Schmitz gevolgde procedure, bleken zij niet bereid om ook zijn andere aanbeveling op te volgen, en voor het toekomstige algemene maatregelen te treffen, die dwalingen van rechtsonkundige plattelandsschepenen in de toekomst zouden kunnen voorkomen. Kennelijk met het oogmerk, de substituut-drossaard Peter van Ulft te appaiseren, stelden de Staten-Generaal, dat zij door deze resolutie op geen enkele wijze inbreuk wensten te maken op de Gelderse Landen Stadsrechten, zoals die 'gestatueert ende in observantie zijn'. Zij verklaarden in tegendeel, dat deze ook in de toekomst exact zouden moeten worden nagekomen, en dat de resolutie in het geval van Johannes Schmitz niet in precedent mocht worden getrokken. Nadrukkelijk werd besloten, 'dat ten opzichten van de crimineele procedures en vonnissen zal worden gebleeven bij het oud gebruyck, conform de voorn. landrechten tot dato deeses geusiteert'. Het Staats Hof en de momboir moesten zich tevreden stellen met de opmerking, dat Haar Hoog Mogenden 'zich laten welgevallen de conduite bij meergemelte Hove in de voorzeide zaake gehouden'. Bovendien werd hen permissie verleend in voorkomende gevallen

'dat in de crimineele justitie bij den gerechten exces of misbruyck mogte worden begaen, daarjegens bij surcheance ofte andersints sodanig te voorsien, als na omstandigheden van zaken mogt worden gerequireert en daarvan ten spoedigsten aan Haar Hoog Mogende kennisse te geven, ten einde daar omtrent bij haar Hoog Mogende te worden gesteld zodanige ordre als bevonden zal worden te behooren.'³³

Conclusie

Wat is nu het belang, van de hier in den brede uitgesponnen casus? Aan het slot van mijn inaugurele rede, heb ik in 1999 gesteld, dat mijns inziens in de Staatse Landen van Overmaze en in Staats Opper-Gelder het initiatief tot vernieuwing van het strafrecht uitging van magistraten.³⁴ Deze observatie strookt niet met de opvatting van G. Bossers, die ten zeer-

³³ Gedrukte resoluties Staten-Generaal 28 oktober 1762, fol. 716-718.

³⁴ Berkvens, *A propos van de affaire Laurent Timmermans*, p. 40.

ste betwijfelt of in deze territoria het initiatief tot vernieuwing van het strafrecht van magistraten is uitgegaan. Zijns inziens heeft er daar helemaal geen vernieuwing van strafrecht en strafprocesrecht, vergelijkbaar met die in andere territoria, plaatsgevonden vóórdat deze territoria in 1795 werden ingelijfd in Frankrijk, hoe verlicht sommige overheidsfunctionarissen ook waren 'op papier'.³⁵

De casus van Peter van Ulft contra Johannes Schmitz illustreert – naar ik meen – enerzijds het zorgwekkende peil van de strafrechtspleging ten plattelande in Staats Opper-Gelder in de tweede helft van de achttiende eeuw. Anderzijds vestigt deze casus de aandacht op de wijze, waarop procureur Dionysii, op creatieve wijze omgaand met de beperkingen die de Gelderse Land- en Stadsrechten stelden aan de mogelijkheid van hoger beroep of revisie in strafzaken, door tussenkomst van het officie-fiscaal van het Staats Hof te Venlo, erin is geslaagd het vonnis van het hofgerecht Echt te laten vernietigen door de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Het ingesteld beroep tot nietigverklaring vestigt tevens de aandacht op een weinig bestudeerd aspect van de taakuitoefening van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, namelijk als hoogste rechter in het geval van *recursus ad principem* vanuit de Generaliteitslanden en de pragmatische wijze waarop Haar Hoog Mogenden daaraan concreet invulling gaven.

De casus is ook interessant vanwege het politieke aspect. De momboir of procureur-generaal van het Staats Hof van Venlo beschouwde de onjuiste toepassing van het recht door de schepenen van Echt niet slechts als een incident. Voor hem was de affaire Johannes Schmitz aanleiding om bij de Staten-Generaal te pleiten voor het instellen van een verplichte toetsing van vonnissen in strafzaken, gewezen door subalterne schepenenbanken in het ressort van de generaliteit. Hoewel in deze casus nog geen sprake is van een rechtstreekse afwijzing van de tortuur op humanitaire gronden, blijkt de momboir toch reeds uiterst kritisch te staan tegen de toepassing van dit onderzoeksinstrument. Zijn pleidooi om naar het voorbeeld van de Oostenrijkse Nederlanden de tenuitvoerlegging van kapitale straffen op te schorten, totdat deze door de soeverein zouden zijn bevestigd, vormt mogelijk reeds een aanwijzing in de richting van beperking, c.q. afschaffing van de doodstraf. Men kan vaststellen, dat vanuit Staats Opper-Gelder al vroeg in niet mis te verstane bevoordingen werd gewezen op misstanden op het gebied van de strafrechtspleging ten plattelande, maar dat deze signalen niet leidden tot verdergaande maatregelen van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. De maatregelen die in Oostenrijks en Pruisisch Opper-Gelder door verlichte monarchen, zoals Maria Theresia en Frederik II werden genomen, staan in schril contrast met de inertie van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, die niet in staat bleken adequaat te reageren op initiatieven tot hervorming uit de diaspora.

35 Zie: Pro Memorie 3.2(2001), p. 349.

IS ECHTGESCHEIDEN OOK ECHT GESCHIED? HET VERHAAL VAN EEN PROCES

Wat is waarheid? De Romeinse gouverneur Pontius, Pilatus met zijn bijnaam, zal nooit vermoed hebben dat zijn naam nog eeuwenlang verbonden zou blijven met deze vraag.¹ In de talloze publicaties betreffende het proces van Jezus wordt hij nu eens als een wreed heerser afgeschilderd, dan weer als een twijfelaar, een stoïcijn, een scepticus, een onbekwaam en ongeïnteresseerd rechter of politicus, in vele gevallen als iemand die minder bekommerd was om de waarheid dan om zijn politieke toekomst. Zijn uitspraak is dus typisch en ten aanzien van zijn eigen opvattingen en positie in eerste instantie relevant. Toch is de context waarin deze woorden werden gesproken van nog groter belang: Pilatus sprak hier als rechter, door leden van het Sanhedrin gesolliciteerd om uitspraak te doen in een kwestie die zijn begrip te boven ging: een zaak van godslastering.

De hem voorgelegde zaak kon niet zonder besluit blijven: hij, de politicus, moest om politieke redenen als rechter beslissen over het optreden van Jezus, hoe weinig hij ook begreep omtrent de waarheid van de aan de verdachte ten laste gelegde feiten. Géén veroordeling was voor hem al even erg als, zo niet erger dan er wél een uitspreken, hoe zwak de band ook was tussen de hem bekende feiten en zijn rechterlijk oordeel. Zijn verzuchting was de defaitistische uiting van het besef dat hij geen uitweg zag uit zijn dilemma. Het was voor een Romein, niet bekend met wat later de Inquisitionsmaxime zou heten, ook vreemd dat hij zich in de materie moest verdiepen, daar waar hij gewend was te oordelen op grond van de formele waarheid. Vandaar kwam het dat hij uiting gaf aan de opvatting dat de waarheid slechts relatief is.

Dat besef van de relativiteit van de waarheid en de opvatting dat de juridische waarheid en de feitelijke, de historische of de theologische waarheid niet hoeven samen te vallen vinden wij vandaag nog steeds terug in de opinie van rechtspositivistische juristen. De juridische waarheid moet in hun ogen op de eerste plaats operationeel of teleologisch zijn, en slechts op de tweede plaats ook wáár. Stelt men zich op dat rechtspositivistische standpunt, dan komt men mijns inziens te staan voor een heel moeilijk probleem: met name dat van de verhouding tussen het rechterlijk oordeel en de rechtvaardigheidseisen die daaraan ten grondslag (zouden moeten) liggen.² Meer bepaald: is er een rechtvaardige oplossing voor aan de rechter voorgelegde zaken mogelijk wanneer men voorbijgaat aan de vraag wat de materiële waarheid is? Is het dan wel nuttig en nodig als jurist, als rechter, te zoeken

¹ Joh. 18.38.

² Zie E.C. Coppens, 'Waar is recht. Over waarheid, trouw en borgstelling', in: Groniek 153 (2001), p. 467-483, waar nader wordt ingegaan op L.C. Winkel, *Themis en Clío, bondgenoten of vijanden? Een beschouwing over waarheid in recht en geschiedenis* (Deventer 1994).

naar de materiële waarheid en daarvoor alle beschikbare middelen in te zetten of kan men volstaan met een rituele dans rond de formele waarheid?

Deze vragen zijn uiteraard ook van belang voor al wie onderzoek doet op rechtshistorisch gebied. Wanneer men er van uitgaat dat de juridische waarheid en de historische waarheid niet met elkaar in tegenspraak (mogen) zijn, kan men met enige kritische zin veronderstellen dat de in de juridische archieven te vinden gegevens ook valabele historische informatie bieden. In het tegenovergestelde geval echter moet men concluderen dat juridisch materiaal praktisch onbetrouwbaar is voor historisch onderzoek, temeer daar juridische bronnen vaak multi-interpretabel zijn. Ik ben er mij wel van bewust dat deze tegenstelling wat te scherp is ingezet en berust op een puur theoretische overweging en dat er ook andere antwoorden mogelijk (zouden moeten) zijn. Maar zelfs als men dit erkent – of juist daarom – moet er toch een uitweg gevonden worden uit dit dilemma. Daarom wil ik hierna, aan de hand van een voorbeeld, nader ingaan op de beperkte bewijskracht van rechterlijke archieven. In casu gaat het over een geruchtmakend echtscheidingsproces uit 1826.³

Het verhaal

Alles begon met de Franse revolutie en de daaropvolgende politieke moord op koning Lodewijk XVI in 1793. De kwalificatie ‘politieke moord’ is al een geladen omschrijving, die ook voor andere interpretaties vatbaar is. Hier echter is de term wel op zijn plaats. De terechtstelling van Lodewijk was namelijk het gevolg van een bij meerderheid genomen besluit van de hoogste politieke macht, de *Convention Nationale*. Deze politieke vergadering was samengesteld uit een meerderheid van radicale elementen, die het koningschap afgeschaft wilden zien en vervangen door een republiek. Onder de voorstemmers voor de terechtstelling van de koning bevond zich toen ook een zekere heer François Martin Poultier d’Elmotte. Deze gedeputeerde was geboren in Montreuil-sur-Mer (Pas-de-Calais) op 31 december 1753. Hij werd opgevoed door de Benedictijnen en was (na zijn uittreding uit het klooster?) achtereenvolgens *gendarme du roi*, officier in het *régiment de Flandre*, secretaris van de intendant van Parijs, professor in de wiskunde aan de militaire school en volksvertegenwoordiger in de *Convention Nationale* voor het Noorderdepartement. Nadat hij voor de doodstraf voor Lodewijk XVI had gestemd zetelde hij nog in de *Conseil des Anciens*, en daarna in de *Conseil des Cinq-Cents*. Onder Bonaparte werd hij benoemd tot militair commissaris in zijn geboortestad Montreuil-sur-Mer. Tijdens de Honderd Dagen ten slotte werd hij nog eenmaal *Député* in Parijs.⁴ Om zijn politieke rol kreeg hij – zoals zijn collega’s in de

3 Met dank aan collega C.J.H. Jansen voor zijn waardevolle suggesties.

4 Zie www.ifrance.com/rcombes/les%20deputes%20regicides.htm.

Convention – na het herstel van de monarchie in 1814 het etiket opgeplakt van *régicide* of koningsmoordenaar.

Het gebruik van de termen koningsmoord en *régicide* heeft, historisch gesproken, dus wel degelijk zin, vooral omdat diegenen die deel hadden genomen aan de veroordeling van de koning na 1814 in moeilijkheden kwamen. Zo ook Poultier d'Elmotte: hij werd in 1815 of 1816 als *convotionel régicide* veroordeeld en uit Frankrijk verbannen. Aanvankelijk vluchtte hij naar Amsterdam, waarna hij richting Franse grens terugkeerde en zich vestigde in Doornik. Het is niet onbelangrijk hier te vermelden dat hij gedurende zijn verbanning ook meewerkte aan de *Journal de Gand* en aan de *Courrier de l'Europe*, verbonden als hij was aan de loge van het Groot-Oosten van Frankrijk.⁵

In het leven van Poultier d'Elmotte komen veel gegevens samen, van belang voor het hierna te bespreken proces. Vooreerst zijn geboortestad Montreuil-sur-Mer: daar huwelijkte hij zijn dochter Modeste Rose op achttienjarige leeftijd uit aan de Nederlandse militair Adolf Pieter Boellaard van Tuyl, die toen – om welke reden dan ook⁶ – in Frankrijk verbleef. Het huwelijk werd gesloten door⁷ de ambtenaar van de burgerlijke stand in Montreuil op 6 januari 1813. Het is niet zonder belang daarbij te vermelden dat er een redelijk groot leeftijdsverschil was tussen beide huwendes: Boellaard was namelijk twaalf jaar ouder dan zijn jonge bruid.⁸ Anderzijds was dat weer niet vreemd in de burgerlijke kringen van die tijd. Belangrijker zal wel het verschil in afkomst en cultuur zijn geweest.

Hoewel Amsterdam ook in het begin van de negentiende eeuw een toevluchtsplaats was van in eigen land onwelkome lieden, om redenen van politieke, religieuze of filosofische overtuiging of omdat zij volgens de eigen nationale wetten wat te verbergen hadden, kan de vlucht van Poultier d'Elmotte naar Amsterdam toch op de eerste plaats verklaard worden vanuit het huwelijk van zijn dochter met de Nederlandse militair Boellaard. Dat Poultier met zijn dochter en schoonzoon meereisde naar Nederland wordt ook bevestigd door de omstandigheid dat beiden ook bijna onmiddellijk met hem terug zijn gekeerd naar Doornik: daar werden uit het huwelijk van Adolf Pieter Boellaard van Tuyl en Modeste Rose Poultier d'Elmotte vier kinderen geboren, het eerste in 1816, de andere respectievelijk in 1818, 1819 en 1824.

Het is mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat Adolf Boellaard van Tuyl Doornik toegewezen had gekregen als militair garnizoen en dat hij de familie Poultier met zich meenam naar zijn militaire standplaats. Dat betekent dat niet hij zijn schoonvader was gevolgd, maar dat Poultier zijn dochter en schoonzoon volgde en dat zij in Doornik misschien zelfs onder één dak woonden. In die toestand kwam wel verandering door de promotie van

5 Beide kranten hadden de reputatie de vrijmetselarij gunstig gezind te zijn.

6 Aangezien de noordelijke Nederlanden waren geannexeerd is het niet ondenkbaar dat Boellaard dienst had genomen in het Franse leger, of daartoe verplicht was. Dat zou kunnen verklaren dat hij in contact kwam met de militaire commissaris van Montreuil.

7 Cf. C.S. Zachariae (revu par Aubry et Rau), *Cours de Droit Civil français* (Brussel 1850²), deel 2, p.105: 'Considéré quant à sa forme extérieure, et indépendamment des solennités relatives à la manifestation du consentement des contractants, le mariage exige, comme condition essentielle à son existence, que l'union des parties ait été prononcée au nom de la loi par un officier de l'état civil.'

8 Adolf Boellaard van Tuyl werd geboren op 14 december 1784 in Meerkerk als zoon van Dirk en Dorothea Beatrix Boellaard.

Adolf Boellaard van Tuyl tot luitenant-kolonel en zijn vertrek, met vrouw en kinderen, naar Gent. Wellicht is hierbij ook het verband te zoeken met de journalistieke bijdragen van zijn schoonvader aan de *Journal de Gand*. Vader Poultier d'Elmotte bleef wel in Doornik achter.

In die jaren was Gent een belangrijke garnizoenstad, met een aanzienlijke Noord-Nederlandse kolonie. De stad was namelijk niet alleen militair van belang, maar ook economisch: het was een van de eerste geïndustrialiseerde centra van de Nederlanden, vooral bekend om zijn katoenindustrie. Bovendien had Willem I er in 1817 een nieuwe universiteit gesticht met een staf die gedeeltelijk uit Nederlandse⁹ en Duitse professoren bestond, en waarin ook een niet onaanzienlijk aantal studenten van boven de grote rivieren studeerde.

In deze stad werd Adolf Boellaard van Tuyl luitenant-kolonel bij de zesde afdeling Infanterie.¹⁰ De familie vestigde zich praktisch in het centrum, in een burgershuis van de Sint-Pietersnieuwstraat, niet ver van de Kouter, waar de Nederlandse kolonie een ontmoetingsplaats had gevonden. Hun woning moet voor die tijd aanzienlijk zijn geweest, tenminste als men het grote aantal dienstboden in aanmerking neemt, zoals uit gerechtelijke stukken zou blijken. Gegeven het feit dat in februari 1824 hun jongste dochter nog in Doornik werd geboren moet de verhuizing naar Gent ten vroegste medio 1824 en waarschijnlijk in 1825 zijn gebeurd.

Het proces

Ook al zou het huwelijk voordien gelukkig zijn geweest, dan heeft dat geluk in Gent zeker niet lang geduurd. Reeds medio 1826, meer bepaald bij exploit van 30 augustus van dat jaar, dagvaardde Adolf Boellaard zijn echtgenote voor de rechtbank van Gent teneinde de *acte de non-conciliation* vast te doen stellen, waarna zijn verzoek tot toelating van echtscheiding zou kunnen worden behandeld.¹¹ Zoals vaak liet de gedaagde partner verstek gaan, hetgeen in andere gevallen steeds werd uitgelegd als niet-conciliatie. Dientengevolge verleenden de rechters verstek tegen de vrouw, werd de lijst van de getuigen ten laste opgesteld en werd de zittingsdatum vastgesteld op 29 september 1826.

Op de zitting van die dag¹² – met gesloten deuren – verscheen de verzoeker voor de rechtbank, in persoon en met zijn advocaat Rooman en de *avoué* Serbruijns, terwijl zijn echtgenote, behoorlijk gedagvaard, verstek liet gaan. De notulen van de zitting tellen 35 dicht beschreven pagina's, hetgeen te wijten was aan de omstandigheid dat er een indrukwekkende reeks van getuigen werd ingediend, allen ten laste. Door het verstek van de vrouw werden geen getuigen van de verdediging opgeroepen, noch werd een van de getuigen ten laste gewraakt. Aan de verzoeker en zijn rechtsbijstand werd akte verleend van hun regu-

⁹ Het is bekend dat J.R. Thorbecke in de jaren 1825-1830 aan de Gentse universiteit verbonden was.

¹⁰ Burgerlijke stand (BS) Gent, akte van echtscheiding de dato 20 april 1827. Blijkens de audiëntieregisters van de Gentse rechtbank zou hij leiding gegeven hebben aan de 17^e afdeling infanterie.

¹¹ Rijksarchief Gent (RAG), Feuilles d'audience bundel 75, f° 5, nr. 243 dd. 16 september 1826.

¹² RAG, Feuilles d'audience, bundel 76, niet gefolieerd, nr. 243 de dato 29 september 1826.

liere verschijning en in aanwezigheid van het openbaar ministerie werd terstond overgegaan tot het horen van de getuigen.

De eerste getuige, een inwonende dienstmeid, verklaarde dat Rose Poultier zich nooit met het gezin noch met haar kinderen bemoeide, dat zij in Doornik verscheidene malen avondfeesten gaf, waarop tal van jonge officieren werden uitgenodigd, van allerlei pluimage. Zij achtte het ook mogelijk dat op die soirées een Engelse officier aanwezig was, die volgens haar Hyde heette of Tofsky. Zij wist evenwel niet met zekerheid te zeggen of hij ook bij de laatste soirées voor het vertrek van de familie naar Gent nog aanwezig was. Wel wist zij een concreet profiel te geven van de man: hij had een rijzige gestalte, droeg een grote zwarte snor en had op zijn uniform een rood lint. In een tijd waarin alle militairen kleurrijke gala-uniformen droegen en de meesten wel een snor hadden, was dit een niet zo exceptionele beschrijving... Bij andere gelegenheden had de meid gemerkt dat deze Engelsman zich in de buurt van het huis ophield en dat de verweerster herhaalde malen aan het raam was gaan kijken of er iemand buiten was en dat zij de man achterna was gegaan. Bovendien wist de getuige te melden dat de verweerster gedurende de afwezigheid van haar man verscheidene keren de nacht buitenshuis had doorgebracht. Daarop volgde een heel verhaal, een mengsel van ware feiten doorspekt met insinuaties, omtrent open en gesloten slaapkamerdeuren, consignes aan het huispersoneel, doorwaakte nachten, heimelijke bezoeken, beslapen en verwarde lakens, kortom een verhaal van binnen- en buitenhuiselijke spionage. Geen enkele van die verklaringen was evenwel meer dan een gewoon *circumstantial evidence*.

De getuige verklaarde ook dat de contacten tussen de verweerster en de Engelse militair ook na hun verhuizing naar Gent bleven doorgaan, in die zin dat zij de Engelsman meerdere keren in de nabijheid van het huis heeft waargenomen. Een van de meest treffende mededelingen van de *deposante* was, dat verweerster haar enkele keren gevraagd had een brief naar de post te brengen, dat die brief waarschijnlijk wel voor de Engelsman bestemd was, maar dat zij niet kon zeggen of het schrijven naar het adres van de militair was gestuurd of poste restante was geadresseerd, aangezien zij niet geletterd was. Zij had bovendien bevel gekregen die brief verborgen te houden. Toch had verzoeker een van die brieven onderschept, waarop een woordenwisseling tussen verzoeker en verweerster was gevolgd, waarna verweerster het huis had verlaten en een onderkomen had gezocht in het Hôtel des Pays-Bas, waar ook de Engelsman een kamer had – dat had getuige zelf geconstateerd omdat zij verweerster naar het hotel was gevolgd. Dit zou reeds in juni van datzelfde jaar 1826 zijn gebeurd. Uiteindelijk had verweerster op 14 juli al haar persoonlijke bezittingen uit het echtelijk huis opgehaald, bij afwezigheid van haar man, en was zij daarna niet meer naar de echtelijke woning teruggekeerd. Getuige wist ten slotte ook te melden dat Poultier d'Elmotte zijn dochter was komen opzoeken om haar op haar plichten te wijzen en haar slecht gedrag ten strengste af te keuren.

De tweede getuige was eveneens dienstmeid, achttien jaar oud. Zoals de eerste getuige was ook zij van Doornik meeverhuisd naar Gent. Haar verklaring liep grotendeels gelijk met die van eerste getuige, met dien verstande dat haar beschrijving van de Engelse militair bijna woor-

delijk dezelfde was, in die mate dat de verklaring de indruk geeft vooraf geïnstrueerd te zijn. Onder de insinuaties was er ook de mededeling ‘dat de verweerderegge haeren neusdoek heeft laeten vallen den welken door den engelsman opgeraep en aen de verweerdereggewierd wedergegeven, het gonne de deposante dede vermoeden dat er mogelijks een briefken in den neusdoek was.’ Deze tweede getuige verklaarde niet veel meer of anders dan de eerste. Toch waren haar de meeste feiten, die de eerste getuige had aangebracht, niet uit de eerste hand bekend. In werkelijkheid deed deze tweede getuige dus niets anders dan verklaren dat de eerste getuige haar in *tempore suspecto* al deze verhalen had verteld.

Zo passeerde een hele stoet van getuigen voor de rechters, op twee opeenvolgende zittingsdagen: het waren een hotelierster en haar dochter, een dienstster in een hotel, een *domestique* uit Doornik, idem uit Gent, een dienstmeid, een koetsier, een bediende van de diligentie, een dienstknecht, een hotelier. Allen legden eenzelfde of een gelijklopende verklaring af ten laste van de verweerster. Wat bij lectuur van deze verklaringen wel opvalt is de grote gelijkenis in terminologie, alsof de getuigen vooraf getraind waren of de vragen van de rechters suggestief werkten. Elk van de getuigenissen was gedeeltelijk gebaseerd op eigen waarneming, maar gekleurd door vermoedens en insinuaties, gericht op het gewenste resultaat. Bovendien was het grootste gedeelte van deze verklaringen een bevestiging van de woorden van de eerste getuige en duidelijk afkomstig van horen zeggen, een secundair bewijs. De grote eenstemmigheid van de getuigen en de voortdurende herhaling van dezelfde feiten maken bij eerste lectuur een sterke en overtuigende indruk en wellicht hebben de rechters dit ook als zodanig ervaren. Wel moet worden opgemerkt dat de rechtbank afweek van de in art. 253 Code civil gestelde regel dat het aantal getuigen, door de rechtbank te horen, beperkt moest blijven tot drie voor elke partij: zij liet – ook omdat verweerster verstek liet gaan – alleen getuigen ten laste toe en dan niet minder dan elf. Bij het einde van de zitting met gesloten deuren werd de verzoeker verwezen naar de openbare zitting van de rechtbank op 25 oktober 1826.

Op grond van art. 298 Code civil kon een vrouw, tegen wie echtscheiding was gevorderd op grond van overspel, na de echtscheiding niet huwen met haar medeschuldige partner. Bovendien kon haar een civiele straf van minimaal drie maanden en maximaal twee jaar opsluiting worden opgelegd. De publieke zitting van 25 oktober begon dan ook met een verslag van de voorzitter en een requisitoir van het openbaar ministerie, dat de feiten bewezen achtte en een gevangenisstraf (correcter: een opsluiting in een *maison de correction*) eiste van een jaar. Deze eis werd normalerwijze zelden of nooit gesteld, maar de ernst van de feiten en de stand van de partijen hebben de procureur er klaarblijkelijk toe gebracht hier een voorbeeld te stellen.

De rechtbank overwoog dat de feiten bewezen moesten worden geacht en dat mw. Boellaard ‘op eene allerschandelijke wijze de trouwe die zij aen haeren gemael beloofd had, heeft gebrooken met zig aen overspel met eenen vreemdeling over te laten.’¹³ Bijgevolg

stond de rechtbank de echtscheiding toe en veroordeelde zij de vrouw bij verstek tot een opsluiting van zes maanden. Het feit dat de verweerster de echtelijke woning had verlaten en dat de getuigen allen aanvoerden dat zij niet naar haar kinderen omkeek, gevoegd bij de straf van opsluiting, betekende dat de kinderen ook aan de vader werden toegewezen.

Een ogenschijnlijk duidelijke zaak was afgesloten. Modeste Rose Poulter werd nooit opgesloten, want zij had voordien reeds het land verlaten, naar het zeggen van sommigen met bestemming Engeland, naar later zou blijken naar Parijs. Adolf Boellaard van Tuyl liet de akte van echtscheiding inschrijven in de registers van de burgerlijke stand en huwde voor de tweede maal op 2 januari 1828, met Sophie Bortier. Uit het tweede huwelijk werden nog acht kinderen geboren, het eerste in 1828, de volgende na 1830 in Amersfoort en Utrecht. Na de dood van Adolf Boellaard van Tuyl in 1847 keerde zijn tweede vrouw terug naar Brugge, waar zij in 1875 overleed.

Evaluatie

Gezien de afkomst en de stand van de partijen en het hoog Bovary-achtige van de feiten kan het geen verwondering wekken dat het proces zeer veel gerucht maakte in de stad Gent. Vooral onder de Noord-Nederlandse studenten en professoren werd de zaak gevolgd en besproken, terwijl men genoot van de nazomer in de schaduw van de bomen die (toen nog) de Kouter omzoomden. Een van de studenten die toen in Gent verbleef was de latere Utrechtse hoogleraar G.W. Vreede. In zijn posthuum verschenen autobiografie refereerde hij terloops naar de commotie onder de studenten in volgende bewoordingen:

‘Het was ook gedurende mijn verblijf aan de Gentsche Hoogeschool dat wij op een Zondag en op den kouter wandelende, elkander het gerucht der verdwijning van mevrouw Boellaard vertelden, van eene geboren Française, Echtgenoot van dien Kolonel, die men zeide door een Engelschman geschaakt en naar Parijs doorgestaan te zijn. Zij was de dochter van den naar België uitgeweken Régicide, Poulter d’Elmotte, en moeder van eenige kinderen. Hoewel de zaak duister was en voor de in het oog der wereld schuldige vrouw geen gunstiger afloop der correctionele vervolging toeliet, is ons bijna een halve eeuw daarna, de toedragt der omstandigheden duidelijk geworden, en dat geen weldenkende zijne achting aan de tot vlugt genoodzaakte, beklagenswaardige vrouw kon ontzeggen, – met wie ik eenige jaren te behoeve van een dier kinderen, mevrouw Dufour,¹⁴ eene belangwekkende briefwisseling heb onderhouden, en het schijn bedriegt, in het voorbeeld dier vermeend geschaakte bevestigd vond.’¹⁵

¹⁴ Dit was waarschijnlijk de in 1824 geboren dochter Dorothée Boellaard van Tuyl.

¹⁵ *Levensschets van G.W. Vreede. Naar zijn eigen handschrift uitgegeven* (Leiden 1883), p. 80.

Wat is waarheid? Er kan geen groter contrast gevonden worden dan tussen het harde oordeel van de rechters en het al even kordate oordeel van Vreede. Naar de afscheidswaarden van Nicolaas Beets, gesproken bij het overlijden van Vreede, was deze hoogleraar een ‘Trouwhartig eerlijk Man, rechtschapen Nederlander, Doorkundig werkzaam Brein, en lichtontvlamd Gemoed, Wiens liefde en eedle toorn niet streden met elkander, Maar blonken even schoon...’. Juist deze trouwhartige man, een geleerde jurist, keerde de feiten om en waagde het de rechters vijftig jaar na datum volstrekt ongelijk te geven. Men zou wel wensen te kunnen beschikken over die zo belangwekkende briefwisseling om zo dicht bij de waarheid te komen. Voorlopig moeten wij het doen met de schaarse juridische bronnen.

Nu is het bekend dat juridische documenten dikwijls, zo niet altijd, multi-interpretabel zijn. Is het echter mogelijk dat deze interpretaties in die mate van elkaar afwijken dat zij contrair zijn, dat wil zeggen elkaar volstrekt uitsluiten? Geconfronteerd met deze tegenstelling van opinies is het zaak na te gaan in hoeverre de bronnen ons de waarheid hebben gebracht en welke waarheid zij dan ook bevatten. Wij kunnen in dit onderzoek nu eenmaal niet volstaan met de veelgehoorde opmerking dat waar twee kijven er ook twee schuld zullen hebben, vooral niet omdat de rechters en Vreede zich zo duidelijk uitgesproken hebben. Er is dan ook uit de bronnen een aantal hypothesen te formuleren, die ons dicht bij de waarheid kunnen brengen.

Een eerste mogelijkheid – en de meest eenvoudige – is dat Vreede zich vergist, omdat de balsem van de tijd vele wonden heelt en omdat hij persoonlijk betrokken is geraakt bij de hoofdrolspeelster. Inderdaad: Rose Poulter d’Elmotte heeft onder weglating van haar eerste naam in het midden van de negentiende eeuw een paar publicaties uitgebracht over ethiek en religie, die haar deden kennen als een moreel hoogstaande en door het leven gelouterde vrouw. Die publicaties hebben trouwens een redelijk succes gekend, want van een ervan kwam ook een herdruk uit.¹⁶ Rose (Poulter) d’Elmotte trad daarmee overigens in de voetsporen van haar vader, die ook enkele, zij het veel wereldser, publicaties op zijn naam had. Vreede, zelf jurist, beseftte echter wel dat de vrouw voor het oog van de buitenwereld schuldig genoeg leek om gestraft te worden. Vandaar zijn opmerking dat althans hij de ware toedracht van de zaak kende.

Een complicerende factor was wel dat in de tijd van het proces het niet voor de hand lag om een echtscheiding door onderlinge toestemming te regelen. De Nederlandse overheid, en dus ook de rechter, stond daar zeer weigerachtig tegenover. Deze echtscheidingsgrond zou trouwens korte tijd later uit het wetboek verdwijnen. Het lag meer voor de hand dat de echtgenoten een beroep deden op overspel van de vrouw of onderhoud van bijzit in de echtelijke woning door de man. Daarbij was het ook toen al niet uitzonderlijk dat de ‘waarheid’ voldoende dik in de verf werd gezet om de gewenste echtscheiding te verkrijgen, wat de strategie van Boellaard zou kunnen verklaren. Bovendien was in Frankrijk de echtschei-

¹⁶ R. d’Elmotte, *Pensées sur l’ordre moral* (Paris 1854), 14 pp.; Id., *Etude philosophique sur le principe religieux* (Paris 1857), 14 pp.; Id., *Philosophie religieuse, citations recueillies et publiées par Mme R. d’Elmotte* (Paris 1856 en 1864²), 74 pp.

ding *tout court* onmogelijk geworden, waardoor de rechters zich niet konden verlaten op de gepubliceerde Franse literatuur of rechtspraak om hun houding in dezen te bepalen.

Hier komt bij dat de vrouw, door haar vertrek uit de echtelijke woning, zonder bekendmaking van haar verblijfplaats, aan de voorzitter van de rechtbank ook de kans had ontnomen om haar een tijdelijke verblijfplaats toe te wijzen, waar zij door haar man en door de deurwaarder kon worden bezocht. Haar houding kon dus worden geïnterpreteerd als een tekort aan eerbied voor de rechter. Bovendien had zij nog meer de verdenking op zich geladen dat zij er met een andere man vandoor was gegaan. Daardoor rijst het vermoeden dat de rechters een daad hebben willen stellen met betrekking tot de aan de vrouw opgelegde straf van zes maanden opsluiting. Omdat men wist en verwachtte dat men de vrouw toch niet zou vinden werd haar die straf opgelegd, die men in het andere geval waarschijnlijk nooit had bepaald. De moverende reden was voor de rechters waarschijnlijk dubbel: het ging hier om een vooraanstaand officier van het Nederlandse leger, die met de nodige *égards* moest worden tegemoet getreden en aan de andere kant om de dochter van een Franse *régicide*, die in de nieuwe politieke verhoudingen toch al niet op veel sympathie bij de rechters kon rekenen. Daarnaast maakte de zaak zoveel tongen los dat de rechters wel geneigd waren een voorbeeld te stellen.

Deze omstandigheden schiepen een klimaat dat het oordeelsvermogen van de rechters klaarblijkelijk zo benevelde, dat zij de verklaringen van méér dan de maximaal drie getuigen toelieten en zij zich geen vragen stelden over het waarheidsgehalte ervan. Geen van de getuigen – op één na – had overtuigende informatie met betrekking tot het gedrag van de vrouw en bij de hoofdgetuige, die door de anderen werd bijgetreden, kan men zich levensgrote vraagtekens stellen, zodanig dat de onbevooroordeelde lezer zich afvraagt of deze eenvoudige mensen niet meegezogen zijn in een fantastisch verhaal, een mengsel van schande en zondige passie, zodat zij elkaar een waarheid hebben aangepraat, die niet met de feiten overeenstemde. Erger nog: men kan zich ook indenken dat zij onder druk zijn gezet door het gezag van de eiser of door hem afgedreigd en – zelfs – dat het mogelijk is dat zij voor hun getuigenis werden betaald. Het bevreemdt de onpartijdige beschouwer ten zeerste dat de rechters niet in staat zijn geweest meer afstand te nemen, in hun oordeel zowel als in de bewoordingen ervan, van het eenzijdige standpunt van de eiser. Men ontkomt niet aan de indruk dat zij nog sterk onder invloed van de oude regel stonden, dat verstek een vorm van bekentenis is.

Naar de waarheid achter de feiten kan men alleen maar gissen. Ten aanzien van de instelling van de echtscheiding was de proceskwaliteit van een man veel gunstiger dan die van een vrouw: bij de vrouw was simpel overspel voldoende grond voor een echtscheidingseis tegen haar, bij de man was overspel alleen een grond voor echtscheiding als dat gepaard ging met onderhoud van zijn bijzit in de echtelijke woning. In latere jaren is dit begrip echtelijke woning steeds breder geïnterpreteerd, zodat beide posities naar elkaar toe evolueerden, in deze tijd echter was het onderscheid nog zeer groot. Het vermijden van kroost-

vermenging kan daarvoor een verklaring zijn geweest, in ieder geval krijgt men uit deze zaak de indruk dat ook het maritaal gezag door dat onderscheid moest worden gediend: het verlaten van de echtelijke woning zonder toestemming van de man was al een voldoende reden om een verdenking tegen de vrouw te formuleren. Ook deze mentaliteit is van invloed geweest op het uiteindelijke oordeel van de rechters.

Men kan ook gissen naar de rol die de vader van de vrouw heeft gespeeld in deze zaak, zowel wat aangaat het sluiten van het huwelijk als de uiteindelijke ontbinding ervan. Zolang de familie in Doornik, in de nabijheid van Poulter d'Elmotte leefde, of misschien zelfs in zijn huis, was er schijnbaar niets aan de hand. De problemen kwamen maar aan het daglicht na de promotie van Boellaard naar Gent. Twee tegenstrijdige veronderstellingen zijn mogelijk: dat de vrouw die gelegenheid aangreep om zich onder het vaderlijk gezag uit te werken en eindelijk van een haar opgedrongen huwelijk af te komen, óf dat zij in haar wanhoop bij hem in Doornik steun ging zoeken in de wetenschap dat hij oud was en haar ook nodig had. De vader zou overigens, kort na deze feiten, in december 1826 of januari 1827 overlijden.

Conclusie

Wat te leren uit deze geschiedenis?

De eerste gevolgtrekking die men uit dit ene voorbeeld kan halen is, dat juridische bronnen uit het verleden ons wel enige informatie kunnen bieden over het recht en de toepassing ervan. Men kan vaststellen op welke gronden echtscheiding werd gevraagd en toegestaan, hoe de procedure verliep en of die procedure werd toegepast conform de wet. Men kan de namen van de rechters en de partijen en hun advocaten leren kennen, evenals hun standpunten en hun argumenten. Men kan ook vaststellen wat het oordeel van de rechters is, wat hun consideransen zijn, wie zijn eis gehonoreerd ziet en of er al dan niet gestraft wordt. Het is echter bijna niet mogelijk op grond van rechtbankarchieven met zekerheid iets over de politieke, sociale, culturele, mentaliteits- of economische geschiedenis te leren, als die kennis niet wordt aangevuld door een kruiscontrole of dubbele kruiscontrole vanuit andere bronnen, en zelfs dan nog blijft het vaak gissen naar de juistheid van de juridische informatie. Daarvoor is het juridisch materiaal te teleologisch, te zeer gericht op het bereiken van een bepaald doel, het realiseren van een bepaald belang, om een andere gevolgtrekking toe te laten dan die van een of meerdere hypotheses.

Moeten wij dan toch concluderen dat de historische en de juridische waarheid twee verschillende waarheden zijn? Op grond van het hier geciteerde proces meen ik toch een andere conclusie te mogen formuleren. Wij worden ons namelijk bewust van een grondstelling van het recht, die reeds in de middeleeuwen werd geformuleerd, namelijk deze: de kwaliteit van het recht is recht evenredig met het respect voor de materiële waarheid. Hoe

beter de rechters oog hebben voor de materiële waarheid, hoe zuiverder hun oordeel, op het technisch-juridische vlak, en hoe rechtvaardiger hun vonnis. Omgekeerd: een door de rechters geaccepteerde leugen wordt een juridische leugen en leidt niet tot een rechtvaardige oplossing. Dat de onwetendheid over het recht niemand verontschuldigt is bekend. Dat de *ignorantia facti bene excusat* is evenzeer waar, maar dan alleen voor de partijen die een belang hebben bij een proces. De onwetendheid over de feiten verontschuldigt echter nooit de rechter, voorzover hij kennis had kunnen nemen van die feiten. Daar ligt een van zijn eerste opdrachten.

Anderzijds moeten wij vaststellen dat de rechters als eerste taak hebben een probleem op te lossen, hetgeen hen ertoe moet brengen de voor hen gebrachte feiten juridisch te interpreteren en ze aldus een andere inhoud te geven dan deze feiten in de dagelijkse praktijk of in de publieke opinie zouden krijgen. Dat brengt met zich mee dat ook de activiteit van de rechters voorwerp van onderzoek is voor de historicus: deze dient zich af te vragen in welke mate de rechters actief naar de materiële waarheid hebben gezocht en hoe groot de congruentie is tussen de uit andere bronnen vast te stellen feiten en de kwalificatie die de rechters er aan gegeven hebben.

In het hierboven gememoreerde proces hebben de rechters zich vergenoegd met een passieve rol en zijn zij aldus tot een wellicht onrechtvaardige oplossing gekomen, een onrechtvaardigheid die niet lag in het toestemmen in een echtscheidingsverzoek, maar in het opleggen van een straf aan iemand die daarvoor misschien niet in aanmerking kwam en in het stigmatiseren van een beklagenswaardig persoon (althans naar het oordeel van Vreede).

Wil de rechtshistoricus jurisprudentiële bronnen gebruiken voor de kennis van de (rechts)geschiedenis, dan zal hij dus op de eerste plaats rekening moeten houden met de beperkingen van de juridische operanten, in casu de rechters. Ook de vergissing van rechters is een historisch gegeven, dat dus deel uitmaakt van de waarheidsvraag. Het rechterlijk optreden moet dan worden getoetst binnen het contemporaine referentiekader, dat wil zeggen dat het moet worden getoetst aan de toen vigerende wet, de constante rechtspraak en de heersende rechtsleer en – hoe vaag dat ook is – de rechtsovertuiging van de burgers. Met andere woorden: de rechtshistoricus moet het werk van de rechters met beperkte middelen overdoen. Dat is de apriorische aanpak. Het behoort daarnaast ook tot zijn taak het historisch materiaal aposteriori te toetsen aan later bekend geworden gegevens en het geheel te herinterpreteren, met gebruikmaking van het ter beschikking staande bronnenmateriaal en de daartoe aangewezen hulpwetenschappen, zodanig dat uiteindelijk de historische en de juridische waarheid zo volledig mogelijk samenvallen.

‘ERNSTIGE MORALITEITS-TOESTANDEN IN DE RESIDENTIE’. EEN ‘WHODUNNIT’ OVER HET HAAGSE ZEDENSCHANDAAL VAN 1920

Ter nagedachtenis aan
Han van Delden (1919-1996)¹

Een zedenschandaal van niet nader te omschrijven aard

Op 12 maart 1920 berichtten onder andere *De Telegraaf*, *Het Vaderland* en *De Maasbode* in hun avondedities dat de Haagse politie een ‘zedenschandaal van niet nader te omschrijven aard’ op het spoor was gekomen. Er zouden volgens de eerste twee genoemde kranten mensen uit ‘gegoede standen’ bij betrokken zijn en er waren reeds een paar personen in hechtenis genomen. *De Maasbode* had het zelfs over ‘tientallen personen ... uit alle rangen en standen der maatschappij’ die gearresteerd zouden zijn. De volgende dag werd ook de niet al te goede verstaander duidelijk wat de ‘niet nader te omschrijven aard’ inhield: *De Telegraaf* en *Het Vaderland* meldde dat er nu ‘10 heeren’ ingesloten waren en dat ongeveer 75 jongens in de leeftijd van 12 tot 20 jaar bij de zaak betrokken zouden zijn. Enkele verdachten moesten de benen hebben genomen naar het buitenland. Zes dagen later – op de 19^e – had *Het Vaderland* het over meer dan 20 arrestanten. Activiteiten met jongens – mogelijk ook met padvindsters – zouden zich niet alleen in Den Haag hebben voorgedaan, maar ook in Het Gooi.

Over de vraag hoe de zaak aan het licht was gekomen, deden terstond al enkele – overigens niet noodzakelijkerwijs tegenstrijdige – lezingen de ronde: volgens sommige berichten waren de ontdekkingen gevolgd op de publicatie van een anonieme klacht van een getroffen moeder in februari in *Het Vaderland*, over de gevaren die jonge jongens op zedelijk gebied liepen en over mannen die er hun werk van maakten hen te verleiden.² Andere berichten spraken over militaire autoriteiten die het onderzoek geïnitieerd zouden hebben nadat bij enkele arrestaties van minderjarige dienstplichtige militairen gebleken was dat ze hun karige soldij op niet al te scrupuleuze wijze – door prostitutie – hadden weten aan te vullen.³ *De Maasbode* wist te melden – abusievelijk volgens *Het Vaderland* van 19 maart – dat de Haagse zedenpolitie zich aanvankelijk afkerig had betoond van enigerlei actie en tot op-

¹ Wij dragen dit artikel op aan de nagedachtenis van onze oude gemeenschappelijke vriend en mentor Han van Delden (hij publiceerde onder het pseudoniem Hans van Weel) die we tijdens het onderzoek voor dit artikel veelvuldig zijn tegengekomen in aantekeningen die hij gedurende vele jaren over deze en andere zaken heeft gemaakt. Hij is voor ons nog steeds een bron van inspiratie.

² *Het Vaderland* had op 14 februari 1920 zo’n brief van ‘een oude grootmoeder’ gepubliceerd.

³ *De Maasbode*, 13 maart 1920.

Briefschrijver Piet van Loon, omstreeks 1919. Collectie Paul Snijders

treden gedwongen moest worden door militaire autoriteiten. Wel bevestigde ook *Het Vaderland* de lezing dat de eerste ontdekkingen waren gedaan door militairen. Anders dan *De Maasbode* beweerde, zou de zedenpolitie na de eerste meldingen echter met ‘bekwamen spoed’ aan de slag zijn gegaan en de arrestaties door haar rechercheurs hebben laten uitvoeren. ‘Het onderzoek is nog steeds gaande [...] het schijnt dat men het broeinest nog niet heeft kunnen vernietigen,’ aldus *Het Vaderland* op die 19^e maart.

Het onderzoek en ook de arrestaties bleven nog weken gaande. Toch zwegen de kranten na de eerste berichten in maart over de zaak. Pas toen op 3 juni niet minder dan 30 mannen tegelijk voor de Haagse arrondissementsrechtbank zouden verschijnen, hervatte *Het Vaderland* de berichtgeving. Dat was een eerste groep, zo schreef de krant enkele dagen voor het proces in een aankondiging van de op handen zijnde rechtszitting, een tweede zou in juli

volgen, en zelfs in deze dagen vlak voor het eerste massaproces werden er volgens hetzelfde artikeltje nog mannen opgebracht.⁴ ‘Wel eens goed,’ schreef een toen 19-jarige homoseksuele jongeman, Piet van Loon, op 20 maart aan een vriend. Hij had gehoord dat de rechtbank rekening hield met meer dan 100 beklagden, maar zich geconfronteerd zag met lijsten met duizenden, zelfs tienduizenden namen: ‘t eind van de historie zal wel zijn: alles vrij en de Rechters in ’t gekkenhuis.’⁵

De rechtszitting op 3 juni leverde – hoewel grotendeels achter gesloten deuren gevoerd – vooral door de omvang wel enig spektakel (er was nauwelijks plaats voor alle verdachten), maar als de nu in grote getale aanwezige journalisten gehoopt hadden op drama en sensatie op die derde juni en in de daaropvolgende maanden, kwamen ze bedrogen uit. De rechtbankpresident – wel goed, maar niet gek – leek vooral te proberen de heren van de pers niet ter wille te zijn: tegen de gewoonte in had hij de zitting al gelijk bij aanvang voor besloten verklaard. Toen journalisten eindelijk de rechtszaal mochten betreden om het voorlezen van de vonnissen bij te wonen, werden voornamen van beklagden weggelaten en kregen ze pas na aandringen een lijst met namen. De kranten constateerden dat tegen de gewoonte in de president beklagden met ‘heeren’ aansprak (terwijl de meeste beklagden niet uit de hogere standen kwamen, zo benadrukte *Het Vaderland* die dag). Eveneens tegen de gewoonte in – van andere kranten dan – publiceerde *De Telegraaf* de namen van beklagden voluit, zelfs die van de man die vrijgesproken was. Deze ‘ploertenstreek’⁶ vermocht niet verhinderen dat hierna het schandaal als een nachtkaaers uitging. Er stonden na 3 juni weliswaar ten minste nog vijf en mogelijk tien personen wegens betrokkenheid

4 Uit de registers van het Huis van Bewaring – de enige bron waaruit van deze aanhoudingen zou kunnen blijken – valt niet op te maken dat er na 19 mei 1920 nog aanhoudingen in het schandaal zijn gedaan. Zie ook noot 8.

5 De brief van Piet van Loon (1900-1989) aan Hans Wagener is een uit een serie die zich bevindt in de collectie van Paul Snijders.

6 Ongedateerde brief Schorer (zie elders in dit artikel), aanwezig in collectie Homodok-Lesbisch Archief Amsterdam.

bij het schandaal terecht (van wie niemand in juli), maar van spektakel was toen al helemaal geen sprake meer.⁷ Hoewel waarschijnlijk (veel) meer mensen op enig moment gehoord zijn, heeft naast de veroordeelden slechts één persoon enkele dagen in preventieve hechtenis doorgebracht zonder dat het tot een proces tegen hem gekomen is.⁸ Later berichtte de rechter-commissaris dat er ongeveer 40 beklagden waren geweest. In totaal had hij in zes weken tijd zo’n 400 verhoren (behalve van verdachten, ook van getuigen) afgenomen.⁹

Van alle beklagden is er één vrijgesproken,¹⁰ de straffen van de overigen varieerden van vier maanden tot en met anderhalf jaar, in de meeste gevallen met aftrek van preventieve hechtenis. Tegen bijna alle beklagden waren aanzienlijk hogere straffen geëist. Veroordelingen werden uitgesproken wegens overtreding van art. 247 WvS dat seksuele omgang met jongens en meisjes jonger dan 16 jaar verbod, én wegens art 248bis WvS dat in 1911 was ingevoerd en specifiek gericht was tegen seksuele omgang tussen meerder- en minderjarigen van hetzelfde geslacht, en gewoonlijk werd toegepast op volwassenen die seksuele omgang hadden gehad met iemand van hetzelfde geslacht tussen 16 en 21 jaar oud.¹¹ Twee mannen werden veroordeeld wegens artikel 250bis; zij plachten in hun woning gelegenheid tot rendez-vous te bieden aan jongens en mannen. In de vonnissen vielen de namen van zo’n 50 jongens, variërend in leeftijd van 11 tot (ten tijde van de uitspraak al) meerderjarigen. Van de veroordeelden ging niemand in hoger beroep.

‘Het’ schandalen

Nederland werd in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog regelmatig getroffen door zedenschandalen, die ieder op hun beurt gedurende de periode tot aan het volgende schandaal – soms ook in officiële stukken – werden aangeduid als ‘het zedenschandaal’. Het zedenschandaal was er in 1910 in Amsterdam, in 1920 dus in Den Haag, alhoewel ook de hoofdstad dat jaar een ‘het schandaal’ kende met nota bene dezelfde hoofdrolspeler als in

7 Het is niet helemaal duidelijk welke zaken na 3 juni nog tot ‘het’ schandaal gerekend moeten of kunnen worden. De hierna volgende zaken werden er ook in 1920 wel mee in verband gebracht. Nationaal Archief, Arrondissementsrechtbank Den Haag 3.03.15.01 – 556 Vonnisboek rolnummers 671 t/m 700 (3 juni 1920), 557 Vonnisboek rolnummers 793 (24 juni 1920), 858 t/m 860, 872 (30 juni 1920). Van de volgende zaken staat niet vast of ze direct met de overige te maken hadden: 558 Vonnisboek rolnummers 967, 618 (31 augustus 1920), 58 Register nummers 4196 (13 september 1920: rolnummer 1001 niet in Vonnisboeken gevonden), 559 Vonnisboek rolnummer 1029 (20 september 1920), 560 Vonnisboek rolnummers 1276 (21 oktober 1920), 1380 (10 november 1920).

8 Nationaal Archief, 3.05.04 Strafinstellingen te Den Haag – 432 Register nummer 15/207: Albert de Snoo werd op 8 april 1920 ingesloten en op 12 april 1920 ontslagen uit het Huis van Bewaring.

9 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 33 bij stukken betreffende gratieverzoek E. Garnade. De genoemde zes weken waren er eerder acht of negen. Verdachten werden tussen 11 maart en 19 mei opgesloten in het Huis van Bewaring.

10 Nationaal Archief, 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 556 Vonnisboek rolnummer 693.

11 Art 247 en 248bis overlappen elkaar in de praktijk ten dele. Volwassenen die seksuele contacten met iemand onder de 16 van het eigen of het andere geslacht hadden gehad, werden gewoonlijk vervolgd op basis van art. 247. Volwassenen die met jongeren van hetzelfde geslacht tussen 16 en 21 hadden verkeerden zagen zich consequent geconfronteerd met 248bis. Dat laatste gebeurde echter een enkele keer ook met degenen die seksuele contacten hadden gehad met iemand van het eigen geslacht onder de 16.

Adrianus Kakebeen, bordeelhouder te Amsterdam. Foto naar aanleiding van de veroordeling in 1911, oorspronkelijk ter grootte van een postzegel. Archief Gemeente-politie Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam 5225-845.

1910.¹² Ook Arnhem had in 1920 een ‘het schandaal’, zoals andere steden en soms ook dorpen in die jaren hun eigen versies daarvan voortbrachten. In 1938 werd Nederlands-Indië opgeschrikt door een zeer omvangrijke affaire.¹³ De ‘het schandalen’ waren gewoonlijk homoseksuele schandalen. Het ‘het schandaal’ dat in de geschiedschrijving de meeste aandacht heeft gekregen speelde zich in 1936-1937 af – ook in Den Haag – rondom een van de belangrijkste ambtenaren van het land, de thesaurier-generaal mr. Leo Ries. Hoewel al spoedig duidelijk was dat de tegen hem ingebrachte beschuldigingen van seksuele omgang met een minderjarige jongeman vals waren, en hoewel hij uit voorlopige hechtenis werd ontslagen en het nooit tot een proces tegen Ries kwam, moest hij als thesaurier het veld ruimen, mede dankzij de lamentabele houding van minister-president Colijn en de ministers Oud (Financiën) en Van Schaik (Justitie). Tegen vier andere mannen werden toen wel processen gevoerd, die tot twee veroordelingen leidden.¹⁴ Overigens was er sprake van een personele band tussen het ‘Riesschandaal’ en het zedenschandaal van 1920. Tegen Ries werd in het publieke debat dat naar aanleiding van zijn zaak onder andere in de Tweede Kamer woedde, aangevoerd

dat hij enkele jaren voor de affaire ten huize van zekere De Snoo was aangetroffen toen de zedenpolitie daar een inval had gedaan op verdenking dat daar seksuele contacten met minderjarige jongens plaatsvonden.¹⁵ De Snoo was degene die in 1920 na een paar dagen preventieve hechtenis was ontslagen uit het huis van bewaring. (Zie hierboven).

Het zedenschandaal van 1920 was op één uitzondering na het omvangrijkste Nederlandse homoseksuele zedenschandaal van de twintigste eeuw: men moet ruim 100 jaar verder teruggaan om alhier iets van de omvang van het schandaal van 1920 te vinden; alleen de affaire die Nederlands-Indië in 1938 en ’39 bezighield, was omvangrijker dan het Haagse schandaal van 1920.¹⁶ Toch wordt het verhaal van 1920 ook in de geschiedschrij-

12 Adrianus Kakebeen is zowel in 1899, 1911 als 1920 veroordeeld wegens koppelarij (tussen mannen en jongens). In zowel 1910 als 1920 werd daar in de lokale pers uitvoerig aandacht aan besteed. Voor 1899 zie Rijksarchief Noord-Holland, Arrondissementsrechtbank Amsterdam – 914 Register nummer 4220. Voor 1910: Nationaal Archief, 2.09.05 Ministerie van Justitie (1876-1914) – 6560 Geheime Verbalen januari 1911 nummers 81, 88; februari 1911 nummer 55. Voor 1920 Algemeen Handelsblad, 4 oktober 1920.

13 Rob Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging* (Meppel, Amsterdam 1982) 2e dr., p. 91-92. Voor Arnhem zie Algemeen Handelsblad, 21 september 1920. Zie over Nederlands-Indië, Pieter Koenders, *Tussen Christelijk Réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996), p. 306-313.

14 Emile Henssen, *Een welmenend cynicus. Opkomst, val en eeerherstel van mr. L.A. Ries*, ([z.p.], [z.j.]).

15 Hensen, *Cynicus*, [z.j.], p. 228. Zie over De Snoo ook: Hans van Weel en Paul Sniijders, ‘Er was onderlinge warmte. Vriendenkringen in de eerste helft van de twintigste eeuw,’ in Gert Hekma, Dorelies Kraakman, Maurice van Lieshout en Jo Radersma, *Goed verkeer. Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland* (Amsterdam 1989), p. 67-68.

16 In 1816 werden in Utrecht 29 mannen wegens (homoseksuele) schennis van de openbare eerbaarheid (art 330 CP) veroordeeld. Van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne Tijd* (Nijmegen 1995), p. 413-436. Nederlands-Indië: Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 306-313.

ving van homoseksualiteit in Nederland slechts zijdelings aangeroerd.¹⁷ Dat heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat een belangrijk deel van het archiefmateriaal van de rechtbank verloren is gegaan bij het bombardement op het Bezuidenhout in 1945. Van Haagse gerechtelijke archieven uit deze periode zijn slechts de vonnisboeken bewaard gebleven. Ook zonder dat bombardement zou het overgeleverde materiaal overigens niet compleet zijn geweest, omdat ingevolge een Koninklijk Besluit van 1936 dossiers in zaken waarin minder dan een jaar gevangenisstraf is geëist, na verloop van tijd vernietigd moesten worden. In het beste geval zouden dus alleen dossiers (van degenen tegen wie meer dan een jaar geëist is) bewaard zijn gebleven. Toenmalige geheimzinnigheid rond de arrestaties, in het bijzonder waar het aankwam op verdachten uit ‘betere kringen’ – die ook door tijdgenoten werd opgemerkt – heeft er toe bijgedragen dat geruchten die al vanaf 1920 de ronde deden, zich als een laag slib op deze zaak hebben afgezet, en een duidelijk zicht op daaronder liggende gebeurtenissen bemoeilijken.

In dit artikel willen we na opruiming van het slib proberen de gebeurtenissen in 1920 te reconstrueren. Gezien de problemen met bronnenmateriaal en de geruchten die in de loop der tijd in omloop zijn gebracht, is dit artikel behalve een chronique scandaleuse ook bijna per definitie een ‘whodunnit’: zowel naar vorm als inhoud een verslag van een puzzel- of ontdekkingsstocht naar bronnen, én naar een orde binnen die bronnen die in een ontknoping resulteert. Het laat zich bevroeden dat een omvangrijke en samenhangende reeks van processen een keerpunt kan vormen, in dit geval dus in de geschiedenis van homoseksualiteit in de 20e eeuw. Hier zullen we aandacht schenken aan enkele aspecten van een sociale geschiedenis van homoseksualiteit die kunnen bijdragen aan inzicht in het schandaal. Omgekeerd kijken we ook naar de invloed die van de gebeurtenissen in 1920 op de sociale en politieke organisatie van homoseksualiteit én op andere gebieden is uitgegaan. De toen nog jonge homo-emancipatiebeweging in Nederland heeft in elk geval de gevolgen van het schandaal direct ondervonden. De eveneens nog jonge padvindingsbeweging kreeg er mogelijk als gevolg van het schandaal een katholiek broertje (of grammaticaal juist een zusje) bij, én de Haagse zedenpolitie een paar medewerkers.

Geruchten

In 1980 schreef oud SDAP/PvdA-kamerlid (1937-1967) en voormalig fractieleider van de PvdA in de Tweede Kamer (1945-1951) jonkheer Marinus van der Goes van Naters in zijn memoires dat er zich indertijd (hij was niet precies in zijn datering, maar situeerde het verhaal omstreeks 1914/15) een zedenschandaal, ‘een soort ballet rose met kinderen van beiderlei kunne,’ in Den Haag had voorgedaan, en dat er toen een inval zou zijn gedaan, waar-

17 Tielman, *Homoseksualiteit*, 1982, p. 92; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 175-176.

bij prins Hendrik en Louis Couperus door een rechercheur ‘in veilige haven’ zijn gebracht. Couperus zou vervolgens een reis naar het zuiden zijn gaan maken.¹⁸

De betrokkenheid van Couperus en van de prins der Nederlanden zijn constanten gebleven in de geruchten die het Haagse schandaal van 1920 hebben omgeven. De vage datering door Van der Goes van Naters stuurt Couperus midden in de Eerste Wereldoorlog op reis, hetgeen niet erg waarschijnlijk is. Een ‘ballet rose’ is een naoorlogse term voor naaktshow. Wat ons hierbij in 1920 voor ogen moet staan, is niet zo duidelijk. In de al eerder aangehaalde brief van de toen 19-jarige jongen staat een zin die wellicht enige klaarheid verschaft: er ‘moeten eenige perverse typen een ‘diner’ gegeven hebben, waar een 5otal jongens aanwezig waren van 16-20 jaar in ... adamskostuum. Stel je voor. Is ’t niet om je een rotje te lachen.’¹⁹ De auteur van deze brief was weliswaar bekend met enkele spelers in dit drama, maar er is geen enkele bron die bevestigt dat een diner – als het in deze vorm al gehouden is – aanleiding zou zijn geweest voor de reeks van aanhoudingen. Daarmee wil niet gezegd zijn dat er voor de Tweede Wereldoorlog geen erotische feestjes zijn georganiseerd; integendeel! Het is overigens wel de vraag of het woord ‘roze’ in de periode waarin het zich allemaal afspeelde al een connotatie had van homoseksualiteit.²⁰

Het verhaal over de betrokkenheid van prins Hendrik en Louis Couperus bij het zedenschandaal werd in de jaren tachtig vooral nieuw leven ingeblazen door Hugo Arlman en Gerard Mulder. In hun *Van de Prins Geen Kwaad* situeerden zij dit duo in een jongensbordeel in gezelschap van de kunsthistoricus en voormalig directeur van het Mauritshuis, Abraham Bredius, ritmeester van de cavalerie Carel Sixma baron van Heemstra, Axel Fürst von Thurn und Taxis, zaakgelastigde van de toen net gestichte republiek Tsecho-Slowakije, en een kantoorbediende Van Oostrom Soede.²¹ In 1925 zou prins Hendrik overigens nog eens uit het huis zijn gehaald van mr. Sam van Houten (kleinzoon van de befaamde Van Houten van het kinderwetje) alwaar de Haagse beau monde gelegenheid zou zijn geboden zich te verpozen in (alweer) ‘rose balletten’ met minderjarige jongens.²²

Desgevraagd lieten Arlman en Mulder aan Couperus-biograaf Frédéric Bastet weten dat het verhaal over de betrokkenheid van Couperus afkomstig was van een hoogbejaard politiemann, die het verhaal van collega’s gehoord had toen hij enkele jaren na het schandaal in dienst was getreden bij de Haagse politie. Een bron voor de betrokkenheid van prins Hendrik was de collectie van Evert baron Wittert van Hoogland tot Emiclaer (1875-1959) in het Nationaal Archief.²³ Omdat de auteurs echter hun opmerkingen nergens met concrete bronverwijzingen adstrueren, worden hun beweringen bijzonder problematisch, niet in

18 M. van der Goes van Naters, *Met en Tegen de Tijd. Herinneringen* (Amsterdam 1980), p. 59.

19 Collectie Sijnders (zie noot 5).

20 ‘Roze’ is onvermijdelijk verbonden met de driehoek die homoseksuelen in Duitse concentratiekampen moesten dragen. Die kleur zal niet toevallig gekozen zijn.

21 Hugo Arlman/Gerard Mulder, *Van de Prins Geen Kwaad. Prins Hendrik & andere dossiers van Oranje* (Amsterdam 1988) 4e dr., p. 37. Van Oostrom Soede was overigens volgens gerechtelijke bronnen filmartiest. Nationaal Archief 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 556 Vonnisboek, rolnummer 674.

22 Arlman/Mulder, *De Prins*, 1988, p. 59.

23 Frédéric Bastet, *Louis Couperus. Een Biografie* (Amsterdam 1987), p. 800-801.

de laatste plaats ook door het gebruik van zojuist genoemde collectie. Daarin bevindt zich een moeilijk benoembaar aantal versies van de memoires – in totaal duizenden pagina’s – die Wittert van Hoogland tussen 1946 en 1959 schreef, vervuld van rancune tegen iedereen en alles, en vooral tegen het huis van Oranje. Wittert van Hoogland heeft tot aan zijn tweede huwelijk in 1927 (hij was in 1920 gescheiden) een vooraanstaande rol gespeeld in de RK Staatspartij en aanvankelijk als griffier en vervolgens zelf als lid van de Eerste Kamer in ’s lands politiek. Tegelijkertijd was hij jarenlang lid van de Haagse gemeenteraad. In het bijzonder heeft hij zich lauweren verworven voor zijn bijdragen aan de ontwikkeling van een sociaal verzekeringsstelsel in Nederland. Met een onderbreking van enkele jaren na zijn tweede huwelijk, is hij van 1920 tot begin mei 1945 voorzitter geweest van de Raden van Arbeid. Hoewel aanvankelijk een jachtvriend van prins Hendrik, diens medebestuurder van het Rode Kruis, en in 1916 reisgenoot van de prins tijdens een vakantie naar Zwitserland, raakte hij in ’17 hopeloos met de prins gebrouilleerd.²⁴ Hij had in zijn memoires geen goed woord over voor de koninklijke familie (en voor weinig andere mensen met uitzondering van zichzelf).

Wittert van Hoogland vertelt inderdaad in verschillende versies van zijn memoires over betrokkenheid van prins Hendrik bij het zedenschandaal in 1920, maar in geen enkele versie die wij gezien hebben is er sprake van een redactie zoals Arlman en Mulder die geven. Een verhaal als zou prins Hendrik in 1925 uit het huis van Sam van Houten zijn gehaald, zijn we bij Wittert van Hoogland helemaal niet tegengekomen, maar ook hier wreekt zich dat de auteurs geen enkele concrete bronvermelding geven en ze zich wellicht bij dit verhaal helemaal niet op de memoires van de baron beroepen. Overigens genoten de feesten van Van Houten wel degelijk enige reputatie in homoseksuele kring.

Hoewel Wittert van Hoogland in zijn telkens weer herschreven memoires in toenemende mate de grens tussen *Dichtung* en *Wahrheit* uit het oog verloor, is door alle versies heen zijn redactie van de betrokkenheid van de prins tamelijk consistent:

‘In juni 1920 werd den haag opgeschrikt door het bekend worden van een groot zedenschandaal, zoo groot als in den haag nog nooit was voorgekomen. De politie had n.l. een inval gedaan in een particulier huis en daar een aantal personen betrapt op homoseksuele handelingen met minderjarige jongens. (Het Vaderland van juni 1920). Tot de schuldigen behoorden een Ritmeester van de cavalerie, Sixma baron van Heemstra, Jaap Knoote, en last but not least Prins Hendrik.’²⁵

Wittert van Hoogland schreef met vileine pen en de nodige jeu over de andere seksuele escapades en zonder enige terughoudendheid over de veronderstelde geslachtsziekte van Zijne Koninklijke Hoogheid, alsook over andere, door hem geconstateerde mentale ge-

²⁴ Sjoerd Faber, Gretha Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de ‘lichte gevallen’* ([z.p], 2000), p. 43-64.

²⁵ Nationaal Archief, Collectie Wittert van Hoogland 2.21.178 -17, p. 2112; 2.21.178-39, p. 1199

Portret van Evert Wittert van Hoogland door Jan Toorop (1926). Nationaal Archief, collectie Wittert van Hoogland.

breken van de prins en van de overige leden van het koningshuis. De baron beweerde mede op grond van een incident tussen de prins en een soldaat in 1916 in Zwitserland waar hij getuige van zou zijn geweest, dat de echtgenoot van de koningin behalve een rokkenjager ook ‘homo-sexueel’ was, en in zijn leven betrokken was bij enkele homoseksuele schandalen, onder andere met padvindsters.²⁶ In het 1920-verhaal leek het hem echter nauwelijks te doen om de prins. Zijn bewering is telkens de opmaat tot een tirade tegen de roemruchte politiecommissaris Van ’t Sant wiens bemoeienis met de prins – in opdracht van koningin Wilhelmina – volgens de baron bij het schandaal van 1920 zou zijn aangevangen. Van ’t Sant was volgens Wittert van Hoogland een crimineel en tijdens de Tweede Wereldoorlog te Londen de auteur/bedenker van het Militaire Gezag, dat na de bezetting duizenden onschuldige slachtoffers zou hebben gemaakt, inclusief natuurlijk de baron zelf. Na onderzoek onder andere in verband met het feit

dat hij sympathiserend lid was geweest van de NSB, is hij in 1946 door de Bijzondere Rechtspleging buiten vervolging gesteld en na een beroepsprocedure zijn de aanklachten tegen hem geheel vervallen verklaard. Zijn ridderorden en een deel van zijn pensioen is hij wel kwijtgeraakt.²⁷ Vermeld zij nog dat Wittert van Hoogland in tegenstelling tot Arlman en Mulder in dit verband nergens het woord ‘bordeel’ gebruikte. Onder de veroordeelden bevonden zich weliswaar twee mannen die op onderscheiden plekken in Den Haag in hun huis gelegenheid tot rendez-vous boden, maar het woord borddeel lijkt in dit geval nogal misplaatst.

Valt er op de betrouwbaarheid van de mededelingen van Wittert van Hoogland al het nodige af te dingen – zoals ook Fasseur in zijn biografie van koningin Wilhelmina in deze doet²⁸ – Arlman en Mulder lieten al aan Bastet weten dat de baron Louis Couperus nergens noemt, en dat ze überhaupt geen schriftelijke bron hebben gevonden die de betrokkenheid van de auteur bij het schandaal bevestigt. Maar ook Abraham Bredius, Von Thurn und Taxis, of Van Oostrom Soede zijn wij in geen enkele versie van de memoires tegengekomen, zoals *Het Vaderland* – de bron waarop Wittert van Hoogland zich op zijn beurt beriep – ook nergens de betrokkenheid van de prins of zelfs maar een inval suggereerde, en van Knoote en Sixma van Heemstra op de dag van de veroordeling (anders dan *De Telegraaf*) alleen hun initialen vermeldde. Aan het slot van deze bijdrage zullen we op een mogelijke andere bron van Wittert van Hoogland wijzen.

²⁶ Nationaal Archief, Collectie Wittert van Hoogland 2.21.178-15, p. 1686; 2.21.178-33, p. 541-542; 2.21.178-37, p. 547-549.

²⁷ Faber en Donker, *Bijzonder Gewoon*, 2000.

²⁸ Cees Fasseur, *Wilhelmina. De Jonge Koningin* (z.p., 1988), 3e dr., p. 273. Fasseur verwijst mede op basis van onderzoek door Frédéric Bastet de beweerde betrokkenheid van de prins bij het schandaal naar het rijk der fabelen. Bastet heeft echter alleen maar navraag gedaan over Couperus en al helemaal geen eigen onderzoek naar de betrokkenheid van Prins Hendrik. Zijn algemene gegevens over het schandaal zijn kennelijk ontleend aan summere gegevens die hem door het Haags Gemeentearchief zijn verstrekt. Bastet, *Louis Couperus*, 1987, p. 580-584, 800-801.

Als we op Bastet mogen afgaan was Couperus op geen enkele wijze betrokken bij het schandaal.²⁹ Dat kan niet van de anderen gezegd worden die door Arlman en Mulder genoemd worden. Sixma van Heemstra en Van Oostrom Soede behoorden tot de veroordeelden, en dat gold ook voor de door Wittert van Hoogland genoemde Knoote. Anders dan Bastet op zijn beurt in zijn Couperusbiografie suggereert, was Prins Alex (Sacha) von Thurn und Taxis wel degelijk bij het schandaal betrokken. De Hoofdcommissaris van de Haagse Politie liet enkele jaren na het schandaal weten dat zijn naam herhaaldelijk was opgedoken tijdens de onderzoeken in 1920. De prins zou zich op het hoogtepunt van de arrestaties hebben schuilgehouden en de strafzaak zijn ontlopen door tijdig naar het buitenland uit te wijken.³⁰ Ten huize van Bredius zouden zich regelmatig militairen ophouden, onder hen ook gedeserteerde dienstplichtigen. Zeker is dat er door de politie voor zijn huis gepost werd in de dagen van het schandaal.³¹

In werk van meer recente datum, deel II van de *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie* (2001), staat Marcel Verburg vrij uitvoerig stil bij het 1920-schandaal en hij is de eerste die – zij het onvolledig – gebruik maakt van bronnenmateriaal van het desbetreffende ministerie en van de arrondissementsrechtbank. Helaas leidt hij de aandacht af van de gebeurtenissen met op zijn minst voorbarig commentaar over seksueel misbruik van jongens. Het komt ons ook curieus voor dat hij – naar aanleiding van een incident rondom de militaire bemoeienis en een klacht daarover door mr. Derk van Houten (de vader van eerder genoemde Sam) – zonder enige grond of argument de versie die auditeur-militair Van Rossem van het gebeurde gaf, tot de juiste lijkt te verheffen, mede door, zonder zich af te vragen of dat Van Rossem taak was, te spreken over de ‘krachtige leiding’ die deze gaf aan de samenwerking tussen civiele en militaire autoriteiten.³²

Er is tot dusver géén spoor van een inval te vinden, en er zijn ook geen feitelijke aanwijzingen voor ‘rose balletten’, geperverteerde diners, of jongensbordelen onder het slib vandaan gekomen. Wel zijn er enkele verdenkingen jegens een prins – meerdere prinsen zelfs – gerezen, maar er zijn geen concrete feiten over prins Hendrik opgedoken. Prins Sacha von Thurn und Taxis kwam zonder meer voor op het verdachtenlijstje van de politie. Datzelfde gold waarschijnlijk Prins Emmanuel Rosetti Rasnovano, die we tot nu toe nog niet genoemd hebben. Tegen Prins Rasnovano, eerste secretaris van de Roemeense legatie, is op 6 mei 1920 proces-verbaal opgemaakt wegens seks met een jongen van 15. Hij is in december 1920 overgeplaatst, en niet verder vervolgd.³³ Wat zich verder vooral aftekent is de op zijn zachtst gezegd merkwaardige militaire bemoeienis, al dan niet onder leiding van Van Rossem. Wat is er gebeurd?

29 Bastet, Louis Couperus, 1987, p. 580-584.

30 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955)-16537 Geheime Verbalen 3605.

31 Zie elders in dit artikel.

32 Marcel Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, Deel II, 1898-1940 (Den Haag 2001), p. 268-273.

33 Nationaal Archief, Ministerie van Justitie (1915-1955) 2.09-22 – 16463 Geheime Verbalen 170.

Antwoorden zijn ten dele te vinden in het Geheim Archief van het ministerie van Justitie, terwijl met name inschrijvingsregisters van het Huis van Bewaring en bronnen van de Krijgsraad in staat stellen beweringen van toenmalige ambtenaren van justitie of in de kranten te controleren. Tenslotte kunnen ook die niet zomaar op hun woord geloofd worden. Hoewel slechts een klein deel van het archief van de Haagse zedenpolitie uit die periode bewaard is gebleven en die bron geen direct antwoord oplevert op de vraag wat er in 1920 precies is voorgevallen, biedt ze een context die ook de officiële lezing van de gebeurtenissen nuanceert. Om niet de indruk te wekken dat wij de ene bron boven de andere privilegeren, volgen we in eerste instantie een van de sporen die de bronnen zelf hebben getrokken en niet per se de chronologie van het verhaal.

Het schandaal: toestanden die aan het ongelooflijke grensden

Op 27 mei 1920 schreef advocaat Derk van Houten een uitgebreide en boze brief aan de substituut-officier van justitie in Den Haag, mr. Enger. Hij herinnerde hem eraan dat hij kort tevoren in een rechtszaak erop gewezen had dat de Militaire Politie zich naar zijn mening op onwettige wijze bezighield met opsporing en vervolging van misdrijven die uitsluitend ter beoordeling stonden aan de civiele justitie. Van Houten had in een dossier van een cliënt processen-verbaal aangetroffen die waren opgesteld door luitenant Gorissen, directeur van het Provoosthuis, een pand op het terrein van het Huis van Bewaring waarin militaire verdachten en veroordeelden werden ingesloten. Nu vestigde Van Houten de aandacht op een incident dat zich op de 25^e had voorgedaan met een cliënt van hem, Jozef Kronig.

Jozef Kronig (1887-1984) was de pleegzoon van Abraham Bredius (1855-1946),³⁴ de kunstkenner die volgens Arlman en Mulder met Couperus en prins Hendrik uit een jongensbordeel was gehaald. Kronig was op de 25e bij het verlaten van een winkel op straat aangehouden door twee mannen van wie één zich – desgevraagd – geïdentificeerd had als politiebeampte. De mannen zouden beweerd hebben op last van de auditeur-militair, Van Rossem, te handelen (hetgeen Van Houten zich niet kon voorstellen) en hadden Kronig gezegd mee te gaan naar het politiebureau. Toen Kronig had geweigerd en gezegd dat hij geen militair was en ook nooit was geweest, hadden de mannen gedreigd geweld te zullen gebruiken als hij niet meeging.

Enmaal op het politiebureau gearriveerd, was Kronig door de dienstdoende chef gevraagd wie hij was en wat hij kwam doen. De discrepantie tussen deze vraag en de beeerde opdracht van de auditeur-militair was Kronig niet ontgaan en hij had gerepliceerd

³⁴ Louise Barnouw-de Ranitz, 'Abraham Bredius, een biografie', in A. Blankert, *Museum Bredius. Catalogus van de schilderijen en tekeningen* (Zwolle 1991), p. 13-27, lijkt zich niet goed raad te weten met de verhouding tussen Bredius en Kronig en ze noemt Kronig de protégé van Bredius. Ze laat weliswaar geen misverstand bestaan over Bredius' homoseksualiteit, maar komt vervolgens niet verder dan te zeggen dat Bredius en Kronig in elk geval ongehuwd bleven. Het verschijnsel 'pleegzoon' duidt niet op een formele maar wel complexe – ongetwijfeld erotisch geïnspireerde, maar in principe niet seksuele – opvoedkundige band (pedagogische Eros) tussen oudere en jongere.

dat hij zijn naam en het waarom van zijn gedwongen verschijning op het bureau juist van de chef wilde vernemen. Alras was toen sprake gebleken van een misverstand en kon Kronig vertrekken. Hij zou zijn aangezien voor een militair.³⁵

Een van degenen die bij het opbrengen betrokken was geweest – een ‘provoost geweldige’ (Militaire Politie) – ontkende later op last van Van Rossem gehandeld te hebben, maar meldde wel dat hij in opdracht van de directeur van het Provoosthuis, de al genoemde luitenant Gorissen, sinds 15 mei bij de woning van Bredius postte om in de gaten te houden of het pand ook door militairen bezocht werd.³⁶ Van Rossem ontkende ruim een maand later zelf ook dat hij last tot aanhouding van Kronig had gegeven.³⁷

Het incident met Kronig was echter niet het enige incident dat zich die dag met iemand uit de huishouding van Bredius had voorgedaan: diezelfde middag was zijn jongste knecht, een 18-jarige jongen, van de straat opgepikt en via het politiebureau naar het Provoosthuis overgebracht, alwaar hem (mogelijk door luitenant Gorissen) gevraagd zou zijn of hij niet wist dat Bredius ‘een flikker’ was. Hem zou ook gevraagd zijn of Bredius ontucht met hem gepleegd had en of hij wist van militairen die het huis van zijn werkgever zouden bezoeken. Op beide vragen had hij volgens Van Houten ontkennend geantwoord. Vervolgens zouden hem tal van namen zijn voorgehouden met de vraag of hij die personen kende.

Van Houten tekende protest aan tegen zowel de bemoeienis van militaire autoriteiten ‘die voor de burgery onduldbaar is’ als tegen ‘eene wyze van instructie ... die by de civiele Justitie niet gebruikelijk is.’ Hij sprak in deze zelfs van ‘vrijheidsberoving’: de jongen zou tot ongerustheid van de huishouding van Bredius en van zijn ouders vier uur zoek zijn geweest.³⁸

Bredius’ advocaat ging in zijn brief echter een stapje verder en lijkt niet alleen het belang van zijn cliënten te hebben willen vertegenwoordigen. Hij protesteerde tegen de gehele gang van zaken en daarbij geeft zijn brief een mogelijk inkijkje in wat er gebeurde. ‘De wyze waarop zelfs zeer jonge lieden uit de school en uit hun kantoren worden gehaald om inlichtingen te geven aan de Justitie, kan niet anders als de reputatie van velen, ook van die jonge lieden, schaden.’³⁹ Straks zal nog blijken dat hij niet de enige was die bedenkingen uitte bij gevolgde opsporingsmethodes, die zo ze ook maar enigszins op waarheid berusten, een licht werpen op ‘het schandaal’ dat officiële lezingen weliswaar niet ontkracht maar wel een andere inkleuring geeft.

Ruim een maand later ontkende Van Rossem dat hij opdracht zou hebben gegeven Kronig naar het politiebureau te brengen (iets waar Van Houten ook al aan twijfelde). Zoals het een superieur betaamt, ‘dekte’ hij zijn ondergeschikten: hij ontkende ook dat de beide mannen die Kronig naar het bureau hadden gebracht, gezegd zouden hebben in zijn opdracht te handelen. In een kennelijke poging Van Houtens klacht over militaire bemoei-

35 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

36 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

37 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

38 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

39 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

enis te ontzenuwen meldde hij dat de man die bij het huis van Bredius postte weliswaar militair maar ook onbezoldigd rijksveldwachter was, en tijdens het incident in het civiel gekleed ging. De lezing die Van Houten had gegeven van de ondervraging van de jonge knecht werd door Van Rossem vrijwel omgedraaid: niet de ondervrager maar de jongen zelf zou gezegd hebben dat Bredius 'een flikker' was. De jongen zou ook enkele militairen en een paar 'heren' die bij Bredius aan huis kwamen met name hebben genoemd, en voorts zouden hem geen namen zijn voorgehouden, maar slechts gevraagd zijn of er nog andere heren aan huis kwamen. Het geheel zou nog geen uur in beslag hebben genomen en van vrijheidsberoving was dus helemaal geen sprake geweest.⁴⁰

Het is uit deze stukken niet op te maken welke lezing de juiste is. Maar Van Rossem ondernam gedurende die lente en vroege zomer van 1920 wel een paar stappen die vragen oproepen over de rol die hij meende te moeten vervullen. Toen bij een (burger)verdachte brieven werden gevonden die erop wezen dat een paar van de betrokken mannen achter padvindders hadden aangezet, was de auditeur-militair degene die de leider van de padvinddersbeweging Rademaker bij zich ontbood om hem te waarschuwen.⁴¹ 'Het spreekt vanzelf dat ik mij ... van eenige inmenging te onthouden heb,' zo liet hij in april 1920 aan burgemeester van Den Haag, J.A.N. Patijn, weten naar aanleiding van een op handen zijnde uitbreiding van de zedenpolitie; en de burgemeester mocht zijn brief ook niet als inmenging beschouwen, waarna de warme aanbeveling volgde enkele met name genoemde gedetacheerde inspecteurs bij vorengenoemde dienst te benoemen. De auditeur-militair liet tegelijk weten die uitbreiding van groot belang te achten voor de jeugd in Den Haag, speciaal na zijn 'ondervindingen ... over toestanden die m.i. in dit land nog aan het ongeloflijke grensden.'⁴² Vijf jaar later constateerde een onbekende ambtenaar van het ministerie van Justitie nog dat Van Rossem indertijd 'krachtig tot wering van dat kwaad optrad.'⁴³ Als het dan geen inmenging mocht heten, lijkt de auditeur-militair toch wel enige moeite te hebben gehad de grenzen van zijn militaire jurisdictie in acht te nemen: zijn functie kende hem natuurlijk geen specifieke bemoeienis toe met de Haagse jeugd.

In de brief waarin Van Rossem de klachten van Van Houten trachtte te weerleggen, veroorloofde hij zich een paar uiterst suggestieve opmerkingen, maar tegelijkertijd was hij duidelijk in het defensief.

'De taak der politie [...] is in deze subtiële zedenzaken uiterst zwaar, bovendien zijn er talloze gevallen met honderden getuigen behandeld, zoodat allicht eens een kleine fout kan gemaakt zijn, maar het gaat niet aan om op deze wijze, naar aanleiding van een speciaal geval, zich baseerende op meerendeels onjuiste gegevens terstond zoo'n toon

40 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

41 Haags Gemeentearchief, Gemeente Politie 432-2530, nummer 141, 18 juni 1920.

42 Haags Gemeentearchief, Kabinet van de Burgemeester 353-927, 29 april 1920.

43 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) -167467 Geheime Verbalen 39, notitie 17 april 1923 die hierbij is opgeborgen.

aan te slaan en in die mate den wensch te kennen te geven, dat die onderzoekingen getemperd moeten worden, tenzij andere – overigens alsdan doorzichtige motieven daaraan ten grondslag liggen!’

Van Rossem sprak de overtuiging uit dat de geadresseerde, de officier van justitie, ‘evenals ik, dezen persoon niet den meest aangewezen zult achten om in deze zaken als objectief criticus op te treden.’⁴⁴ Van Houten zou dus oneigenlijke motieven hebben en kennelijk deugde er in de ogen van de auditeur-militair iets niet aan hem. Het ging Van Rossem daarbij mogelijk om meer dan het feit dat Sam, de zoon van Van Houten, een in Den Haag bekend homoseksueel was (die wellicht op tijd de benen had genomen naar het buitenland.)

Het chagrijn van Van Rossem was ongetwijfeld ook te verklaren uit nog uit iets anders dat door Van Houten was aangevoerd. De advocaat had in zijn boze brief van 27 mei geschreven van een derde vernomen te hebben dat de Militaire Politie het plan had door middel van de surveillance van de woning van Bredius het aantal zaken verder uit te breiden. Er was, zo schreef Van Rossem, dus een verklikker!⁴⁵

Van Houten had in zijn brief van 27 mei de officier van justitie aangeraden tussenbeide te komen, behandeling van burgerzaken uit handen van de militaire autoriteiten te nemen en deze terug te dringen op eigen terrein. Hij suggereerde ook dat de minister van Justitie zich met zijn collega van Oorlog diende te verstaan zodat aan deze ‘ondragelyken toestand’ een eind gemaakt kon worden. Van Houten is trouwens niet de enige geweest die op interventie aandrong, maar daarover straks meer. Het ministerie wenste in elk geval opheldering en de officier deed in een schrijven aan de procureur-generaal verslag van wat er tot zover gebeurd was.

Het begin: ‘een avond in Maart’

Mr. Enger, de substituut-officier, ontkende de noodzaak de militaire autoriteiten terug te dringen naar eigen terrein: ‘wat niet bestaat, kan men niet eindigen.’ De vraag is wat hij bedoelde met ‘niet bestaat’. Militaire bemoeienis is onweerlegbaar; de surveillance van de woning van Bredius in opdracht van militaire autoriteiten (al gebeurde dat met civiele pet op) doet op z’n zachtst gezegd vreemd aan. Ook wordt uit zijn beschrijving duidelijk dat het initiatief van militaire zijde was uitgegaan, en dat die gedurende de gehele periode het initiatief ook had behouden.

Het was allemaal begonnen ‘op een avond in Maart’ (Enger noemde geen precieze datum) in het Provoosthuis. De Militaire Politie had een burgergetuige gehoord in een zaak tegen een gedetineerde militair en had ontdekt dat de burger zich mogelijk had schuldig

44 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

45 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

gemaakt aan overtreding van art. 248bis WvS. De zedenpolitie werd gewaarschuwd, die op haar beurt de officier inlichtte. Nadat gebleken was dat er inderdaad gerede verdenking bestond jegens de burger, werd, omdat het al laat was, in overleg met Van Rossem, besloten de getuige die nacht in het Provoosthuis vast te houden.

De volgende ochtend was het Van Rossem die aan de officier had laten weten dat gebleken was ‘dat meerdere burgers hier ter stede zich hadden schuldig gemaakt (en vermoedelijk nog schuldig maakten) aan handelingen tegenover in het provoosthuis gedetineerde militairen, welke strafbaar waren gesteld bij art. 248bis.’ (De officier zal met zijn tussen haakjes geplaatste opmerking wel niet bedoeld hebben dat burgers zulke handelingen pleegden tijdens de detentie van de militairen, maar het staat er wel.)

Vervolgens had de officier een aantal (hij schreef ‘vermoedelijk tien’) namen van personen van wie hij vermoedde bewijs van schuld te kunnen leveren genoemd tegen een inspecteur van de zedenpolitie. Hoe hij aan die namen kwam en of hij die van Van Rossem gekregen had, vertelde hij niet, en ook niet of het contact met de inspecteur plaatsvond op dezelfde dag dat hij contact had gehad met de auditeur-militair. Dat is niet van belang ontbloomt want hij vervolgde zijn bericht met de mededeling dat wegens vluchtgevaar snel ingrijpen geboden was. Op verzoek van de officier werden de volgende ochtend (en opnieuw ontbreekt een datum) om 08.00 uur betrokkenen opgepakt door rechercheurs van de Haagse politie.

Geen politiebureau zou volgens de officier groot genoeg zijn geweest om alle aangehouden en van elkaar gescheiden te bewaren, en ook zou er niet genoeg ruimte zijn geweest om al die zaken naar behoren te onderzoeken. Welwillende bemiddeling van de auditeur-militair had vervolgens uitkomst geboden: het Provoosthuis bood die gelegenheid wel en het kwam mooi uit dat de gedetineerde militairen die als getuigen gehoord moesten worden zich daar al bevonden. Door het vervolgens steeds groeiend aantal arrestanten kon de zedenpolitie het werk bijna niet meer aan, maar het kwam eveneens mooi uit dat de directeur van het Provoosthuis ook onbezoldigd rijksveldwachter was. Hij verleende bijstand bij het verhoren van verdachten door inspecteurs van de zedenpolitie.⁴⁶ Dit deel van het verhaal lijkt nogal onwaarschijnlijk: Den Haag telde in 1920 negen grote politiebureaus. Bovendien stond op het terrein van de Scheveningse Strafgevangenis behalve het militaire Provoosthuis een cellenbarak met plaats voor 500 gedetineerden waarin tijdens de net afgelopen Eerste Wereldoorlog smokkelaars werden opgesloten, en die ook dienst deed als er geen plaats was in het Huis van Bewaring. Verdachten in het zedenschandaal werden na verhoor in het provoosthuis en na te zijn voorgeleid voor de Rechter van Instructie in die barak opgesloten.

Een ontbrekend dossier

Van twee van de ongeveer 50 jongens die in de zaak betrokken raakten, valt vast te stellen dat ze zich in maart 1920 inderdaad in militaire detentie in het Provoosthuis bevonden. De toen inmiddels 21-jarige Arend de Carpentier was ruim een maand eerder aangehouden wegens desertie; zijn zaak moest nog voorkomen. De 20-jarige Adolph Filarski zat al sinds november 1919 vast en was in februari 1920 veroordeeld tot 8 maanden (met aftrek) wegens diefstal. Zijn vonnis werd op 9 maart geëxecuteerd,⁴⁷ twee dagen voordat de eerste verdachte werd overgebracht naar het Huis van Bewaring.

De enige onder alle beklaagden die met beide gedetineerde jongens contact had gehad, was Carel Sixma baron van Heemstra en hij behoorde tot de eerste verdachten die in het Huis van Bewaring werd opgesloten.⁴⁸ Terwijl De Carpentier contact had gehad met vier van de beklaagden, wordt Filarski alleen genoemd in de stukken van Sixma van Heemstra.⁴⁹ Van de overige beklaagden die in de eerste dagen werden ingesloten in het Huis van Bewaring, had alleen Johan Knoote (die ook door Wittert van Hoogland in zijn memoires werd genoemd) contacten gehad met De Carpentier.

Na eliminatie blijven er dus vier personen – twee dienstplichtige jongens (getuigen) en twee beklaagden – over, met wie het geheel moet zijn aangevangen. Was Sixma van Heemstra de burger die ‘op een avond in Maart’ zich als getuige in het Provoosthuis bevond? Carel baron Sixma van Heemstra wordt in alle stukken aangeduid als ritmeester der cavalerie, maar hij was in 1920 al jaren gepensioneerd. Hoewel tegen hem op de 13e bevel tot aanhouding werd verleend, en tenminste twee anderen hem wat dat betreft waren voorgegaan, was hij wel degene die dus met beide dienstplichtige gedetineerden contact had gehad, én de enige van alle veroordeelden die met Filarski had verkeerdt. Sixma van Heemstra komt ons voor als de meest waarschijnlijke kandidaat, temeer daar de procureur-generaal van het Gerechtshof in een bericht van 13 maart aan het ministerie van Justitie, waarin hij het had over 9 aanhoudingen tot dusverre, alleen Sixma van Heemstra bij name noemde.⁵⁰ Bovendien was al in de allereerste krantenberichten sprake van betrokkenheid van ‘gegoede standen’. Van degenen die op 12 en 13 maart in het Huis van Bewaring werden ingesloten was Sixma van Heemstra de enige van ‘gegoede stand.’

Het lijkt verder waarschijnlijk dat Filarski de militair was die de zaak aan het rollen heeft gebracht, al is dat een negatieve deductie: in een verder complete serie van vele honderden dossiers van de krijgsraad gevestigd in Den Haag (waarin ook dat van De Carpentier) ontbreekt

47 Nationaal Archief, 3.03.46 Krijgsraad 1e Militaire Arrondissement te Den Haag – 119 Index; Idem – 125 Register, Idem -108 dossier 7914. De Carpentier was op 30 januari aangehouden en ingesloten in het Provoosthuis. Hij was al op 17 augustus 1919 gesertificeerd. Filarski: Nationaal Archief, 3.03.46 Krijgsraad 1e Militaire Arrondissement te Den Haag – 119 Index, Idem – 125 Register.

48 Nationaal Archief, 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 556 vonnisboek, rolnummers 690, 691. Voor opsluiting zie Nationaal Archief, 3.05.04 Strafinstellingen te Den Haag – 425 Register Cellenbarak.

49 Zie Nationaal Archief, 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 556, de vonnissen tegen Loven (rolnummer 684), Sixma van Heemstra (rolnummer 690), Knoote (rolnummer 691), Evink (rolnummer 693)

50 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16455 Geheime Verbalen 127.

uitgerekend het zijne, terwijl de data in verband met zijn aanhouding, proces en vonnis wel in de registers staan.⁵¹ Hoewel hij veroordeeld is wegens diefstal, suggereert de uitzonderlijke afwezigheid van zijn dossier dat er iets bijzonders met hem aan de hand was.

We moeten een slag om de arm houden als het aankomt op de vraag op welke dag er tamelijk vroeg in de ochtend een heel stel mannen zou zijn opgepakt, maar de ochtend van 13 maart lijkt met het oog op berichten in de avondedities van kranten van die dag wel waarschijnlijk.

Kijken we naar de data van insluiting in het Huis van Bewaring dan blijkt dat verdachten in tranches van twee of drie tussen 11 en 23 maart werden ‘afgewerkt’. Op die laatste dag zaten er minstens 19 en mogelijk 21 verdachten in preventieve hechtenis. Daarna werd het twee weken stil, althans wat het verkeer tussen Provoosthuis en Huis van Bewaring betrof. Tussen 7 en 19 april werden vervolgens 8 personen in het Huis van Bewaring opgenomen, gevolgd door opnieuw twee weken van stilte. Daarna werden tussen 3 en 19 mei nog 6 personen overgebracht.⁵² Roepen we nog even in herinnering dat de militair/onbezoldigd rijksveldwachter die met een collega van de zedenpolitie op 25 mei Kronig aanhield, sinds de 15^e van die maand bij het huis van Bredius had gepost, en dat het protest van Van Houten van de 27^e dateerde. Gezien de rustpauzes die er in de chronologie van insluitingen in het Huis van Bewaring zaten – en naar men mag aannemen ook in de chronologie van aanhoudingen – is het misschien niet helemaal gewaagd te veronderstellen dat Van Houten met zijn bewering dat men het aantal zaken nog wilde uitbreiden door te posten bij het huis van Bredius, enige grond van waarheid bevatte en dat militaire en/of civiele autoriteiten eind mei bezig waren munitie te verzamelen om tot een volgende reeks van aanhoudingen over te gaan. Er lijkt echter zand in de machine terecht te zijn gekomen en het ziet er naar uit dat Van Houtens interventie – en trouwens ook die van nog iemand anders – succesvol is geweest.

Een kleine voorgeschiedenis

Maar laten we eerst nog even teruggaan naar die eerste maanden van 1920, want het verhaal dat substituut-officier van justitie vertelde was niet volledig. De bemoeienis van Van Rossem dateert waarschijnlijk van vóór ‘een avond in Maart’; die van de Haagse zedenpolitie van ruim daarvoor, maar daarover later meer.

Op 12 januari 1920 arresteerde de zedenpolitie van Den Haag in Rotterdam reserve-luitenant der jagers Abraham Jacobse Boudewijnse, die bij de mariniers in de havenstad gedetacheerd was. Hij werd verdacht van seksuele contacten met een minderjarige van hetzelfde geslacht. De zaak was bij de zedenpolitie aangebracht door Van Rossem. De

⁵¹ Nationaal Archief, 3.03.46 Krijgsraad 1e Militaire Arrondissement te Den Haag – 110 (Index), Idem – 107, dossier 7645.

⁵² Nationaal Archief, 3.05.04 Strafinstellingen te Den Haag- 425, 432, 366, 586, 653 Registers.

luitenant bekende het misdrijf één keer feitelijk te hebben gepleegd en één keer een poging daartoe hebben ondernomen. In de daarop volgende dagen moet ook duidelijk zijn geworden dat Jacobse Boudewijnse al geruime tijd gechanteerd werd. Vreemd genoeg werd hij op de 15e januari voorlopig uit detentie ontslagen door de auditeur-militair omdat de minderjarige – een dienstplichtig militair – een ‘minderwaardig individu’ was die ter zake een ander misdrijf al in het Provoosthuis zat. Zou dat Filarski kunnen zijn geweest, die vastzat wegens diefstal? Verder had Jacobse Boudewijnse degene jegens wie hij een poging had ondernomen dadelijk zijn excuses aangeboden. Mogelijk sprak op dat moment nog in het voordeel van de luitenant dat hij bij zijn superieuren te boek stond als een modelofficier. Drie dagen later – op een zondag – ontving de auditeur-militair Jacobse Boudewijnse nota bene in zijn eigen huis en beloofde hem de zaak verder te laten rusten. Al op de 20^e kreeg hij eervol ontslag uit militaire dienst en voegde zich bij zijn vader te Bennekom.⁵³

De zaak bleek geenszins over: 17 februari kreeg de luitenant een telegram waarin hij opnieuw ontboden werd bij Van Rossem. Alvorens naar Den Haag af te reizen raadpleegde hij een advocaat: dat was niemand minder dan de ons al bekende Van Houten (sr.). Van Houten stelde zich in verbinding met Van Rossem en kreeg te horen dat er sprake zou zijn van nieuwe beschuldigingen. Wat er daarna gebeurd is, is niet duidelijk. Jacobse Boudewijnse zal wel op de 19^e februari – de dag dat hij ontboden was – bij de auditeur-militair verschenen zijn, maar is kennelijk (weer) niet in hechtenis genomen. Was het toeval dat hij op 8 maart met zijn vader naar Zwitserland vertrok? De dag daarop kreeg hij een telegram nazegonden dat hem opnieuw – per 11 maart (de dag dat de twee eerste verdachten in het Huis van Bewaring werden ingesloten) – naar de burelen van de militair aanklager ontbode.⁵⁴ Jacobse Boudewijnse heeft het niet raadzaam geacht aan dat laatste telegram gehoor te geven. In 1925 verbleef hij nog steeds in het buitenland en studeerde economie te München. De voormalig luitenant zou een van de ‘ergste gevallen’ zijn: hij zou van niet minder dan 20 feiten verdacht zijn.⁵⁵ Als het vertrek van de luitenant op de 8^e maart naar het buitenland had te maken met de opsporingsactiviteiten van Van Rossem, zou het dan zo kunnen zijn dat zijn advocaat Van Houten hem gewaarschuwd heeft?

Wat ook van dat laatste moge zijn, duidelijk is dat het initiatief tot opsporing en aanhouding inderdaad van militaire zijde in de persoon van Van Rossem is uitgegaan. Door de zaak van reserve-luitenant Jacobse Boudewijnse en via één of meer gedetineerde dienstplichtigen raakte hij begin 1920 geïnformeerd over homoseksuele praktijken in Den Haag, die zijns inziens het daglicht niet konden velen. Op ‘een avond in Maart’ had hij naast informatie die hij al via de zaak van de reserve-luitenant verkregen had, ook de beschikking over een getuige/verdachte – waarschijnlijk Sixma van Heemstra – en informatie over andere mannen die zich aan seksuele contacten met minderjarigen bezondigden. Ook de officier van justitie verwachtte toen een aantal verdachten met succes te kunnen vervolgen.

53 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16464 Geheime Verbalen 255.

54 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16464 Geheime Verbalen 255.

55 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

Kort daarop begon een eerste reeks van aanhoudingen, en met telkens onderbrekingen van enkele weken werden ook in april en mei mensen opgepakt. Gezien de surveillance bij de woning van Bredius die op 25 mei nog steeds aan de gang was (6 dagen nadat de tot dan toe laatste verdachte naar het Huis van Bewaring was overgebracht) heeft het er alle schijn van dat de auditeur-militair verwachtte meer aanhoudingen te verrichten. Het oppikken van Jozef Kronig op laatst genoemde datum mag een misverstand en zelfs een blunder zijn geweest, maar welke versie van de ondervraging van de 18-jarige knecht van Bredius men ook onderschrijft, zijn ondervraging op dezelfde dag was natuurlijk niet toevallig.

Vaagheden als ‘een avond in Maart’ en het ontbreken van een bron waaraan namen ontleend waren in het bericht van substituut-officier van justitie Enger, van wie men toch *qualitate qua* nauwkeurigheid zou verwachten, en ook verhalen over plaatsgebrek op politiebureaus, hadden misschien juist tot doel te versluieren dat het initiatief al die tijd was uitgegaan van militaire zijde. In die zin had Verburg in zijn geschiedenis van het ministerie van Justitie gelijk aan de auditeur-militair ‘krachtige leiding’ toe te schrijven bij de samenwerking met de zedenpolitie.⁵⁶

Zand in de machine

Van Rossem lijkt zijn hand overspeeld te hebben, niet in de laatste plaats met het posten voor het huis van Abraham Bredius en ongewild door de blunder met diens pleegzoon Kronig. Bredius – de Rembrandt- en kunstkenner die door zijn werk al rond de eeuwwende een niet geringe bijdrage had geleverd (en in 1920 nog steeds leverde) aan een nieuw nationaal élan⁵⁷ – was een paar maten te groot voor een militair aanklager. Door gebruik te maken van militairen die ook onbezoldigd rijksveldwachter waren, bleef men weliswaar binnen de door de wet gestelde grenzen, maar als berichten uit die dagen ook maar enigszins op waarheid berusten namen de opsporingspraktijken bedenkelijke vormen aan.

Op 5 juni – twee dagen na het proces tegen 30 beklaagden – publiceerde het linkse tijdschrift *De Nieuwe Amsterdammer* een felle aanklacht van de hand van de journalist Adrianus van Tienhoven tegen de vervolging van homoseksuelen, en hij gebruikte termen als inquisitie en kettervervolgingen. Hij schetste in zijn artikel hoe ‘vervolgers’ dagelijks tochten door de stad maakten met jongens die zich hadden geprostitueerd en zich door hen homoseksuelen lieten aanwijzen. Betrokkenen zouden gevolgd worden tot in cafés alwaar politiemannen aan het buffet informeerden met wie deze bezoekers daar plachten te komen. Op rendez-vousplekken in de stad spraken ‘prostitués’ voorbijgangers aan terwijl rechercheurs zich tussen bomen en struiken verborgen hielden, aldus Van Tienhoven. Hij

⁵⁶ Zie elders in dit artikel.

⁵⁷ Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900 *Hoogtij van Burgerlijke Cultuur* (Den Haag 2000), p. 50-59.

schreef dat mensen werden opgepakt, naar het Provoosthuis overgebracht en tot bekentenissen gedwongen. Nieuwe namen vonden ‘vervolgers’ in persoonlijke correspondentie en adresboekjes van aldus aangehouden. Zonder specifiek te worden refereerde Van Tienhoven aan het incident met de knecht van Bredius en veralgemeniseerde het posten voor het huis van de kunstkenner tot posten voor ‘de huizen van mensen, van wie geruchten gaan dat ze homo-sexueel zijn.’

Van Tienhoven had zijn informatie niet van de eerste de beste: jonkheer mr. Jacob Anton Schorer, oprichter van ’s lands eerste homo-organisatie, het *Wetenschappelijk Humanitair Komitee* (1912), schreef begin juli aan een vriend dat hij Van Tienhoven het nodige materiaal had verstrekt.⁵⁸ Schorer was ongetwijfeld een van de best geïnformeerde mensen in Den Haag en in Nederland waar het op homoseksualiteit aankwam. Talloze mensen gaf hij tussen 1912 en de Tweede Wereldoorlog juridisch advies, onder hen ook advocaten van de beklaagden die op 3 juni terechtstonden.⁵⁹ Net als Van Houten in diens brief van 27 mei, had Schorer – ook een jurist – het over ‘het onwettig optreden’ van vervolgers en hij schreef daarbij ook dat hij verdedigers vooral dienaangaande had geadviseerd.

Schorer, Van Houten en Van Tienhoven waren niet de enigen die bedenkingen uitten tegen opsporingsmethodes: zelfs de hier al vaker aangehaalde 19-jarige Piet van Loon had het in zijn brief van 20 maart 1920 – toen de bom nog maar net gebarsten was – over ‘onbeschaafde schurkenmanieren’ van de politie en hoe die volgens hem alle perken te buiten gingen.⁶⁰ Of de opsporingsmethodes ook werkelijk onwettig waren, valt hier en nu moeilijk uit te maken, temeer daar er natuurlijk geen onpartijdige toeschouwers waren en ook Schorer en andere zojuist genoemde personen hun informatie ‘van horen zeggen’ hadden. De geheimzinnigheid die het geheel omgaf, droeg natuurlijk ook bij aan het ontstaan van geruchten over opsporingsmethodes, terwijl aan de andere kant de vage aanduiding ‘gegoede standen’ brandstof leverde voor geruchten over wie al opgepakt zou zijn, of de benen had genomen. Op de Haagse herensociëteit De Witte zouden zelfs lijsten met namen rondgaan.⁶¹ Verhalen over betrokkenheid van ‘gegoede standen’ schiepen toen – en zouden dat ook nu doen – een draagvlak voor vervolgingen van enige omvang, en legitimatie voor mogelijk niet al te zorgvuldige juridische praktijken. Van Tienhoven meende dat de suggestie over betrokkenheid van ‘gegoede standen’ bedoeld was om de steun van de sociaal-democraten te verwerven.⁶² Zelfs een 19-jarige als Piet van Loon had door waar het in dit geval om ging en adviseerde zijn vriend niet al te veel geloof te hechten aan zulke verhalen. Het ging volgens hem slechts om een enkeling uit goeie stand. Wat veroordeel-

58 Zie noot 6. Het NWHK was aanvankelijk opgericht als De Nederlandse afdeling van het Wissenschaftlich-humanitäres Komitee. In 1912 kreeg het de naam Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee.

59 Rob Tielman, ‘Schorer en het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee (1911-1940)’, in Michael Dallas e.a., *Ho-mojaarboek 1, Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit*, (Amsterdam 1981), p. 107-132; Hans van Weel en Paul Snijders, ‘Levenslang strijden voor rechtvaardigheid. Jonkheer Jacob Anton Schorer (1866 – 1957)’, in Hans Hafkamp & Maurice van Lieshout (red.), *Pijlen van Naamloze Liefde. Pioniers van de homo-emancipatie*, ([z.p.], 1988), p. 96 – 103.

60 Collectie Snijders (zie noot 5).

61 Haags Gemeentearchief, Gemeente Politie 432 – 2530, nummer 102, 19 mei 1920.

62 *De Nieuwe Amsterdammer*, 5 juni 1920.

den betreft, had hij gelijk. Afgezien van de zijdelingse betrokkenheid van Bredius of een paar buitenlandse edellieden, stond Sixma van Heemstra onder de beklagden op eenzame hoogte. Hoewel het moeilijk is een beeld te vormen over materiële welstand, is duidelijk dat de meeste veroordeelden qua professie tot de lagere middenklassen behoorden: het waren klerken, boekhouders, reizigers, kleine kooplui, een enkele geschoolde arbeider. In dat opzicht weken ze wel af van ‘de’ gemiddelde zedendelinquent die voor de Haagse rechtbank verscheen: dat was – in zeer generaliserende termen gesteld – een ongeschoolde arbeider.⁶³

De brief van Van Houten heeft via verschillende burelen te eniger tijd het ministerie van Justitie bereikt. Wie eerder was – de brief of jonkheer Schorer – is niet duidelijk, maar ook de laatste heeft zich aldaar gemeld. In zijn brief aan een vriend van begin juli 1920 schreef Schorer een gesprek te hebben gehad met de Secretaris-generaal, Van Blom, van het ministerie, ‘aan wien ik alles heb voorgedragen wat in staat kan zijn verdere vervolgingen te staken.’ Een adellijke titel en een actief verleden in de studenten-corpora deden voor Schorer deuren open, die voor anderen waarschijnlijk gesloten zouden zijn gebleven. Jan Geline van Blom was op dezelfde dag in 1884 als Jacob Schorer ingeschreven aan de Universiteit van Leiden,⁶⁴ en Schorer heeft bij hem gehoor gevonden. Of Schorer en Van Houten het ministerie hebben weten te overtuigen met hun argumenten over onwettige methodes is de vraag, maar hun interventies hadden wel degelijk het gewenste effect. Nadat het ministerie van Justitie in de loop van juli en augustus stukken had ontvangen van zowel de officier van justitie Enger, als van auditeur-militair Van Rossem werd de zaak op 14 augustus afgelegd, voorzien van de aantekening: ‘waar de zaak thans voldoende opgehelderd is, verder ‘machtsmisbruik’ etc. wel niet te vreezen zal zijn, althans voorlopig niet, [...] kan deze zaak nu genotificeerd worden.’⁶⁵ De aantekening betekent niet per se wat het op het eerste gezicht lijkt, maar eerst nog even terug naar Van Rossem.

De auditeur-militair had inmiddels al zijn neus gestoten bij het ministerie. Midden juli had hij naar aanleiding van een nieuw bericht over reserve-luitenant Jacobse Boudewijnse gevraagd een mondelinge toelichting te mogen geven in het kabinet van de minister, daar volgens hem de zaak zeer nauw in verband stond met de ‘ernstige moraliteits-toestanden in de residentie.’ Van Rossem kreeg géén belet!

Een aantekening op zijn brief vermeldt dat de minister ‘te bezet’ was voor ‘nog’ een gesprek. Hij had de minister dus kennelijk al een keer gesproken. Dagen later kreeg de auditeur-militair een briefje dat hij desgewenst een week later een gesprek kon krijgen met de Secretaris-generaal.

⁶³ Voor beroepen betrokkenen 1920 zie Nationaal Archief, 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 58 Register. Algemeen commentaar is ontleend aan lopend onderzoek door Theo van der Meer naar zedenmisdriven in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw.

⁶⁴ J.E. Kroon & J.A. Blok (ed.), *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925).

⁶⁵ Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

Degene die enige tijd later de aantekening maakte dat voor verder machtsmisbruik voorlopig niet te vrezen viel, plaatste het woord tussen aanhalingstekens. Hij tekende bovendien aan dat Van Houten ‘alleen’ gevraagd had ‘de zaak te onderzoeken en aan te ’s-Gravenhage heerschenden ‘ondragelyken’ toestand’ een einde te maken.’⁶⁶ Of het ministerie zich diep bezorgd maakte over de ‘ondragelyken’ toestand valt dus te betwijfelen. De ‘toestand’ bestond inmiddels niet meer, en als het woord ‘alleen’ in deze iets te betekenen had, dan was het wel dat Van Houten niet had aangedrongen op een onderzoek naar feitelijk machtsmisbruik. Mede omdat geen van de beklagden hoger beroep, laat staan cassatie, had aangetekend, stonden opsporing en juridische vormen niet ter discussie, wat Schorer de advocaten van beklagden ook ingefluisterd mocht hebben. Zorg van ‘den normaal’ over ‘den homosexueelen medemensch’ zal aan de manier waarop het ministerie Van Rossem afpoeierde evenmin ten grondslag hebben gelegen. Het ongegeneerde grove taalgebruik van officieren van justitie, procureurs-generaal en commissarissen van politie enkele jaren later, naar aanleiding van een verzoek commentaar te leveren op een eventueel verbod op postverzending van wat gezien werd als homoseksuele propaganda (brochures van het NWHK), laat zien dat autoriteiten zich weinig aan ‘den homosexueele medemensch’ gelegen lieten liggen. Ook al zag men niets in zo’n verbod, lieten de meeste geadresseerden er geen misverstand over bestaan niets met die ‘zwijnerij’ op te hebben.⁶⁷ De tamelijk schofferende wijze waarop Van Rossem naar een zijspoor werd gedirigeerd, zal een paar redenen hebben gehad. Zijn kennelijke pogingen Bredius aan te pakken moeten ook het ministerie als gewaagd zijn voorgekomen: het zou een doos van Pandora hebben kunnen openen en tal van hooggeplaatste vaderlanders in de problemen hebben kunnen brengen. Ook al maakte het ministerie zich waarschijnlijk niet al te ernstig zorgen over de wettigheid van tot dan toe gevolgde methodes, was ook te voorzien dat de gretigheid van de auditeur-militair in toenemende mate tot klachten zou leiden, niet in de laatste plaats als hij zich zou trachten te ‘vergrijpen’ aan de ‘gegoede standen.’ Bovenal zal in de Haagse departementale cultuur hebben meegeteld dat het ministerie van Justitie geen indringers op eigen erf bliefde.

Context

Van Rossem was dan misschien een indringer op andermans erf, voor een aanzienlijk, zo niet het overgrote deel der natie zullen zijn acties en motieven volstrekt honorabel geweest zijn. Hij was uiteindelijk niet meer dan een man van zijn tijd. Bovendien mag anno 2002 de betrokkenheid van soldaten bij mannelijke prostitutie, of de in die tijd in breder kring bekende voorkeur van Abraham Bredius voor huzaren, historisch pikant zijn (en overigens

66 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16467 Geheime Verbalen 39.

67 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16524 Geheime Verbalen 861; 16525 Geheime Verbalen 1322, 1363; 16526 Geheime Verbalen 1440, 1525, 1575.

allesbehalve uniek voor Nederland), maar moet een beetje ijzervreter uit Van Rossems dagen ongetwijfeld een gruwel zijn geweest.

In haar strijd om maatschappelijke/juridische gelijkheid had de jonge homobeweging in de eerste decennia van de twintigste eeuw weliswaar steun van mensen uit de intellectuele en culturele wereld, maar enig populair draagvlak had ze nauwelijks.⁶⁸ Het door Jacob Schorer in 1912 opgerichte Wetenschappelijk Humanitair Komitee – formeel de ‘Nederlandse’ afdeling van Magnus Hirschfelds Wissenschaftlich-humanitäres Komitee, dankte zijn bestaan aan de invoering in genoemd jaar van artikel 248bis uit het Wetboek van Strafrecht. De ontstaansgeschiedenis van dat artikel is elders uitvoerig beschreven.⁶⁹ De zedenwetgeving waar ze deel van uitmaakte en waarmee de naam van minister Regout onverbreekelijk verbonden is, en ook het artikel zelf, waren allerm minst onomstreden, maar haar invoering reflecteerde ook de wisseling van politieke seizoenen en de verheffing van de Christelijke partijen op het regeringspluche aan het begin van de 20e eeuw. Gedurende zijn gehele bestaan is het NWHK blijven hameren op één argumenteren tegen de ‘tweeërlei maat’ – naar de gelijknamige brochure van Schorer uit 1911 – die met de wetgeving van 1911 haar intrede had gedaan. Heteroseksuele omgang tussen meerderjarige en minderjarige ouder dan 16 bleef onbestraft, terwijl zulke homoseksuele omgang strafbaar was geworden.

Voor de voorstanders van 248bis was het argument over rechtsongelijkheid irrelevant omdat hetero- en homoseksualiteit onvergelykbare – en ook geen alternatieve – categorieën waren. Homoseksualiteit of althans homoseksuele handelingen waren per definitie misdadig en het was louter om opportune redenen dat de wetgever die (sinds 1811) niet strafbaar meer had gesteld.⁷⁰ Homoseksuele contacten tussen meerder- en minderjarigen verergerden de misdadigheid omdat die jongeren van hun feitelijke seksuele bestemming – heteroseksualiteit – zouden wegvoeren. Was rechtsongelijkheid het ene punt waarop het NWHK zich concentreerde, het andere was ‘de’ wetenschap die in het pre-Kinsey tijdperk claimde dat 2% van de bevolking als homoseksueel geboren was, waardoor ook de ‘verleidingstheorie’ ontkracht zou zijn.⁷¹ Ook in ‘de’ wetenschap kan het verkeren. In de jaren zestig toen inmiddels 5% van de bevolking homoseksueel heette te zijn, weerlegde het zogeheten Speyerrapport de veronderstelling dat jongeren door ervaring homoseksueel zouden worden. In 1971 schrapte de Tweede Kamer art. 248bis op basis van deze nieuwe ‘we-

68 Schorers brochure *Wat Iedereen Behoort te Weten Omtrent Uranisme* (Den Haag 1912), was ondertekend door 30 bekende Nederlanders, onder wie de schrijvers Emants, Greshof, Heijermans, de kunstenaar Doesburg, de architect Berlage, en mede-SDAP-oprichter Van der Goes.

69 Tielman *Homoseksualiteit*, 1982; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996; Verburg, *Geschiedenis*, 2001.

70 Na de feitelijke decriminalisering van homoseksueel gedrag door de invoering van de Code Pénal in 1811, werd in alle pogingen tot aan 1840 een nieuw wetboek van strafrecht in te voeren, voorstellen gedaan dat gedrag opnieuw strafbaar te stellen. Bij latere pogingen zag men daar onder andere vanaf omdat men meer belang hechtte aan de rust in gezinnen die door zo’n strafbepaling verstoord zou kunnen worden, en ook vanwege erkenning van het bestaan van een privé-sfeer ten opzichte waarvan de wetgever op gepaste afstand diende te blijven. Zie Maarten Salden, ‘Artikel 248bis Wetboek van Strafrecht. De geschiedenis van een strafbaarstelling,’ in *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift*, jrg. 12, nummer 66, 1980.

71 In alle publicaties, ook die van Van Tienhoven van 5 juni 1920 in *De Nieuwe Amsterdammer*, werd op die 2% gehamerd. Zie: *Wat Iedereen Behoort te Weten Omtrent Uranisme* (Den Haag 1912).

tenschappelijke’ bevindingen en realiseerde daarmee alsnog het motto van het NWHK: *Per Scientiam ad Justitiam*.⁷²

Al kan moeilijk beweerd worden dat de naam van Schorers comité op ieders lippen bestorven lag, wisten hij en enkele medestanders in het eerste decennium van het bestaan van het NWHK ‘den normaal’ zoals Van Rossem zo nu en dan – en misschien in toenevende mate – te epateren met onder andere brochures. Vooral het telkens weer toezenden van de jaarverslagen aan NWHK aan alle eerstejaarsstudenten – ‘zelfs’ aan meisjesstudenten – en bijvoorbeeld in 1912 de verzending van de brochure *Wat Iedereen behoort te Weten omtrent Uranisme* aan alle medewerkers (ambtenaren) van het Rijksmuseum,⁷³ was menig vader, en ook autoriteiten, een doorn in het oog. (Uranisch/uranisme/uraniër waren 19^e-eeuwse termen – naar de god Uranus – in 1864 geïntroduceerd door Heinrich Ulrichs, een van de eerste voorvechters van homo-emancipatie.⁷⁴ Deze terminologie werd zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland zo nu en dan nog gebruikt).

Individueen, deels uit de omgeving van Schorer, deden van zich spreken of verhieven hun stem. Een van hen was niemand minder dan degene die wij identificeerden als ‘de burger’ die zich waarschijnlijk op ‘een avond in Maart’ als getuige in het provoosthuis bevond: Carel Sixma baron van Heemstra. Onder de nom de plume Veritas verscheen in 1914 een brochure van zijn hand waarin hij zich keerde tegen zekere Rensburg die een aanval had gedaan op Schorers zojuist genoemde brochure. Sixma van Heemstra sloot de zijne af met een felle aanklacht tegen art. 248bis. Hij had daarin over één dode – de in 1913 overleden minister Regout – tegen de gewoonte in geen goeds te melden: ‘Mijne oprechte overtuiging is dat door zijn overlijden ons volk voor vele onrechtvaardige strafbepalingen is gespaard gebleven.’⁷⁵

Kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog lijkt in Nederland een strijd om de zedelijkheid te zijn losgebarsten, die onder andere tot uitdrukking kwam in de oprichting van de zeden- en vervolgens ook kinderpolitie, de indiensttreding bij de politie van vrouwen, en de explosieve toename van het aantal zedenzaken voor rechtbanken.⁷⁶ Voor de Haagse arrondissementsrechtbank die ook de ‘schuldigen’ in het schandaal berechtte, vertienvoudigde in één jaar tijd zich het hele scala (van art. 239 tot en met 251) aan zedenzaken. Van gemiddeld zo’n 20-25 zaken tussen 1910 en 1919, ging het in 1920 omhoog naar 220, en dat niveau bleef tenminste tot aan de Tweede Wereldoorlog behouden.

Aan de andere kant roerde dus ook de jonge homobeweging zich. In 1919 werd te Rotterdam door een contribuant van het NWHK een lokale afdeling opgericht, die anders dan het Komitee zelf leden telde en bijeenkomsten organiseerde. Na korte tijd te zijn getolereerd door de politie, werden de organisatoren in september van dat jaar gedwongen de ac-

72 Tielman, *Homoseksualiteit*, 1982, p. 176-178.

73 Nationaal Archief, 2.09.05 Ministerie van Justitie (1886-1914) – 6575 Geheime Verbalen 72.

74 Hubert Kennedy, Ulrichs: *The Life and Works of Karl Heinrich Ulrichs. Pioneer of the Modern Gay Movement* (Boston 1988).

75 Nogmaals over Uranisme (Homoseksualiteit). Antwoord aan den heer J. Rensburg Jr. te Amsterdam en eenige woorden over artikel 248bis Wetboek van Strafrecht door Veritas (Den Haag, [1914]), p. 32.

76 Zie Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, en noot 63 over lopend onderzoek Van der Meer.

tiviteiten te beëindigen.⁷⁷ Kort daarop trok het onderwerp homoseksualiteit in Rotterdam echter opnieuw aandacht, nu door de vertoning van de Duitse voorlichtingsfilm over homoseksualiteit *Anders als die Anderen*, met daarin vooral aandacht voor zelfmoord en chantage (in Duitsland waren homoseksuele handelingen sowieso verboden). Magnus Hirschfeld, oprichter en leider van het Duitse WHK, trad zelf in de film op en sloot ze ook af met een oproep de homoseksuele ‘medemensch’ een plaats onder de zon te gunnen en de beruchte Duitse paragraaf 175 af te schaffen.⁷⁸

In Rotterdam liet men vertoning van de film ongemoeid. In februari 1920 zou hij ook in Den Haag vertoond worden. Op de 19^e vond een voorvertoning plaats, onder andere voor politie, doktoren en pers, voorafgegaan door een introductie door Schorer. De politie liet aan de burgemeester Patijn weten geen bezwaar te hebben tegen vertoning, die daarop goedkeuring verleende, om ze vervolgens hals over kop weer in te trekken toen christelijke fracties in de gemeenteraad met een interpellatie dreigden. Haagse kranten waren van mening dat de film niet voor vertoning geschikt was.⁷⁹ ‘Niet direct homosexueel aangelegde of een onbewust zwak homosexueel aangelegde’, aldus *Het Vaderland*, ‘onevenwichtigen’ volgens andere kranten, zouden zich kunnen ontwikkelen ‘tot een dergelyke toestand, welke [...] het individu van veel gezond levensgenot moet berooven.’ *Het Vaderland* vond dat de film het onderwerp weliswaar kies behandelde, maar was met eigensoortige logica ook van mening dat de film niet aan het publiek vertoond zou moeten worden omdat hij op Duitse toestanden sloeg. ‘Wij vervolgen die menschen niet,’ voegde de krant er met meer vroomheid dan oprechtheid aan toe.⁸⁰ Nog geen maand later lag de situatie anders, maar toen heette het volgens dezelfde krant: ‘t Is alsof de schuldigen met deze film zich tegen mogelijke ontdekking van hun duister drijven hebben willen dekken.’⁸¹ Hoewel Schorer een introductie had gehouden, hadden hij of het NWHK géén bemoeienis gehad met de aankoop en vertoning van de film!⁸² Omgekeerd bestaat er ook geen aantoonbaar verband tussen de (mislukte) vertoning van de film in februari 1920 in Den Haag en de aanhoudingen in de daaropvolgende maanden, maar het is natuurlijk heel wel denkbaar dat het nieuws over de film zo iemand als Van Rossem gesterkt heeft in zijn opvattingen dat er iets grondig mis was met de moraliteit in de residentie en ongetwijfeld ook elders, en hem er ook toe bracht een daad te stellen.

De *Maasbode* had niet helemaal ongelijk toen ze in de tweede week van maart schreef dat de Haagse zedenpolitie door militaire autoriteiten gedwongen werd tot ingrijpen. Dat was misschien niet in de meest letterlijke zin waar, maar de zedenpolitie was al enkele jaren op de hoogte van de gedragingen van enkele mannen die tot de arrestanten behoorden, en

77 Tielman, *Homoseksualiteit*, 1982, p. 87-89; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, 319.

78 Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 174-175. Zie ook Matthias Duyves, ‘Het scenario van “Anders als die Anderen”’, in *Homologie*, 2e jrg. Nr. 4, p. 8. Een exemplaar van de film, met Oekraïense ondertitels, bevindt zich in het Amsterdamse filmmuseum.

79 *De Tijd*, 23 februari 1920; *De Telegraaf*, 24 februari 1920; *Het Vaderland*, 24 februari 1920.

80 *Het Vaderland*, 19 februari 1920.

81 Geciteerd bij Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996 p. 176.

82 *NWHK Jaarverslag*, maart 1920, p. 17.

Anonymi, maar ook officiële instanties als de armen dienst, stuurden bericht aan de zedenpolitie over homoseksuelen in de straat of onder cliëntèle, én soms waren het ouders die een zoon meldden, of ontving de politie mededeling over een broer of vriend. De zedenpolitie – en niet alleen de Haagse – toog op informatie uit, surveilleerde, maakte proces-verbaal op, stelde hospita's en werkgevers op de hoogte over homoseksuele huurders en werknemers, registreerde én fotografeerde, en deed dat laatste ook terwijl betrokkenen niet zelden zich (nog) niet aan enig strafbaar feit hadden schuldig gemaakt.⁸⁵ De politie zat ook sommige vooraanstaande burgers langdurig en dicht op de huid, zoals blijkt uit navolgende brief uit 1930 over niemand minder dan P.C. Boutens, naar aanleiding van een voorstel hem een onderscheiding toe te kennen. Desgevraagd deelde de procureur-generaal van het Haagse Hof, Van den Brandeler, in genoemd jaar in een brief aan de minister van Justitie mee dat voor zover bekend Boutens niet betrokken was geweest bij de gebeurtenissen in 1920:

‘Deze persoon staat bij de politie echter als homo-sexueel bekend, en wordt te dier zake door haar in het oog gehouden. Des avonds is hij wel op de beruchte wandeling langs den ouden Scheveningschenweg gezien. Zijn portret komt voor in het ten bureele van de Haagsche politie bijgehouden signalementenregister, betreffende zedenmisdriven. In den nacht van 16 op 17 september 1917 werd waargenomen, dat een man zijn woning verliet. Door de politie ondervraagd, die meende met een dief te doen te hebben, verklaarde de aangehoudene, dat dr. Boutens hem bij zich had binnengelaten, waarna zij samen hadden thé gedronken en over homo-sexueele neigingen hadden gesproken. Meer zou, naar zijn zeggen niet zijn voorgevallen.

Einde 1927 en begin 1928 heeft Dr. Boutens meerdere malen een hem overigens vreemden minderjarigen korporaal der huzaren bij zich ontvangen, heeft ontucht met hem bedreven en heeft hem meer dan eens geld gegeven. Deze feiten worden ten deele door dr. Boutens erkend, niet echter zodanig dat het voorgevallene grond voor eene strafvervolging kon opleeveren.’⁸⁶

De brief ging vergezeld van processen-verbaal. Boutens heeft zijn onderscheiding niet gekregen!⁸⁷ Saillant detail is dat procureur-generaal Van den Brandeler een neef was van Schorer en dat Boutens – een paar klassen lager – bij Schorer op het Gymnasium in Middelburg had gezeten.

Van het archief van de Haagse zedenpolitie uit die jaren is slechts een klein deel bewaard gebleven, en daaronder niet het fotoregister van homoseksuelen. Uit wat de onderzoeker nog ter beschikking staat wordt wel duidelijk dat het de zedenpolitie in 1920 niet ontbrak

⁸⁵ Deze zaken zijn ontleend aan stukken van de Haagse zedenpolitie die bewaard zijn gebleven: Gemeente Politie 432 – 2526 t/m 2531 Ingekomen stukken (1916-1921), 432-2532, 2533 Journalen zedenpolitie (1923), 432-2533 Rapporten zedenpolitie 1924.

⁸⁶ Nationaal Archief, Minister van Justitie 2.09.22-16677 Geheime Verbalen 978.

⁸⁷ Evert Paul Veltkamp, ‘Een decoratie voor Boutens’, in *Optima. Cahier voor literatuur en boekwezen*. Jaargang 4 no. 4, winter 1986, p. 457-466.

aan gegevens over zowel mannen die bij het schandaal betrokken raakten als over anderen die de dans ontsprongen. Het zijn ook juist die gegevens die een wat ander licht werpen op ‘het schandaal’.

De suggestie die er van de gebeurtenissen én van de berichten in kranten is uitgegaan, was dat ‘het schandaal’ een hecht samenhangend netwerk betrof dat eerst in 1920 ontdekt werd en door naarstig speurwerk ontrafeld is geworden. De werkelijkheid was vermoedelijk wat prozaïscher.

Het is bijna onvermijdelijk dat in een stad als Den Haag een groot deel van de beklagden elkaar kende. Er waren ontmoetingsgelegenheden waar homo’s elkaar troffen, zoals aan bepaalde tafels in café Central, en openbare plaatsen en paden, zoals de ‘ouden Scheveningschenweg’ waar homoseksuele mannen als Boutens – veelal tegen betaling – seksuele contacten zochten met jongemannen of jongens, en niet zelden (dienstplichtige) militairen.

Mannelijke prostitutie was wijd en zijd verbreid in die dagen. ‘Hoeveel duizenden zijn er niet die zich aan de uranische prostitutie overgeven,’ schreef Piet van Loon.⁸⁸ Juridische bronnen vertekenen natuurlijk al snel de sociale werkelijkheid, maar de opmerking van zo’n homoseksuele jongeman en ook de frequentie waarmee prostitutie ter sprake kwam in de teksten van de nog jonge homobeweging, alsook voortdurende berichten over en waarschuwingen tegen chantage die met prostitutie samenhang, doen vermoeden dat voor veel homoseksuele mannen prostitutie in enigerlei vorm vrijwel de enige – of de enig denkbare – toegang was tot seksueel contact. Er valt binnen bestek van dit artikel weinig meer over te zeggen dan dat vormen van ongelijkheid – sociaal en ook qua leeftijd – tussen seksuele partners zoal niet de norm dan toch heel gebruikelijk waren. Mannelijke prostitutie zoals die zich in het schandaal manifesteerde was daar een van de uitingen van, al is ‘prostitutie’ misschien niet altijd een adequaat woord om de activiteiten tussen een aantal jongens en mannen die bij het schandaal betrokken waren te beschrijven. In geval van jongens die hun heren meenamen naar een rendez-vous huis was zeker sprake van een vorm van professionele prostitutie. Hoewel de vonnissen daar niet op ingaan, zullen de contacten in de meeste andere gevallen ook gepaard zijn gegaan met enigerlei materiële genoegdoening, maar lijkt de aard van de contacten vrijblijvender te zijn geweest.

Ook in de krantenberichten aan het einde van de winter van 1920 werd stilgestaan bij mannelijke prostitutie, deels door dienstplichtige soldaten die teveel vrije tijd zouden hebben en op deze wijze hun behoefte aan rookgenot en bioscoopbezoek financierden.⁸⁹ De financiële verleidingen voor jongens moeten aanzienlijk zijn geweest: uit stukken over een op dat moment 14-jarige Haagse jongen die in 1917 in een tehuis was geplaatst, blijkt dat hij zijn (opzichtige) kleding zelf bekostigde, alsook zijn volgens een rapporteur verbazingwekkende consumptie van sigaretten en snoep, en zijn veelvuldige bezoek aan cafés en cabarets.⁹⁰

88 Collectie Snijders (zie noot 5).

89 *Het Vaderland* 13 maart 1920. Zie ook Charley van Heezen, *Het Masker*, Den Haag, 1922, p. 165.

90 Nationaal Archief, 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16416, nummer 171, Uittreksel dossier van verpleegde Pieter Martinus 13 juli 1917.

Gezien het feit dat Verburg in zijn geschiedenis van het departement van Justitie naar aanleiding van het zedenschandaal spreekt van tientallen jongens onder de 16 die ‘misbruikt’ zouden zijn, is het goed een paar feiten op een rijtje te zetten. Uiteraard zijn er ethische vragen te stellen bij seksuele contacten tussen volwassenen en jongens die net de puberteit zijn ingegaan. Juist omdat het hier niet de plaats is om discussies daarover te voeren, willen we toch enig feitelijk perspectief aanbrenge(n). Van de 50 jongens die in de vonnissen genoemd worden, waren er 8 ten tijde van het proces onder de 16. Voor zover na te gaan, waren van de 50 betrokkenen 18 jongens beneden de 16 toen ze met een of meer veroordeelden seksuele contacten aangingen. Contacten die in vonnissen genoemd werden gingen terug tot 1916. Sommige van de jongens waren inderdaad heel jong, zoals Hendrik Meysen die in 1916 13 was ten tijde van zijn eerste contacten met een van de veroordeelden. Hij is ook degene die het meest frequent genoemd wordt in de vonnissen en hij heeft tussen 1916 en 1920 met tenminste 10 van de veroordeelden verkeer(d). Ongetwijfeld was hij iemand met gedragsproblemen, die weer een eigen licht zouden kunnen werpen op zijn wilsbekwaamheid, tenzij latere problemen gevolg waren van zijn jeugdige ervaringen: uit zijn antecedentenkaart blijkt dat hij na 1920 – zelfs tot in de jaren zestig – frequent in aanvaring kwam met de Haagse politie, meest wegens openbare dronkenschap.⁹¹

Hoewel een aantal van de jongens slechts met één van de veroordeelden had verkeer(d), was in bijna geen enkel geval sprake van eenmalig contact. Seksuele contacten strekten zich uit over periodes van enkele maanden tot twee jaar. In alle vonnissen was in totaal één keer sprake van anaal contact. In alle overige gevallen ging het om betastingen, masturbatie van de jongens of wederzijdse masturbatie. Oraal contact werd in geen enkel geval vermeld.⁹²

Verburg keerde zich in zijn paragrafen over het Haagse zedenschandaal vooral tegen de vergelijking – uit 1920 – van de journalist Van Tienhoven met de kettervervolgingen en suggereert dat in het misbruik van jongens onder de 16 een verklaring ligt voor de aanhoudingen. Hij ziet daarbij over het hoofd dat, als wat Schorer in 1911 ‘tweeërlei maat’ had genoemd, niet bestaan had, het aantal veroordeelden bijna gehalveerd zou zijn. Een aanzienlijk deel van de beklagden werd alleen wegens 248bis vervolgd. Zo’n bewering over misbruik roept ook (met het oog op tweeërlei maat) om een ruimer perspectief: uit een voorlopige inventarisatie van zedenmisdrijven die sinds 1886 bij parketten en rechtbanken belandden, blijkt dat ze voor minstens eenderde deel seksuele omgang met kinderen betroffen (vooral mannen met meisjes, en de laatsten waren veel vaker dan de jongens in 1920 nog pre-puberaal). Voor zover uit parket- en rechtbankarchieven valt op te maken, kan niet gezegd worden dat dit soort zaken door het justitiële apparaat buitengewoon sensibel benaderd werden: eerder gewordt de onderzoeker naar huidige maatstaven een horreur aan politionele incompetentie en gerechtelijke onverschilligheid. Het is een te onderzoeken hypothese of (en in welke mate) de gebeurtenissen van 1920 bijgedragen hebben

91 Haags Gemeentearchief, Gemeentepolitie 432 – 895 Antecedentenkaarten.

92 Deze gegevens zijn ontleend aan de vonnissen van beklagden. Zie noot 7.

aan een grotere sensibiteit in dit soort zaken, waarbij dan wel aangetekend dient te worden dat in het publieke vertoog de verantwoordelijkheid voor misbruik eenzijdig en misleidend werd gelegd bij homoseksuele mannen.

De suggestie die in 1920 zelf van het woord ‘schandaal’ en ‘broeïnest’ uitging als zou er sprake zijn geweest van een hecht geheim netwerk is overdreven. Wat onder ‘normale’ omstandigheden een kennissen- of vriendenkring heet, wordt bij verboden of getaboeïeerde praktijken al gauw een netwerk of erger. Een etentje met zo iemand als Wittert van Hoogland in De Witte (die 25 jaar later al zijn etentjes vermeldde in zijn memoires) was niet meer dan dat; Louis Couperus, aan tafel bij Bredius met bijvoorbeeld ook de (homoseksuele) sociëty schilder Antoon van Welie (die zowel Couperus, Bredius, als de vrouw van Wittert van Hoogland heeft geschilderd) en Sacha von Thurn und Taxis was al snel verdacht. Tussen twee veroordeelden bestonden aanwijsbaar contacten die tot doel hadden jongens – in dit geval padvindes – seksueel te gebruiken.⁹³ Maar er was even aanwijsbaar een man tussen de veroordeelden die geheel buiten elk circuit stond, niemand van de anderen kende, maar wel tegelijk met hen op 3 juni voor de rechter verscheen.⁹⁴ Juist aan het schoksgewijze verloop van de arrestaties, en de verhalen over gevolgde opsporingsmethodes valt af te lezen dat de aanhoudingen in 1920 eerder het mes zetten in tamelijk wijdverbreide praktijken dan in een hecht netwerk. Verhalen over ‘netwerken’ zouden overigens ook over de jongens die als getuigen optraden verteld kunnen worden: zeker degenen die hun cliëntèle meenamen naar rendez-vous gelegenheden zullen elkaar en wellicht ook elkaars klanten gekend hebben. En wat te denken van de gebroeders Heerings? De één stond als dader terecht, de ander was een van de meest frequent ‘misbruikte’ jongens.⁹⁵ Als er al op enigerlei wijze sprake was van een netwerk, dan was het een netwerk van mannen én jongens. Kenmerkend voor zo’n netwerk/vriendenkring waren – met of zonder prostitutie – de vele standoverschrijdende contacten ‘in deze mietjes sociëteit waar ’n baron met ’n melkboer vrijt’, die altijd irritaties leken te veroorzaken.⁹⁶

Het is hier niet de plek om uitvoerig stil te staan bij deze subculturele verschijnselen. Feit is dat het allemaal nauwelijks nieuw kan zijn geweest voor de Haagse zedenpolitie, die weliswaar min of meer systematisch informatie over individuen verzamelde, maar nauwelijks de mankracht óf de wil had ook systematisch in te grijpen, niet in de laatste plaats ook omdat juist de bewijsvoering niet makkelijk kan zijn geweest. Maar toen Van Rossem in maart 1920 het initiatief naar zich toetrok, kan het niet al te moeilijk zijn geweest om met de reeds beschikbare kennis en informatie een gerichte opsporing in gang te zetten.

93 Haags Gemeentearchief, Gemeentepolitie 432 – 2530, 195, 17- augustus 1920 over Woerkens

94 Haags Gemeentearchief, Gemeente Politie 432 – 2530, nummer 228, 22 september 1920, over Dekker. Zie ook Nationaal Archief, 3.03.15.01 Arrondissementsrechtbank Den Haag – 556 Vonnisboek, rolnummer 687.

95 Hij had met minstens 5 van de beklaagden contact gehad. (Ontleend aan vonnissen, zie noot 7).

96 Hans van Weel en Paul Snijders, ‘Er was onderlinge warmte,’ 1989. Zie ook 2.09.22 Ministerie van Justitie (1915-1955) – 16783, nummer 3979 over de vriendenkring van de in 1921 vermoorde Wijsman. Zie ook noot 118. Het citaat is afkomstig uit het schimpdicht, ‘De inval bij Kakebeen’, (zie noot 12) waarvan zich een knipsel van onduidelijke herkomst in de collectie van Paul Snijders bevindt.

De gevolgen

De hiervoor vermelde adviesvraag in 1923 onder procureurs-generaal, officieren van justitie en commissarissen van Politie over een artikel 451 quinquies, bedoeld om ‘propaganda’ door het NWHK te verbieden, was volgens Verburg in zijn departementale geschiedenis een direct gevolg van de gebeurtenissen in 1920.⁹⁷ Mogelijk zag de toenmalige minister van Justitie dat zelf ook zo, maar het kwam dan wel een beetje als mosterd na de maaltijd. In maart 1920 had het NWHK voor het laatst een jaarverslag rondgezonden en het zou tot 1933 duren voordat Schorer het schrijven van jaarverslagen hervatte.⁹⁸ Misschien was het prudentie die hem daartoe had gebracht, of een prijs die hij betaalde voor het ministeriële zand in Van Rossems opsporingsmachinerie. De gevolgen van het schandaal kunnen voor hem ook in veel directere zin voelbaar zijn geweest. Het NWHK was financieel afhankelijk van donateurs: gedurende het bestaan van het Komitee zijn die nooit in grote getale toegestroomd. De gebeurtenissen in 1920 hebben mogelijk hun effect op de financiën van het NWHK niet gemist en daarmee verdere verspreiding van brochures door het NWHK verhindert. Bovendien kan het schandaal hebben bijgedragen aan het afbrokkelen van morele steun voor het Komitee. Volgens een bericht uit die dagen zou de weduwe van Aletirino, die vanaf het begin de jaarverslagen van het NWHK mede ondertekend had, haar verdere steun wegens het schandaal hebben ingetrokken.⁹⁹ Na 1920 concentreerde Schorer zich meer dan ooit op een adviserende rol voor homoseksuele individuen, en op het beheer van de omvangrijke seksuologische bibliotheek waaruit ook individuen konden lenen. De bibliotheek – zo’n 4000 banden – is al een maand na de capitulatie in 1940 door de Duitsers weggevoerd.¹⁰⁰

Het laat zich licht bevroeden dat een ‘schandaal’ als dat van 1920 in de geschiedenis van homoseksualiteit – en ook in algemenere zin – gefunctioneerd heeft als een scharnier, en zowel van invloed is geweest op de sociale organisatie van seksualiteit (het geheel aan subculturele en seksuele praktijken én verlangens) als op juridische en andere sociale praktijken rondom (homo)seksualiteit. Het valt buiten het bestek van dit artikel daar uitvoerig bij stil te staan, als dat bij de huidige stand van historisch onderzoek al mogelijk zou zijn. Een tweetal macrohistorische publicaties over de geschiedenis van (mannelijke) homoseksualiteit in de 20^e eeuw hebben nooit in een microhistorisch vervolg geresulteerd, waardoor de wisselwerking tussen die twee ook onvoldoende belicht kan worden.¹⁰¹ Theorievorming rondom de geschiedenis van homoseksualiteit stopt al bij de late negentiende eeuw en legt de nadruk op derde-geslachtstheorieën die mede door Hirschfeld verspreid zijn.¹⁰²

97 Verburg, *Geschiedenis*, 2001, p. 272-273; Cf. Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 179-180.

98 Van Weel en Sniijders, ‘Levenslang’, 1988; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 177.

99 Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 176.

100 Tielman, ‘Schorer’, 1981; *Homoseksualiteit*, 1982, p. 88; Van Weel en Sniijders, ‘Levenslang’, 1988; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, p. 327.

101 Tielman, *Homoseksualiteit*, 1982; Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996.

102 Cf., Gert Hekma, *Homoseksualiteit, Een Medische Reputatie. De Uitdoktering van de Homoseksueel in Nederland* (Amsterdam 1987).

De vraag hoe die zich verhouden tot de zich toch frequent manifesterende voorkeur van veel homoseksuele mannen voor betrekkelijk jonge jongens, is nog niet gesteld.

Op één zaak lijken de gebeurtenissen van 1920 hun effect zeker niet gemist te hebben: de padvinderij. De ‘neutrale padvinderij’ – de enige toen bestaande – was voor de katholieke pers en zeker voor het blad *Mannenadel en Vrouweneer* van de Vereniging voor Eer en Deugd al lang een steen des aanstoets en broeinest van ontucht, en het blad ontzag zich niet een direct verband te leggen tussen padvinderij en zedenschandaal.¹⁰³ *Het Vaderland* kwam kort na de veroordelingen op 3 juni met het verhaal dat duizend gulden zou zijn geboden voor een hopmanschap en dat in de buurt van terreinen waar padvinders kampeerden gewoonlijk tal van onpure lieden werden gesignaleerd.¹⁰⁴ Regelmatig waren er berichten over ontuchtige hoplieden die zich aan padvinders hadden vergrepen.

De gebeurtenissen van 1920 hebben hun effect op individuen in elk geval niet gemist. Al in de dagen van de arrestaties moeten velen de angst aan den lijve ondervonden hebben, ook als ze zelf niet schuldig waren. De roman *Het Masker* van Charley van Heezen, pseudoniem van Johannes Henri François (1884-1948: in 1920 en vanaf 1933 medeondertekenaar van jaarverslagen van het NWHK),¹⁰⁵ uit 1922 schetst een beklemmend beeld van mannen die beangst bij elkaar klitten in het Haagse Café Royal, zich afvragend wie de nieuwste slachtoffers waren: ‘ook degenen, die wisten op geenerlei wijze in de zaak betrokken te kunnen worden, hadden het gevoel, dat het Damocles-zwaard, toch steeds hunne hoofden bedreigende, nu wel aan heel dunnen draad, al te onbehagelijk dichtbij hing.’¹⁰⁶ De zelf toen nog niet meerderjarige Piet van Loon benadrukte in zijn correspondentie met zijn eveneens minderjarige vriend nog maar eens dat alleen seksuele omgang tussen meerderen minderjarigen van hetzelfde geslacht strafbaar was. Ook uit zijn correspondentie – met zo nu en dan herhaalde kanttekeningen dat het niet veilig is alles op te schrijven – spreekt een besef van ongewisheid.¹⁰⁷ Bastet vermoedt in zijn Couperusbiografie dat de gebeurtenissen Couperus niet onberoerd hebben gelaten en citeert een brief van enkele dagen na de 30 vonnissen op 3 juni, waarin de auteur melding maakt van zijn nerveuze stemming.¹⁰⁸ Ook al was er niets dat Couperus of vele anderen met seksuele omgang met minderjarigen in verband bracht, was de angst die een repressief klimaat en zulke repressieve gebeurtenissen opriepen, gelegen in het gevoel van ongewisheid, én een gevolg van de altijd al onbehagelijke nabijheid van Van Heezens zwaard van Damocles. Als het scheppen van dat gevoel onder homoseksuelen al niet het doel was, dan was het zeker het effect van de acti-

Tielman, *Homoseksualiteit*, 1982 en Koenders, *Christelijk Réveil*, 1996, problematiseren homoseksualiteit als historische categorie niet of nauwelijks.

103 *Mannenadel en Vrouweneer*. Orgaan van de Vereniging tot Eer en Deugd, door Enige Paters Redemptoristen, 9e jrg. 1920, p. 300, 334-338.

104 *Het Vaderland*, 10 juni 1920. Ook in een document van de Haagse zedenpolitie wordt daar melding van gemaakt: Haags Gemeentearchief, Gemeente Politie 432-2530, nummer 165, d.d. 13 juli 1920.

105 Hans van Weel en Paul Snijders, ‘Met trots en zelfbewustheid. Johannes Henri François (1884-1948)’, in Hafkamp & Van Lieshout, *Pijlen*, 1988, p. 110-114.

106 Charley van Heezen, *Het Masker* (Den Haag 1922), p. 165.

107 Collectie Snijders (zie noot 5).

108 Bastet, *Louis Couperus*, 1987, p. 585.

viteiten zoals het registreren en fotograferen door de zedenpolitie. Bij gebrek aan mankracht was het makkelijker een agent in het hoofd van iedere potentiële verdachte te plaatsen dan voor hun deur.

De gevolgen van het schandaal waren natuurlijk het scherpst voelbaar voor de direct betrokkenen, de arrestanten en veroordeelden, en vermoedelijk ook voor een aantal van de jongens die als getuigen verhoord waren, en misschien zelfs voor zo iemand als Van Rossem. Verder onderzoek in de Burgerlijke Stand (in het bijzonder in verband met huwelijken en kinderen) en in de bronnen van bijvoorbeeld een organisatie als Pro Juventute, naar de bij het schandaal betrokken jongens, zou het nodige aan het licht kunnen brengen over hun wedervaren na 1920. Een blik op de antecedentenkaarten leert dat van vijftig betrokken jongens er 10 ook na 1920 met justitie in aanraking zijn geweest, enkelen ook wegens seksuele misdrijven. Van één jongen weten we dat hij goed terecht gekomen is: Ad Heerings (wiens broer een 'dader' was) genoot een voorspoedige carrière als operettezanger.¹⁰⁹

Van 26 van de beklagden was enigermate na te gaan wat er van hen geworden is. Veertien van de zesentwintig verhuisden na het ontslag uit de gevangenis meteen naar een andere woonplaats. Van dezen gingen er vijf – onder hen ook de vrijgesprokene – direct na vrijlating naar het buitenland of de overzeese gebiedsdelen. Vijf anderen deden dat pas na enige jaren.

Elf verhuisden binnen Den Haag; een van hen trok bijvoorbeeld (41 jaar oud) bij zijn moeder in. Tot vijftien jaar later verhuisde hij steeds met haar mee. Twee mannen traden in het huwelijk met een vrouw. Een man die wijnhandelaar van beroep was, verhuisde naar Rijswijk, om een paar jaar later terug te komen als broodbezorger. Een fotograaf verdween na zijn gevangenisstraf zonder een adres achter te laten, om in 1923 in Den Haag kantoorbediende te worden. Een zwaargestrafte, die toevallig ook een van de eerste contribuanten van het NWHK was geweest, ging wellicht naar een inrichting voor krankzinnigen. Na zijn ontslag vertrok hij naar Batavia. Slechts twee bleven er op hetzelfde adres wonen.¹¹⁰

Carel Sixma baron van Heemstra vertrok naar Parijs, maar kwam in 1924 weer terug. Zijn publieke veroordeling had mogelijk ook tot gevolg dat midden jaren twintig zijn naam weerklonk in een Leids studenten- of groenenlied.¹¹¹ Hij stierf in januari 1945, naar verluidt omdat hij – inmiddels 75 jaar oud – zich tijdens de hongerwinter het eten uit de mond spaarde voor zijn twee mooie honden. In een schandaalroman, *Roman Hagois* (1998) laat zijn neef, de auteur Feyo Schelto Sixma van Heemstra (1916-1999) onder het pseudoniem Homme Earnstma, Carels schoonzus beweren dat hij in 1920 gechanteerd werd, maar weigerde te betalen. De man die onder de naam Veritas in 1914 zo'n felle aanklacht tegen art. 248bis had geschreven, was volgens deze gefictionaliseerde schoonzus 'bepaald niet homoseksueel geaard.'¹¹²

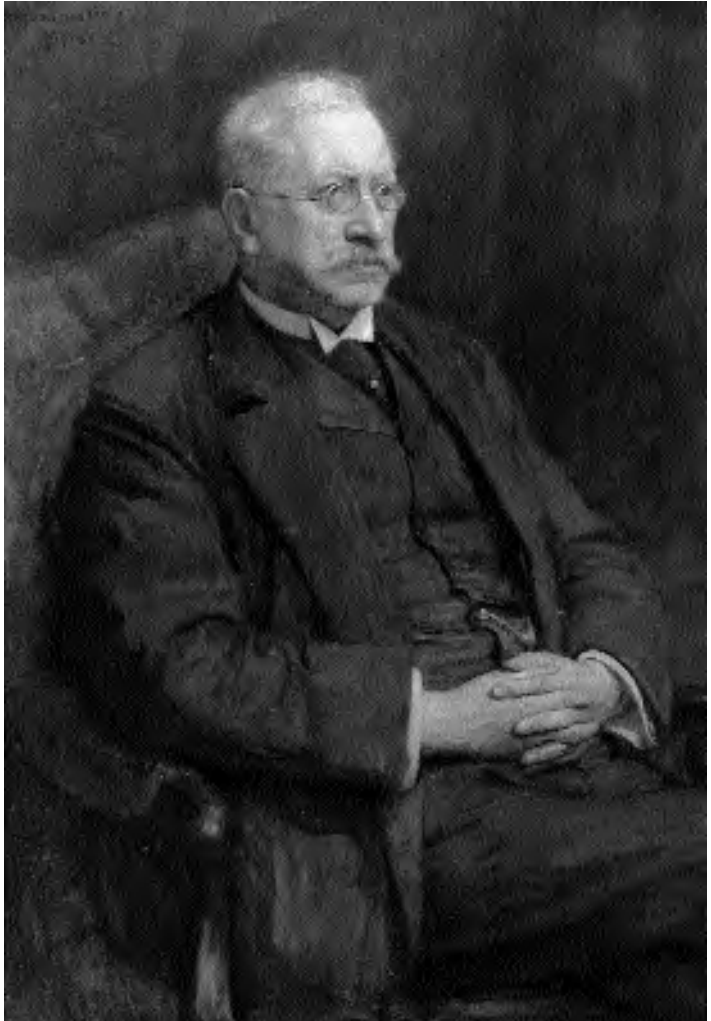
¹⁰⁹ Johan Coffeng, *Lexicon van Nederlandse tonelissen* (Amsterdam 1965), p. 391.

¹¹⁰ Deze gegevens zijn ontleend aan de Burgerlijke Stand in het Haags Gemeente Archief.

¹¹¹ Zie columns van J.L. Heldring in *NRC Handelsblad* d.d. 4 september 1998 en 2 oktober 1998.

¹¹² Homme Eerntsma, *Roman Hagois ou Autobiographie de la Comtesse Johanna Arnolda Bernardina Schimmelpenninck 1889-1971 douairière Cornelis Schelto Baron van Heemstra 1942-1971*, (Bolsward, 1998).

Portret van Abraham Bredius (1918) door Antoon van Welie. Bredius Museum, Den Haag.

Ook Bredius vertrok niet lang na het schandaal uit Nederland en vestigde zich in 1922 te Monaco, misschien wel kort na de voltooiing van zijn 7-delige magnum opus, *Kunstlerinventare*, dat tussen 1915 en 1922 uitkwam.¹¹³ Zijn pleegzoon Kronig had zich al in augustus 1920 uit de Haagse registers uit laten schrijven en was vertrokken naar Florence.¹¹⁴ Bredius was de spreekwoordelijke hoge boom: al in 1909 won hij een proces dat hij wegens smaad had aangespannen tegen de auteur van een brochure waarin onomwonden over zijn homoseksualiteit werd gesproken, en die ook zijn voorkeur voor huzaren memoreerde.¹¹⁵ In 1922 is hij door de politie gehoord in wat voor de Tweede Wereldoorlog de moordzaak van de eeuw moet zijn geweest: de nooit opgeloste moord op de Amsterdamse homoseksuele

¹¹³ Louise Barnouw-de Ranitz, 'Abraham Bredius', 1991.

¹¹⁴ Verburg, *Geschiedenis*, 2001, p. 271, noot 127.

¹¹⁵ D.J. Polak, *'s-Gravenhage in Gevaar of Het Zedenbederf in 't Algemeen. Ernstige Waarschuwing aan Ouders en Voogden* (Den Haag 1909).

advocaat Jacques Wijsman op oudejaarsavond 1921 in de trein van Amsterdam naar Den Haag. Een van de vele sensatieverhalen die daarover een tijdje de ronde hebben gedaan en eind jaren twintig opnieuw circuleerde, was dat Wijsman met een vriendje van Bredius aan de haal was gegaan en dat Bredius hem daarom had laten vermoorden.¹¹⁶

En Prins Hendrik? Volgens Wittert van Hoogland was de vroege dood van de prins in 1934 het gevolg van een leven van seksuele en alcoholische uitpattingen, waarbij hij nog maar eens memoreerde dat Hendrik bij diverse homoseksuele schandalen – onder andere met padvindere – betrokken zou zijn geweest.¹¹⁷ Toch hebben wij buiten Wittert van Hooglands memoires om, geen enkele aanwijzing gevonden voor betrokkenheid van de Prins der Nederlanden bij het schandaal van 1920. Geruchten over de prinselijke belangstelling voor padvindere komen overigens niet per se uit de koker van de rancuneuze baron en dateren uit de jaren na de Eerste Wereldoorlog. De al vaker genoemde *De Nieuwe Amsterdammer* bevatte regelmatig insinuerende passages, zoals ‘Groningers, houdt de Padvindere thuis’ toen een bezoek van Prins Hendrik aldaar werd aangekondigd.¹¹⁸ Maar uiteindelijk is dat allemaal voor geen enkele geschiedschrijving – ook niet die van homoseksualiteit – erg relevant. Het drama van Hendriks prins-gemaalschap is dat het altijd hooguit een pikant detail lijkt in een ander, groter geschiedverhaal. Maar een ‘whodunnit’ is toch ook een beetje chronique scandaleuse, vandaar dat we aan het slot van dit verhaal de vraag stellen waar Wittert van Hoogland het verhaal vandaan haalde dat prins Hendrik samen met Sixma van Heemstra en de verder niet zo belangrijke Johan Knoote uit een huis met jongens zou zijn gehaald. Waarom waren behalve prins Hendrik juist die namen in zijn geheugen blijven hangen? (Hij schreef de memoires tenslotte pas na de Tweede Wereldoorlog).

Uit *Het Vaderland* – de bron die Wittert van Hoogland zelf noemde – kan hij die namen niet gehaald hebben. Als initiatiefnemer van het Nederlandse *Adelsboek* zal Wittert van Hoogland Sixma van Heemstra van naam gekend hebben. Bovendien was een broer van de laatste in die tijd particulier secretaris van de Koningin, en Wittert van Hoogland – hoewel naar eigen zeggen als katholiek niet erg reçu aan het Hof – was zeer vertrouwd met toenmalige hofkringen. In zijn hoedanigheid als lid van de gemeenteraad van Den Haag kende hij wellicht ook Knoote, die directeur was van de voorloper van de tegenwoordige VVV. Zoals eerder aangegeven behoorde Knoote met Sixma van de Heemstra tot de eerste arrestanten, en dit te samen kan hen een blijvende plaats in Wittert van Hooglands geheugen hebben bezorgd. Maar waarom met prins Hendrik?

Er is één man die we – hoewel we hem al vaak noemden – misschien als bron van informatie nóg niet helemaal voldoende tot zijn recht hebben laten komen: de advocaat Derk van Houten. Uit paragrafen over zijn bemoeienis als advocaat met de reserve-luitenant Ja-

116 Van deze zaak zijn talrijke, soms omvangrijke dossiers bewaard gebleven, onder andere in het Archief van de Haagse Arrondissementsrechtbank, het Geheime Archief van het Ministerie van Justitie, het archief van de Gemeente Politie in het Haags Gemeentearchief. Er is ook door kranten en tijdschriften tot in lengte van jaren uitvoerig aandacht aan besteed.

117 Nationaal Archief, Collectie Wittert van Hoogland, 2.21.178-33, p. 1044.

118 *De Nieuwe Amsterdammer*, 25 oktober 1919. Ook 20 september en 4 oktober 1919 waarin eveneens in suggestieve termen over de prins en de padvinderij werd gesproken.

cobse Boudewijnse die voordat de feitelijke aanhoudingen begonnen tweemaal bij auditeur-militair van Rossem op het matje werd geroepen, en paragrafen over zijn rol als advocaat van Bredius, alsook de paragrafen over Van Rossem en de afkeer die deze had van Van Houten, en uiteindelijk ook uit Van Houtens rol als vader van een homoseksuele zoon, blijkt dat hij als een spin in het web verkeerde. Misschien sluit zich uiteindelijk zo de cirkel van de roddel: Van Houten was in de maanden van het schandaal van 1920 óók de advocaat van Wittert van Hooglands in diens echtscheidingszaak. Kan hij diens informant zijn geweest, of in elk geval de bron waaruit de roddel is voortgekomen ...?

MR. J.C. BLOEM IN LEMMER (1928-1931)

‘Daar wist ik nu niets vanaf,’ reageerden lezers verrast op mijn ‘Geheime Bloem-stukken’ in de vorige jaargang van *Pro Memorie*.¹ Dit artikel gaat over de juridische carrière van de bekende dichter J.C. Bloem. Ook Bloem-kenners konden er niet omheen: er waren veel nieuwe zaken door archiefonderzoek naar boven gekomen.

In genoemde publicatie trekt de periode van begin juni 1928 tot eind mei 1931, waarin Bloem als griffier bij het kantongerecht te Lemmer werkzaam was, extra de aandacht. Dit kantongerecht was het eerste dat hij als griffier ging dienen. (Er zouden er nog twee volgen.) Zijn juridische loopbaan ving hier pas echt aan, en dat op een leeftijd van 41 jaar toen hij op 2 juni 1928 in dienst trad. Acht jaar eerder had hij weliswaar een gooi naar een functie bij de rechterlijke macht gedaan, maar deze was op het laatste nippertje jammerlijk mislukt wegens een zedenproces.

Bloems Friese tijd springt er bovendien uit door het kleine artistieke wonder dat zich toen voltrok. Na 12 jaar poëtisch nagenoeg droog te hebben gestaan, begon hij in 1930 weer met dichten. ‘Onlangs ben ik weer aan de verzenschrijverij geslagen,’ zoals hij het zelf in een brief aan Aart van der Leeuw op 19 juni 1930 uitdrukt.² En er rustte zegen op zijn hervatte dichterlijke arbeid. De verzen die Bloem schreef, rekenen kenners tot de beste van zijn gedichten, ja, sommigen spreken zelfs van de mooiste poëzie in het Nederlandse taalgebied.

Lemmer had meer primeurs. Bloem toonde zich voor het eerst blijvend tevreden over een betrekking. ‘Maar het baantje blijft een zaligheid,’ schreef hij in de eerder genoemde brief aan Aart van der Leeuw, waaraan hij wel onmiddellijk toevoegde: ‘voorzoover baantjes dat ooit zijn’. Daarnaast was mr.dr. K. Hofstee, kantonrechter van Bolsward en waarnemend kantonrechter van Lemmer, de eerste – en, op één uitzondering na, de laatste – superieur die behalve de persoon ook het werk van Bloem prees: ‘De Heer Bloem [vervult] met ambitie en ijver het ambt van griffier te Lemmer. Ook is zijn werk is steeds goed in orde; hij is een welwillende en betrouwbare persoon en gemakkelijk en prettig in den omgang.’³

Op deze prijzende woorden reageerde Bloem-deskundige A.L. Sötemann in 1994 geringschattend met de opmerking, dat dit misschien meer zei over de aard van het ambt dan over de arbeidzaamheid van de ambtenaar.⁴

1 G. Donker, ‘Geheime Bloem-stukken’, in: *Pro Memorie* 3.2 (2001). Hierna kortweg: Donker.

2 *De brieven van J.C. Bloem aan Aart van der Leeuw* (uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door A. Kets-Vree, Den Haag 1979), p. 171. Hierna: Kets.

3 Rijksarchief in Friesland (RAF), toegang 19.04: kantongerecht (ktg) Bolsward, inv.nr. 1, 5 juni 1930 (klad) en 7 juni 1930 (minuut); Algemeen Rijksarchief (ARA), toegang 2.09.22: Ministerie van Justitie (MvJ) 1915-1955, inv.nr. 16682, 17 juni 1930 nr. 1862 Geheim (het originele stuk).

4 A.L.Sötemann, *Een dichter en zijn wereld, Over J.C. Bloem* (Utrecht 1994), p. 100 (hierna: Sötemann) en Donker, p. 293.

PARKET VAN DEN
OFFICIER VAN JUSTITIE
TE LEEUWARDEN

LEEUWARDEN, DEN 5den Juni 1930

• NO. 54I. GEHEIM.

Ten einde my in staat te stellen ,de my ge-
vraagde inlichtingen betreffende den griffier-by Uw-Kantongerecht Lem-
mer den Heer Mr.J.C.Bloem te kunnen verstrekken,heb ik de eer UEdel
Achtbare teverzoecken,my Uw bevindingen betreffende genoemden functio-
naris,zoo wat de vervulling van zyn ambt als wat zyn persoon betreft,
wel kenbaar te willen maken.

De Officier van Justitie
te Leeuwarden

*In antwoord op Uw brief van 5 deen heb ik de eer UEdel
Achtbare te berichten, dat de Heer Bloem niet ontbreekt in zyn
Dienst en dat hij gisteren te Lemmer versald. De werkzaamheden zijn
hem juist gegaan. Hij heeft steeds zyn werk goed en ordt
gevoerd. Het zyn werk is steeds goed te ordt. Hij is een
franche meermalende en behaardde persoon en gansheid in zyn
Allesna heereere van Uw verzoek te hebben voldaan.*

AAN den Heer Kantonrechter
te Bolsward belast met de werkzaamheden vanden Kantonrechter
te Lemmer
te Bolsward.

Lovende beoordeling in klad van Bloems persoon en werk door kantonrechter Hofstee. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden.

Tegenstrijdige geluiden

Het commentaar van Sötemann daagde uit tot nader onderzoek. Stelde een griffiersfunctie bij een klein kantongerecht als Lemmer inderdaad niets voor? Deed Bloem onbenullig werk? Had hij weinig tot niets te doen en was hij daarom zo tevreden over zijn baantje? Het beantwoorden van deze vragen binnen het kader van ‘Geheime Bloem-stukken’ zou teveel op zijwegen gevoerd hebben. Na afronding van dat artikel echter was er maar een klein zetje nodig om opnieuw op avontuur uit te gaan.⁵

Al snel bleek dat B. Slijper, die een biografie over Bloem voorbereidt, een paar jaar eerder dan Sötemann precies het tegenovergestelde had beweerd: Bloem deed beslist geen onbenullig werk en was een harde werker. ‘In 1930 bijvoorbeeld schreef en typte hij 160 audiëntiebladen vol en vulde hij 1500 vel aan vonnissen in.’⁶ Slijper verkondigde overigens nog geen jaar later, zonder enige nadere uitleg, dat de griffierschappen van Bloem niet bijzonder veel tijd kostten.⁷ Een geruisloze ommezwaai richting Sötemann dus, trouwens ook richting Eggink die diens standpunt deelt: ‘Druk had Jacques het niet met zijn griffierschap. Als ik mij wel herinner, was er maar een keer in de veertien dagen zitting.’⁸

Een heel ander geluid kwam, in 1932, van de kant van waarnemende kantonrechter te Breukelen-Nijenrode, mr. A.M.J. de Jager. Zijn negatieve oordeel is mede gebaseerd op het griffierschap van Bloem te Lemmer:⁹

‘Mr. Bloem is iemand van goede wille, aan wien de noodige kunde niet ontzegd kan worden. Administratief heeft hij evenwel niet de noodige ervaring, hetgeen de oorzaak is van fouten in zijn werk. [...] Indien Mr. Bloem naast zich had een in het Griffiewerk doorknede ambtenaar, zouden vele bij hem sluimerende krachten in goeden zin ontwikkeld worden. Dit zou ook het geval zijn, als hij griffier was bij een kantongerecht, waar niet [...] de Kantonrechter slechts met de waarneming belast is, doch waar deze functionaris permanent aanwezig is. [En, nu komt het:] In zooverre had mr. Bloem een ongelukkige leerschool, omdat ook het Kantongerecht de Lemmer werd waargenomen.’

De Jager beëindigde zijn – door het departement gevraagde – inlichtingen met een bij hem binnengekomen klacht over ‘de volstrekt onvoldoende wijze waarop deze Griffier zich van

5 Men verzocht mij een artikel over Bloems Friese periode te schrijven voor het april-nummer (2002) van het cultuur-historisch tijdschrift *Fryslân*. Het betreft een themanummer over kantongerechten ter gelegenheid van de fysieke opheffing ervan en bestuurlijke integratie als ‘sector kanton’ in de rechtbanken per 1 januari 2002. Het onderhavige artikel is een door de auteur uitgebreid bewerkte en geannoteerde versie van de publicatie in *Fryslân* 8, no. 1, p. 13-18, 22-24.

6 In de *Leeuwarder Courant* van 20 november 1992.

7 J.C. Bloem en H. Marsman. *De bewaard gebleven brieven* (bezorgd, toegelicht en van nawoord voorzien door B. Slijper, Groningen 1993), p. 47. Hierna: Slijper.

8 Eggink, p. 87. Egginks geheugen faalt hier. Er werd normaliter een keer in de week een civiele en een keer in de maand een strafzitting gehouden (zie verderop onder het kopje ‘Het kantongerecht te Lemmer’). Haar voorbehoud ‘als ik mij wel herinner’ is dan ook geen overbodige luxe.

9 Bloem was in mei 1931 te Breukelen in dienst getreden.

zijn taak kwijt'. Er zat voor de kantonrechter niets anders op dan te concluderen dat hij 'den heer Bloem – althans voorloopig – ongeschikt voor eenigerlei bevordering' achtte.¹⁰

Tegenstrijdige geluiden vragen erom naar de oorspronkelijke bron terug te keren. Van daar dat de stukken van het archief van het kantongerecht Lemmer, bewaard in het Rijksarchief in Friesland, geraadpleegd werden. Het was daardoor als het ware mogelijk over de schouder van griffier Bloem mee te kijken en een idee te vormen over aard en omvang van zijn werkzaamheden.¹¹

Om die Lemster Bloem-stukken goed te kunnen plaatsen, blijven in deze bijdrage contextuele zaken als persoonlijk leven en poëtische activiteit niet buiten beschouwing. Afsluitend vindt toetsing plaats van de tegenstrijdige oordelen van Sötemann/Eggink, Slijper en De Jager aan onder meer de kennis die door het archiefonderzoek is opgedaan. Voor de woelige levensjaren van Bloem die aan zijn benoeming te Lemmer op 23 april 1928 voorafgingen, zij verwezen naar mijn 'Geheime Bloemstukken'.¹²

'Griffiewaarts'

Bloem was blij met de benoeming in Lemmer, mede omdat het buitenleven hem aantrok.¹³ Om een huis te zoeken reisde hij zonder vrouw (de 22-jarige Clara Eggink) en kind (baby Wim) vooruit, van zijn woonplaats Rotterdam per trein via Zwolle naar Heerenveen en vandaar met de stoomtram naar Lemmer, de plaats van bestemming. In Lemmer zelf bleek geen woning beschikbaar te zijn. Wel in St. Nicolaasga, ruim acht kilometer van Lemmer. Bloem huurde een boerenrenteniershuis in de Kerkstraat (nr. 10). 'Niet mooi, maar wel bruikbaar,' vond zijn echtgenote. Er was wel elektriciteit, maar geen water en gas. Een ander minpunt vormden de twee 'plees'. Deze waren nog 'ingericht volgens het tonnenstelsel. [...] Het tochtte op die dingen als de hel'(Eggink kan zich nogal sterk uitdrukken).

Kort daarop begon het werk te roepen. Op donderdag 24 mei 1928 reisde Bloem naar het Noorden af, waar hij op de terechtzitting van de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden beëdigd werd.¹⁴ Onder deze rechtbank viel het kanton Lemmer, samen met acht andere kantons, te weten Leeuwarden, Dokkum, Bergum, Harlingen, Sneek, Bolsward, Heerenveen en Beetsterzwaag.

Zaterdag 2 juni was het zover.¹⁵ Bloem begaf zich 's morgens voor het eerst 'griffie-

¹⁰ In: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16769, 4 februari 1932 nr. 499 Geheim.

¹¹ Met dank aan de medewerkers van het 'Ryksargyf', met name Lourens Oldersma, en aan prof.mr. Sjoerd Faber voor hun behulpzaamheid bij het archiefonderzoek. Eveneens dank aan het Fries Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (FLMD).

¹² Donker, p. 267-292.

¹³ Voor informatie en citaten in deze paragraaf is hoofdzakelijk geput uit de herinneringen van Clara Eggink (1906-1991) aan haar voormalige echtgenoot in: *Leven met J.C. Bloem* (Amsterdam 1977), p. 82-86. Hierna: Eggink. Aanvullende bronnen: informatie-materiaal verstrekt door het RAF en de Winkler Prins *Algemeene Encyclopaedie* (5e dr. Amsterdam 1932-38, 16 dln), s.v. Friesland (VII, 1935) en Lemmer (XI, 1936).

¹⁴ RAF, toegang 19.11: ktg Lemmer, inv.nr. 235, XXXI zitting zaterdag 2 juni 1928.

¹⁵ Idem.

Deze oude en vervaagde, maar unieke ansichtkaart (1903) accentueert de krakemikkigheid van de tram waarmee griffier Bloem zich liet vervoeren.

De tram rijdt hier over de Trambrug Lemmer binnen. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, collectie R.K. de Jong, nummer 100577

waarts'. Hij liet zich door een, in de herinnering van Eggink ouderwets, stoomtrammetje vervoeren. Het liep op smalspoor en de locomotief was naar verhouding nogal hoog, zodat zij 'de neiging had te kantelen'. De rit naar Lemmer duurde een halfuurtje, tenminste als alles naar wens verliep. Koeien op de trambaan konden bijvoorbeeld voor oponthoud zorgen. Bloem reed over de Trambrug de hoofdplaats van de gemeente Lemsterland binnen. Een van de 3796 inwoners was de beroemde Friese dichter Fedde Schurer, die actief was in de Friese Beweging. Hij beschrijft in *De bisleine spiegel* met liefdevolle ogen het Lemmer van toen als volgt:

'Nooit hadden we het gevoel dat Lemmer als woonplaats te klein of te benepen was. Het was een heerlijke plaats om er te zijn en te wonen. De namen van de straten en stegen alleen al [...], ze ruisen als muziek in mijn oren. Twee pleinen: de Schulpen [...] en de Markt, waar het gemeentehuis staat. [...] Uit de Oudehaven varen de nachtboten, uit de Tramhaven de salonboten in vijf uur naar Amsterdam.'¹⁶

Het kantongerecht te Lemmer

De nieuwe griffier moest op de Markt zijn, want het kantongerecht zetelde in lokalen van het gemeentehuis, die door de gemeente daarvoor kosteloos waren afgestaan.¹⁷ Het kanton omvatte de gemeenten Doniawerstal, Gaasterland, Lemsterland en Sloten, met al hun dorpen en buurtschappen, zoals Doniaga, Nijega, St. Nicolaasga, Balk, Nijemirdum, Fol-

¹⁶ F. Schurer, *De beslagen spiegel, Herinneringen* (uit het Fries vertaald door J.H. Brouwer, Amsterdam 1969), p. 54-55.

¹⁷ Kort overzicht van de geschiedenis der gebouwen bij het departement van Justitie in gebruik. Den Haag: Archief departement van Justitie 1912.

Het gemeentehuis te Lemmer waarin een kamer en een kamertje waren ingeruimd voor het kantonrecht. Collectie prentbriefkaarten in Provinciale en Buma Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden.

lega, Sloten. Je komt ze alle 31 tegen in de verslagen van de civiele zittingen, die wekelijks op zaterdag werden gehouden (vanaf 1930 op vrijdag), én van de strafzittingen.¹⁸ Deze vonden één keer in de maand op de tweede dinsdag plaats. De herinnering van Eggink dat er eens in de veertien dagen zitting was, klopt dus niet.¹⁹

De openbare terechtzitting begon om 11.00 uur. ‘Tegenwoordig de Heeren Mr. Dr. Nikolaas Hofstee, Kantonrechter te Bolsward, als waarnemend Kantonrechter te Lemmer, bijgestaan door den waarnemende Griffier Albert Klijnsma,’ noteerde de laatste in het verslag van de civiele zitting, het zogeheten audiëntieblad (het Franse woord ‘audience’ betekent terechtzitting).²⁰ Klijnsma was in het dagelijkse leven werkzaam als kantoorbediende en verrichtte in zijn vrije tijd desgevraagd griffierswerk.

Hoewel waarneming in principe liefdewerk oud papier was, vroegen kantonrechters in dergelijke gevallen het departement om vergoeding. Ook Hofstee volgde deze gedragslijn. Met succes. Nog voor de komst van Bloem kreeg Klijnsma een ‘remuneratie’ toegekend.²¹ En toen Bloem in 1931 te Breukelen benoemd werd, schreef kantonrechter Hofstee een paar weken voor diens vertrek aan Den Haag dat een van de plaatsvervangers die ‘zulks’ ook de vorige keer deed, de heer Klijnsma, bereid was waar te nemen. Na het argument ‘De billijkheid vordert, meen ik, dat hem eenige vergoeding wordt toegekend,’ klonk enigszins dreigend ‘en buitendien, zonder vergoeding zal hij zich allicht die opoffering niet willen getroosten.’²²

Deze kantonrechter, een 53-jarige Groninger, had na zijn rechtenstudie en promotie (1901) te Groningen voor de klas gestaan. Na korte tijd vervulde hij het beroep van leraar voor dat van gemeenteambtenaar. In 1908 ving zijn carrière bij de rechterlijke macht aan,

18 Bijvoorbeeld RAF, ktg Lemmer, inv.nrs. 126-129 en 235-238.

19 Eggink, p. 87. Zie hierover al eerder in noot 8.

20 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 235, XXXI, zitting zaterdag 2 juni 1928.

21 Bij beschikking van 17 februari 1928 nr. 823, zie MvJ 1915-1955, inv.nr. 15653; klapper jaar 1928 s.v. Lemmer.

22 RAF, ktg Bolsward, inv.nr. 1, 4 mei 1931.

toen hij benoemd werd tot griffier van het kantongerecht te Bergum. Twee jaar later al volgde bevordering tot griffier van het kantongerecht in de Friese hoofdstad. Het duurde nog zes jaar voordat het departement van Justitie hem rijp achtte voor de functie van kantonrechter, en wel te Bolsward.²³

Forse besparing

Vanaf 1920 begon de economische situatie in Nederland er steeds minder rooskleurig uit te zien. De overheid moest wel gaan bezuinigen. Ook boven de kleine(re) kantongerechten pakten zich donkere wolken samen. Minister van Justitie Heemskerk stelde in 1922 een commissie 'Bezuiniging Rechterlijke Macht' in. Deze achtte 7000 strafzaken en 700 à 800 civiele zaken maximaal per jaar een toelaatbare werkbelasting voor een kantonrechter. Voor Friesland betekende dit dat de meeste kantongerechten konden worden opgeheven. Twee of drie zouden volstaan. (In het jaar 1925 haalde geen enkel kantongerecht in Friesland de genoemde aantallen. Leeuwarden oversteeg weliswaar met 927 civiele zaken de norm, maar bleef met het aantal aangebrachte strafzaken, 2399, er ver onder. Lemmer sloot de rij met 445 strafzaken en 36 civiele zaken.)²⁴

De Tweede Kamer voelde niets voor deze bedrijfsmatige aanpak van de commissie. Zij verwierp in 1924 de op het commissierapport gebaseerde wetsontwerpen die de opheffing van 34 kantongerechten behelsden. Zelfs toen de economische toestand door de wereldcrisis snel verslechterde, lukte het minister Donner in 1932 nog niet de Kamer voor twee achtereenvolgens ingediende ontwerpen te winnen (opheffing van 7 rechtbanken en 48 kantongerechten, respectievelijk van 4 en 40). Het kostte hem zelfs zijn ministerschap. Ja, het hele kabinet-Ruys de Beerenbrouck viel over deze kwestie. Pas toen in 1933 de nood tot crisishoogte gestegen was, zou de nieuwe minister van Justitie Van Schaik erin slagen een wetsontwerp tot inkrimping van de rechterlijke organisatie met 2 rechtbanken en 39 kantongerechten, waaronder Lemmer en Bolsward, veilig door de Kamer te loodsen.²⁵

Intussen nam het departement van Justitie noodgedwongen zijn toevlucht tot andere bezuinigingswapens, bij voorkeur dat van de waarneming. Lemmer was een van de kantongerechten die hierdoor getroffen werden. De vacature die de kantonrechter mr. dr. C.H. Baale achterliet, bleef begrijpelijkerwijs onvervuld. Met machtiging van de minister informeerde de procureur-generaal van Leeuwarden allereerst bij de kantonrechters van de aangrenzende kantons Sneek en Heerenveen of zij eventueel bereid waren de werkzaamheden van de kantonrechter te Lemmer op zich te nemen. Toen beiden bezwaar maakten, werd Hofstee gepolst, ondanks het feit dat hij kantonrechter van het verder weg gelegen Bols-

²³ Zie de registratiekaart van N. Hofstee in de verzameling van kaarten van leden van de rechterlijke macht die nog bij het ministerie van Justitie berust.

²⁴ A.G. Bosch, 'Twee eeuwen kantonrechtspraak, 1811-2002' in: *Fryslân* 8 (2002) nr. 1, p. 6. Hierna: Bosch.

²⁵ Zie o.a. Donker, p. 298-299.

ward was. Deze zag in de afstand naar Lemmer geen belemmering en wilde het graag doen. Hij zou voor de waarneming in Lemmer een jaarlijkse vergoeding van 1000 gulden krijgen, bovenop zijn jaarwedde van 5500 gulden. Aangezien Hofstee er geschikt voor werd bevonden, droeg de minister hem op 12 mei aan de Koningin voor, waarna vier dagen later de benoeming volgde.²⁶ Deze oplossing bracht niet alleen Hofstee financieel voordeel. Het leverde tevens het departement een forse besparing op.

Of Justitie hiermee op de juiste weg was, betwijfelde J.A. Drossaart Bentfort in een ingezonden bijdrage aan het *Weekblad van het Recht* van 23 juli 1931.²⁷ Doordat bijvoorbeeld talloze werkzaamheden per se op één dag verricht moesten worden, bestond het gevaar dat ze er doorheen gejaagd werden, wat de rechtspleging niet ten goede kwam. Daarnaast dreigde overbelasting van de griffier, omdat deze een deel van de taak van de kantonrechter moest overnemen. De onervaren mr. J.C. Bloem leek derhalve niet onder de meest gunstige omstandigheden zijn eerste baan als griffier aan te vangen. Aan de andere kant had het Lemster kantongerecht zoals gezegd het kleinste aantal zaken in Friesland. Dat viel dus weer mee.

Direct in het diepe

Bloem is inmiddels, volgens het audiëntieblad, ter (civiele) terechtzitting verschenen. De akte van beëdiging wordt voorgelezen en de kantonrechter ‘bepaalt hierop de Heer mr. Bloem als Griffier geïnstalleerd’. Het blijft daar echter niet bij. ‘De waarnemende Griffier Klijnsma staat hierna van zijn zetel op, welke wordt ingenomen door Mr. Bloem,’ luidt de plechtige slotzin van Klijnsma. Aldus in het diepe van het notulerend griffierswerk geworpen schrijft Bloem direct hieronder zijn openingszin, de dactylische standaardformule ‘Worden behandeld de volgende zaken: ...’

Partijen vochten hun onderlinge rechtsstrijd in verschillende procedurele fasen voor de kantonrechter uit. Als het een ingewikkelde zaak betrof, ging men elkaar steeds meer met schriftelijke stukken ‘te lijf’, waarvoor de hulp van een juridische deskundige werd ingeschakeld. Deze hoefde geen advocaat te zijn. Het was de taak van Hofstee als onpartijdige kantonrechter de procedure in goede banen te leiden en de knoop uiteindelijk door te hakken. Partijen moesten dan wel bij hem aan het goede adres zijn. Bedroeg bijvoorbeeld hun vordering meer dan tweehonderd gulden, dan gaf hij niet thuis. Voor arbeidsconflicten daarentegen stond de deur van zijn kantongerecht altijd open.

Deze civiele geschillen bezorgden griffier Bloem veel werk. Vanaf zijn eerste zittingsdag op twee juni 1928 tot november van hetzelfde jaar schreef hij ongeveer 148 bladzijden (folioformaat) aan audiëntiebladen vol. Meer dan vol, want zijn kriebelpootje nam weinig

²⁶ ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16127, Kab. nr. 48, 1927.

²⁷ *Weekblad van het Recht*, nr. 12308 (23 juli 1931), p. 4. Hierna W.

ruimte in. Daarna gebruikte hij de schrijfmachine en typte de rest van het jaar nog eens 22 bladen (nogmaals: folioformaat) van boven tot onder vol. En hier was ‘vol’ pakweg twee keer zoveel als wanneer hij de pen gehanteerd zou hebben. In totaal kwam dat op zo’n 192 bladzijden neer. Enerzijds is dit getal wat geflatteerd, omdat Klijsma af en toe waarnam. Wanneer Bloem met vrouw en kind voor familie- of vriendenbezoek naar het Westen ging, probeerde hij dat tussen twee zittingen in te doen. Maar dat lukte niet altijd. En in september ging de familie ieder jaar een paar weken op vakantie naar Bergen, het kunstenaarsdorp in Noord-Holland. Hiertegenover staan dan weer tijdrovende verslagen van enkele getuigenverhoren, waarvan apart proces-verbaal werd opgemaakt.²⁸

Procederen loont

De zitting van zaterdag 16 juni spande qua aantal audiëntiebladen de kroon. Alleen al voor de verslaglegging van het vonnis dat de kantonrechter in de zaak van de Coöperatieve Veevoederfabriek Bolsward-Sneek tegen een veehouder uit Follega velde, had de nog prille griffier ruim 11 bladen nodig.²⁹ Het ging in het kort om het volgende. De veehouder was begin april voor het kantongerecht gedaagd, omdat hij voor de levering van goederen als mais- en kokosmeel te weinig had betaald, namelijk f 465,40 in plaats van de in rekening-courant gebrachte f 509,94. Hoewel de veevoederfabriek ‘maar’ f 53,54 (de onbetaalde restsom) vorderde, bleek het een ingewikkelde zaak te zijn, waarop hier verder niet wordt ingegaan.

Bloem maakte van het vonnis een akte op, die hij, inclusief de uitspraak – ‘eisch tot f 53,01 toegewezen’ –, op de chronologische lijst van akten, het repertoire, boekte.³⁰ Het repertoirenummer van de akte noteerde hij vervolgens in het betreffende audiëntieblad. De akte, eenmaal op nummer opgeborgen, was zo altijd terug te vinden. Vaak werd immers om een officieel afschrift (een ‘grosse’) gevraagd, teneinde het toegewezen bedrag ook feitelijk te kunnen incasseren. Op zich gaf dit alles niet zoveel werk, maar er was nog meer te doen. Zoals het bijhouden van de lijst van aangebrachte zaken op volgorde van rolnummer. Hierin werd behalve de eis ook de afloop van de zaak genoteerd.³¹ En daar doet de onderzoeker van nu nog zijn of haar voordeel mee. Want de lijst maakt het gemakkelijk snel kwantitatieve gegevens te verzamelen. Ter illustratie: in 1928 kwamen 50 nieuwe zaken bij het kantongerecht binnen. Totaal werd een bedrag van f 3498,60 gevorderd. Gemiddeld dus f 72,89 per zaak. Opgemerkt zij dat men in een paar zaken geen geld eiste. Hofstee wees in totaal f 2776,46 en gemiddeld f 67,72 toe, waaruit geconcludeerd kan worden dat procederen in het kanton Lemmer loonde.

²⁸ In: RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 334.

²⁹ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 235, XXXI, blz. 2 en volgende (rolnr. 8).

³⁰ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 421: repertoire 1928, nr. 64.

Het personeel van tegenwoordig

Evenals de veevoederzaak vonden de meeste zaken in de door Bloem gemaakte zittingsverslagen hun oorsprong in het niet betalen van gekochte goederen. Verder waren er veel arbeidsconflicten. Dat daarbij de emoties tot angstige hoogte konden oplopen, demonstreert het geding van de pakhuisknecht Bauke Schaaf tegen zijn ex-baas Marten Koksma, winkelier te Lemmer.³²

De pakhuisknecht, die Foeke Rinsma, juridisch adviseur, tevens deurwaarder en waarnemend griffier bij het kantongerecht Lemmer, in de arm had genomen, procedeerde gratis. Hij beweerde dat hij door zijn baas, bij wie hij zes jaar had gewerkt, mishandeld was, waarna hij op staande voet ontslag had genomen. Genoeg reden om een schadeloosstelling van een week loon – tweeëntwintig gulden – te eisen, aangezien de opzegtermijn een week bedroeg. Maar Koksma was ‘weigerachtig althans nalatig gebleven’.

Pakken we in het audiëntieblad de draad van de procedure op op het moment dat winkelier Koksma in persoon op de zitting van zaterdag 22 december 1928 verscheen.³³ Deze ontkende de mishandeling en gaf de volgende versie van het gebeurde:

Zijn knecht, Bauke Schaaf, kwam donderdagmorgen 16 oktober 1928 te laat op het werk, wat een gewoonte van hem was. Omdat Schaaf ‘aan groote netheid een groote langzaamheid paarde’, hielp Koksma een handje zodat Schaaf om half acht kon gaan schaften en voor half negen weer terug kon zijn. Want dan kwam een vrachtrijder lood halen, zoals Schaaf wist. Maar de knecht was in geen velden of wegen te bespeuren toen de vrachtrijder voorreed. Deze weigerde te wachten en Koksma moest zelf het lood, 50 kilo maar liefst, op ‘de kipkar’ laden en wegbrengen. Teruggekomen zag hij Schaaf ‘doodkalm uit de Achterom komen’ en diens reactie ‘ik wist wel dat de vrachtauto weg was’ maakte zijn humeur er niet beter op. Een tijdje later ging Koksma naar de winkel om een klant te helpen. Tussen hen ontspoon zich de volgende dialoog:

‘Wat kijk je ontstemd, Koksma, gaan de zaken niet goed? Och, zei ik, men wordt wel eens ontstemd, als alles altijd even langzaam gaat, en ik vertelde hem de zaak van dien morgen. Ja, zei de klant, het verantwoordelijkheidsbesef is bij het personeel tegenwoordig wel eens zoek.’

Schaaf had op een trap achter de deur staan luisteren en riep opgewonden tegen zijn baas, zwaaiend met een boor: ‘Als je wat op me te zeggen hebt, zeg het me dan zelf en laat Visser (de klant) op zijn eigen knechten passen.’ Het lukte niet Schaaf te kalmeren. Integendeel, die begon steeds harder te schreeuwen. De woorden van Koksma: ‘Geef my die boor’

³¹ Idem, deze lijst van 1928 zit achter het repertoire.

³² De zaak (rolnr. 48) liep van 17 november 1928 tot 16 februari 1929. Zie RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 421: repertoire en lijst van aangebrachte zaken 1928, inv.nr. 422: repertoire 1929, inv.nr. 235: audiëntiebladen van de betreffende zittingen.

³³ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 235, XXXVII, blz. 2 en XXXVIII.

hadden tot gevolg dat zijn knecht in blinde woede met de boor om zich heen ging slaan. In deze Hitchcock-achtige ambiance begon Koksma bang te worden. Hij pakte Schaaf beet om ongelukken te voorkomen. Beiden vielen al worstelend van de trap en kwamen buiten ‘onzacht in de nauwe steeg te land’. Koksma kon zich indenken dat Schaaf daarbij blauwe plekken had opgelopen. Na geruime tijd slaagde hij erin de boor uit de handen van Schaaf los te wringen, waarna hij ‘terstond’ naar de winkel ging om de klant gerust te stellen.

Intussen was Koksma’s zuster op het geschreeuw van Schaaf afgekomen. ‘Schaaf, wat stel je je toch aan; ga naar achteren en drink wat water,’ zei ze. Daarop schreeuwde Schaaf huilend: ‘Ik ga hier vandaan, ik ben tegenwoordig al zoo ziek: myn zenuwen zitten me tot hier. En dan zeggen ze ook nog dat ik niets voor de zaak voel.’ En terwijl hij de sok op-raapte die hij bij de worsteling had verloren, vervolgde hij: ‘Zoo’n verrekkeling, hy trekt my de kleeren van de huid. Ik ga weg en ik kom nooit weer.’

Op een volgende zitting replicerend ontkende Schaaf alle aantijgingen van zijn gewezen baas even hardnekkig als deze er in dupliek aan vasthield. De kantonrechter achtte de mishandeling niet bewezen. Zolang dat het geval was, kon hij het gevorderde bedrag niet toewijzen. Daarom stond hij Schaaf toe via getuigen bewijs te leveren. De getuigen echter konden Hofstee niet overtuigen. Om uit de impasse te geraken zocht hij zijn toevlucht tot een juridisch paardenmiddel, de zogeheten beslissende eed, die hij aan Koksma oplegde. Deze eed, tijdens de zitting van 16 februari 1929 afgelegd, maakte een einde aan het arbeidsconflict. Schaaf kreeg geen cent.

Nog meer werk

Niet alleen zaken waarbij mensen elkaar in de haren vlogen, bezorgden Bloem werk. Dit deden ook de ‘extrajudiciële’ zaken. Per zaak besteedde hij gemiddeld een blad vol aan verslaglegging en vulde hij de voorbedrukte akten met geschreven tekst in. Verder was er de archivering. Naast de normale boekingen, zoals bij vonnissen, kwam er in het geval van voogdijzaken nog eens het bijhouden van het voogdijregister en de alfabetische klapper bij.³⁴

Een indruk van aard en hoeveelheid van deze zaken, dus impliciet van het werk dat er voor Bloem uit voortvloeide, geeft het volgende overzichtje van zijn begintijd te Lemmer (juni tot en met december 1928): Van de desbetreffende 45 akten in het repertoire van 1928 vormen de successie-eden de hoofdmoot.³⁵ Het waren er 20. Na overlegging van de benodigde stukken zwoer men deugdelijke aangifte van een erfenis te hebben gedaan. Daar ver achter kwamen de zeven benoemingen en/of beëdigingen van een voogd of toezienend voogd van minderjarige(n). Eenmalig waren, in geval van minderjarigheid, de benoeming van een bijzondere vertegenwoordiger én de toestemming om geld op te nemen.

³⁴ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 429 en 432.

³⁵ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 421.

Voorts werden beëdigd: vijf taxateurs ('schatters') en drie lage ambtenaren, een tramwegarbeider, een onbezoldigd rijksveldwachter en een sluiswachter. Twee keer gaf de kantonrechter een machtiging af voor de verkoop van onroerend goed en eveneens twee keer installeerde hij een jurist, en wel een 'benoemd griffier' (Bloem dus) en een plaatsvervangend kantonrechter. Tenslotte was er nog sprake van benoeming en beëdiging van een curator en een toezienend curatrice, van een gedwongen plaatsing in een krankzinnigengesticht, tussenkomst in een huwelijk en overlegging van de boeken door de Boerenleenbank

In dezelfde periode handelde de kantonrechter, ter vergelijking, een iets kleiner aantal contentieuze zaken (gedeeltelijk) af, namelijk 42. Het betrof 39 (tussen)vonnissen, 2 toelatingen tot getuigenverhoor en 1 beslissende eed. In 6 zaken van gemengd karakter liet hij 5 verzoekers toe tot een arbeidsgeschil en gaf hij een persoon die daarom verzocht, toestemming tot kosteloos procederen.

Kort gezegd: Bloem assisteerde, in zijn eerste zeven maanden als griffier, de kantonrechter bij de (gedeeltelijke) afhandeling van 93 civiele zaken, met alle werk van dien.

Strafzaken

In een ingezonden bijdrage van 12 maart 1928 aan het *Weekblad van het Recht* maakt E.S. Hollander zich druk over het beeld van onderschatting dat ontwikkelde leken en zelfs juristen hebben van de werkzaamheden van de kantonrechter: 'Voor het groote publiek bestaat de voornaamste bezigheid van den Kantonrechter in het opleggen van geldboetes aan dienstboden, die op verboden tijden matjes kloppen, en aan wielrijders, die 's avonds zonder licht rijden.' De werkelijke toedracht is, aldus Hollander, dat talrijke arbeidzaken niet zelden de meest ingewikkelde kwesties te beslissen geven. Maar ook bij de vorderingen beneden de f 200 kunnen zich dezelfde feitelijke en juridische vragen voordoen als bij hogere vorderingen die door de rechtbank worden berecht.³⁶

Hollander wond zich naar mijn idee terecht op, gezien hetgeen in het voorafgaande naar voren is gekomen. Ondertussen echter hield de kantonrechter zich wel degelijk – Hollander ontkent het niet – ook met lichte strafzaken bezig, dat wil zeggen met overtredingen en met stroperij, een misdrijf, zij het dat zijn taak op strafrechtelijk gebied aan het begin van de twintigste eeuw aanzienlijk was uitgebreid. Hij kreeg ook de overtredingen van veel bijzondere wetten op het gebied van de veiligheids-, milieu- en sociale wetgeving te berechten.³⁷

Hoe openbaarde deze vorm van criminaliteit zich in het kanton Lemmer en hoe reageerde Hofstee als hij er beroepshalve mee geconfronteerd werd? En, wat was het aandeel van Bloem als griffier hierin? Voor de beantwoording van deze vragen, helpt de eerste strafzitting van Bloem op dinsdag 12 juni 1928 ons een goed eind op weg.³⁸ Aan de hand

³⁶ W. nr. 11785 (20 maart 1928), p. 4.

³⁷ Bosch, p. 6.

³⁸ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 126, roltnrs. 124-155 (sommige zaken hebben hetzelfde roltnr.).

van een vlot, maar niet altijd even betrouwbaar verslag van een ooggetuige in de krant *Zuid-Friesland* van 11 juli 1984, eerst een situatieschets.

Een bode riep de namen van de mensen af die buiten de zittingszaal wachtten. Hij zei dan, indien nodig: ‘Klompes uit, pet af.’ De kantonrechter zelf was een kleine man met een sikje en vriendelijke ogen achter een grote bril. Hij verdween bijna achter de enorme eikenhouten tafel. Rechts van hem zat de griffier, de later zo bekende dichter mr. J.C. Bloem. Aan de linkerkant, zat niet, maar flankeerde de ambtenaar van het openbaar ministerie (mr. J.A.C. Groenewegen). De griffier, een stille, bescheiden man, zat er vaak wat slordig bij, in tegenstelling tot de beide andere heren met hun smetteloze toga’s en witte bef.

Laten we weer terugkeren naar de feiten van de archiefstukken. In dit geval van de processen-verbaal van de strafzitting. Het moet een komen en gaan van mensen geweest zijn op die dinsdag de twaalfde juni. De zaken werden er zo te zien ‘doorheen gejaagd’. Het aantal van 38 verdachten was relatief hoog. Normaliter verschenen er nog geen 25. Onder hen bevond zich één jonge vrouw, wat ook iets bijzonders was. Vrouwen en meisjes hadden zich nog lang niet de geëmancipeerde positie van tegenwoordig in de rechtszaal weten te verwerven, noch vóór, noch achter, noch naast de tafel. Het achttienjarige meisje was geen dienstbode die op een verboden tijdstip matjes had geklopt. Zij had niet eens een beroep. De officier van justitie vervolgde haar wegens een lichte verkeersovertreding. Over de afloop van de zaak zwijgt het proces-verbaal.

Louter baldadigheid

Bij de golf van 22 jongens en jongemannen die voorbij rolde, hoeft Bloem zich niet verveeld te hebben. Zou hij nog teruggedacht hebben aan deze regels die hij in 1915 dichtte?

Toch ben ik vol verholten tederheden,
Gekneusde liefde, die geen uitweg vond,
Oneindig medelijden met wie leden,
Bewogenheid, die ’t zware leven schond.³⁹

De eerste zaak was een verrassende binnenkomer. Een ongewoon geval van straatschenderij. Drie wat oudere boerenjongens hadden zich op een nacht te Harich (Gaasterland) toegang verschaft tot een windmotor die een meter of veertien van de openbare weg af lag. Een windmotor diende tot polderbemaling en was een tussenvorm van een windmolen en een gemaal. De wieken waren door een rad van schoepen vervangen. De oudste jongeman

³⁹ Derde strofe van ‘Liefde’, in: J.C. Bloem, *Verzamelde gedichten* (verantw. door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet, 14e ongewijzigde druk, Amsterdam 1998; hierna: Bloem), p. 89. Dit gedicht werd opgenomen in de bundel *Het Verlangen* (1921), zie J.C. Bloem, *Gedichten* (historisch-kritische uitgave verzorgd door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet, Amsterdam enz. 1979, dl. II), p. 73 (hierna: Sötemann/Van Vliet), en voor Bloems homoseksuele aanleg: Donker, p. 280-285.

van negentien jaar was op het idee gekomen de bewuste motor in werking te stellen. ‘Louter baldadigheid,’ motiveerde hij later volgens het formele proces-verbaal van het verdachte- en getuigenverhoor zijn gedrag. De molenaar – of motoraar? – schrok de volgende morgen hevig. Gelukkig had het bijna niet gewaaid, want bij harde wind zouden de schoepen vastgelopen zijn en de schade niet te overzien. De kantonrechter veroordeelde de bedenker en uitvoerder tot een hoge boete, namelijk f 15, de beide anderen werden vrijgesproken.

In het voorjaar zwierven vooral schoolkinderen, liefst in kleine groepjes, op andermans land op zoek naar eieren en haalden nestjes van (beschermde) weidevogels uit. Werden ze door de veldwachter betrapt en waren ze ouder dan 12 jaar, dan kwam de kantonrechter eraan te pas. Vandaar dat de negen opgeschoten jongens die zich aan deze seizoensgebonden criminaliteit schuldig hadden gemaakt, op de juni-zitting geen vreemd verschijnsel waren. De kinderen jonger dan 16 jaar kwamen met de schrik vrij. Hun zaak liep met ‘teruggave aan de ouders’ af.⁴⁰ Twee 16-jarigen werden beboet met respectievelijk een en twee gulden, subsidiair een en twee weken tuchtschool. Het verschil zat in de eieren die de een bij zich droeg en de ander niet. In beslag genomen eieren werden, op één uitzondering na, vernietigd.

Bloem maakte op zijn eerste strafzitting ook kennis met doorsnee-zaken. Veelvuldig werd door oudere jongeren de openbare weg met baldadigheid (straatschenderij) en verkeersovertredingen onveilig gemaakt. Bij 10 van de 15 volwassen ging het om verkeersovertredingen. Met name betrof het fietsen zonder licht en onnodig links rijden. Bij de resterende vijf zaken was eenmaal sprake van het misdrijf stroperij, in casu van diefstal van mest (art. 314 Wetboek van Strafrecht). Verder had een varensgezel die ‘op het schip’ woonde, wellicht op zoek naar een warm slaapplaatsje, in een hooiland gelopen en het bordje ‘Verboden toegang’ niet gezien of niet willen zien. De derde zaak betrof het onbevoegd rijden over het terrein van een ander. Voorts had een woonwagenbewoner zonder de vereiste ventvergunning waren aan de man gebracht.

De laatste zaak van de zitting was om diverse redenen bijzonder. Niet alleen omdat de verdachte bijgestaan werd door een advocaat, wat weinig voorkwam. Maar deze advocaat, die in Sneek kantoor hield, was bekend door zijn optreden in civiele zaken en als lid van de Friese Provinciale Staten. Later verwierf hij nationale bekendheid in de functie van minister-president. Het was mr. P.S. Gerbrandy (1885-1961), zoon van een Friese veehouder.

Kerkepad

In de regel velde de kantonrechter in strafzaken mondeling vonnis. Een schriftelijk vonnis was uitzondering. Dit was het geval bij de Kerkepad-zaak, de zaak waarin Gerbrandy als raads-

⁴⁰ Deze ‘maatregel’ stond in art. 38, dat in 1965 uit het Wetboek van Strafrecht verdween. Art. 77f lid 3 kwam er zo ongeveer voor in de plaats.

man optrad.⁴¹ Uitzonderlijk was voorts niet het vergrijp waarvoor de 38-jarige veehouder Tjalke Albada uit Mirns en Bakhuizen (gemeente Gaasterland) terechtstond: hij had over het Kerkepad gelopen zonder zich iets van het bordje ‘verboden toegang’ aan te trekken. Wel bijzonder was het feit dat principes en precedentes in deze zaak een hoofdrol speelden.

Twee partijen stonden tegenover elkaar: de eigenaars, die het gebruik van het pad een jaar of vier eerder hadden verboden, en mensen als Albada die het Kerkepad, dat door het Rijsterbos liep, als een openbaar voetpad beschouwden en het waren blijven gebruiken. Dit Pad maakte zijn naam ook waar. Het was vooral voor kerkgangers van belang, voor katholieken op weg van Oudemirdum naar Bakhuizen en protestanten van Rijs naar Hemelum. Misschien vertegenwoordigde Albada wel een kerkelijke actiegroep, al werd hij er op maandag (7 mei 1928) en niet op zondag geverbaliseerd.

Op 12 juni moest Albada voor de kantonrechter verschijnen, maar de kantonrechter deed niet – zoals gewoonlijk – direct uitspraak. Om getuigen te verhoren werd de zaak tot 11 september aangehouden. Dit kwam Gerbrandy niet goed uit. Wegens de zomerzitting van de Friese Provinciale Staten kon hij pas begin september vakantie nemen. Het zou hem daarom ‘al heel slecht passen op 11 September in Lemmer te zijn, temeer waar een goede behandeling van deze quaestie ook eenige voorbereiding vordert’, schreef hij aan Hofstee in zijn verzoek om de zaak nogmaals uit te stellen. Zo werd het 9 oktober.

De drie getuigen vertelden dat het Kerkepad in handen was gekomen van twee ‘particulieren’ van buiten, T.E.J. baron Van der Feltz (uit Gorssel) en C.J. van Tienhoven (uit Aerdenhout). Allen getuigden dat de toegang tot het Kerkepad heel lang vrij was geweest. De herinnering van de oudste getuige, een rijksveldwachter, ging zelfs tot 1870 terug. Ook jkvr. Q.J.J. van Swinderen, een familielid van de vorige eigenaar, had nooit anders meegeemaakt.

Nadat ook verdachte Albada en raadsman Gerbrandy aan het woord waren geweest én de ambtenaar van het O.M. vervolgens vrijspraak had gevorderd, leek niets meer hun triomf in de weg te staan. De kantonrechter kwam echter anderhalve week later, op 20 oktober 1928, in zijn schriftelijk vonnis tot een ander oordeel. Zich baserend op een recent arrest van de Hoge Raad (3 februari 1928) stelde hij vast dat alleen de overheid een weg of voetpad als openbaar kon bestempelen en dat was hier niet gebeurd. Daarom oordeelde hij dat de verdachte strafbaar was. Wel had Albada, vond hij, reden gehad om aan te nemen dat hij in zijn recht stond. Vandaar dat hij met een kleine boete meende te kunnen volstaan: één gulden (subsidiar een dag hechtenis).

Het is de vraag hoe het daar in Gaasterland verder is gegaan met de kerkgang in het algemeen en die via het Kerkepad in het bijzonder. Is men doorgegaan met het overtreden van de strafwet (artikel 461) of werden het omwegen?

⁴¹ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 126, rol.nr. 155. In Slijpers opmerking dat Bloem Gerbrandy ‘mogelijk’ kende uit de tijd dat hij griffier te Lemmer was (Slijper, p. 38), dient ‘mogelijk’ door ‘zeker’ vervangen te worden.

Strafzaken aan de lopende band

De drukbezochte eerste strafzitting bracht voor de pas aangetreden griffier het invullen van 38 voorgedrukte processen-verbaal met zich mee. Strafzaken aan de lopende band dus. In de volgende zes zittingen zouden er nog ruim 180 volgen. Eerst moesten rol- en parketnummer en datum worden ingevuld, dan de persoonlijke gegevens van de verdachte, waaronder het beroep. De grootste groep vormden de werklieden, losse arbeiders of knechten (boeren-, slagers-, bakkers-, schilders-, timmermans-, smids-, rokers-, dek-knechten). Op de tweede plaats kwamen hun bazen, met voorop de boeren en de veehouders. Daarna (kleine) zelfstandigen als kaas- en kistenmakers, kooplieden en handelsreizigers. Vervolgens de scholieren en, tenslotte, een enkele visser en één zuiveldirecteur, de enige vertegenwoordiger van de hogere klassen.

Betreffende de aard van de zaak verwees de voorgedrukte tekst naar het proces-verbaal van de opsporingsambtenaar. Dat scheelde Bloem een hoop invulwerk. Maar de onderzoeker zit met de handen in het haar. Want meestal werd het proces-verbaal van de veldwachter met de overige dossierstukken vernietigd. Alleen het proces-verbaal van de terechtzitting, waaraan de aantekening van het mondeling vonnis vastzat, ontsprong de dans. Wat net zo iets is als het weggooiën van bonbons en de verpakking bewaren. Toch zijn er lichtpuntjes, zoals ontkennende verdachten die uitlegden waarom ze het niet gedaan hadden en getuigen die op de zitting werden gehoord (wat lang niet altijd het geval was). Het werk dat Bloem hieraan had, werpt driekwart eeuw later nog zijn informatieve vruchten af.

De aantekening van het mondeling vonnis achter het proces-verbaal begon en eindigde met 'multiple choice': doorhalen wat niet van toepassing was. Een van de tussenliggende hokjes was bestemd voor de omschrijving van het bewezen verklaarde feit. Zo noteerde Bloem bijvoorbeeld: 'op den openbaren weg een trekdier laten staan zonder de noodige voorzorgsmaatregelen tegen het aanrichten van schade te hebben genomen.' Een ander hokje, dat van de opgelegde straf, was dermate voorgekookt dat er slechts twee getallen ingevuld behoefde te worden, een voor het boetebedrag en een voor de duur van de vervangende hechtenis. Feitelijk werkjes van niets.⁴² Maar in juridisch opzicht waren, zeker in het begin, zelfs routine-zaken voor Bloem geen 'makkie', gezien de door Hofstee goedgekeurde verbeteringen en aanvullingen in de marge.

Ging, tenslotte, bij de civiele zaken veel werk in de arbeidsintensieve audiëntiebladen zitten, bij de strafzaken was het vooral het grotere aantal dat tijd voor zich opeiste. Dit leidt tot de conclusie dat Bloem ongeveer even lang bezig zal zijn geweest met beide soorten van zaken.

⁴² Het formulier van het proces-verbaal van de terechtzitting én van het mondeling vonnis waren bewust zó voorgeprogrammeerd dat het invullen snel kon gebeuren.

Te klein voor afsplitsing

Bij werk dat uit de straf- en civiele zaken voortkwam, bleef het niet. Er waren nog allerlei andere werkzaamheden te verrichten. Het brievenboek in het archief van het kantongerecht Lemmer geeft hierin inzicht.⁴³ Het bevat de minuten van in totaal 180 brieven, die Bloem gedurende ruim negen maanden deed uitgaan. En dit was nog maar een klein deel van de uitgaande post, want op 15 december 1930 berichtte hij aan de minister van Justitie dat er in oktober 29 dienstbrieven waren verzonden, terwijl er van die maand slechts de minuten van zeven brieven in het brievenboek te vinden zijn.

Behalve dat er werkzaamheden aan de zittingen zelf vastzaten, zoals berichten versturen over veranderde zittingstijden aan notarissen en over betalingen aan deurwaarders, moest Bloem ook de griffie draaiende houden. De papiervoorraad, het op de hoogte houden van het departement, de boekhouding, het jaarlijks verzamelen en opsturen van statistische gegevens, en enkele incidenten vroegen de nodige aandacht. Om met het laatste te beginnen, op 4 mei 1931 schreef hij aan de minister, in verband met de bekende kwestie van de concrete plaats van de officier van justitie in de rechtszaal:

‘In antwoord op Haar rondschrijven d.d. 24 april 1930 betreffende uitvoering van art. 275 Wetb. v. Strafr. heb ik de eer Uwe Excellentie namens den Kantonrechter mede te deelen, dat de tafel van het Kantongerecht alhier te klein is voor afsplitsing zoodat z.i. het beste was: aanschaffing van een afzonderlijk tafeltje en groen kleed’.

Let wel: de ooggetuige in Zuid-Friesland kende aan deze tafel ‘enorme’ afmetingen toe!

Meestal gingen de brieven naar het departement over minder opwindende zaken. Zo antwoordde Bloem op 31 juli 1930 dat hij geen model kon overleggen van de op 22 juli aangevraagde ‘imprimé’s’ aangezien deze tot de laatste toe gebruikt waren. Gelukkig kon hij laten zien dat hij zijn zaakjes kende, door te verwijzen naar een KB waarin de bedoelde tekst was vervat.

Ook waren er nogal wat werkzaamheden van financiële aard. Elke maand bijvoorbeeld, moesten, na controle door een inspecteur, de ontvangen griffierechten naar postgirorekening nr. 1 van 's Rijks Kas worden overgemaakt. Per jaar ging het om enkele honderden guldens. Het hoogste bedrag dat in de jaren 1928-1931 binnenkwam was f 543,50, het laagste f 337,30.

Aanvankelijk gelukkig

De eerste tijd was het Bloem-gezin niet ongelukkig. Vader Bloem was over het algemeen ‘toch erg blij met zijn huwelijksche staat’, en zijn ‘kleine jongen was een schat’ (aan Van der Leeuw,

43 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 9.

26 november 1929). Zo ook de jonge moeder: 'Het [kind] was een aardig en levendig exemplaar', voor wie Bloem iedere avond het liedje van de drie kleine kleutertjes moest zingen ('stoel zitten, bloemen zingen').⁴⁴ Lezen en wandelingen vormden hun andere afleidingen.

Hoewel St. Nicolaasga een overwegend katholiek dorp was en volgens Eggink daardoor minder stijf dan andere Friese dorpen, hadden ze niet veel aanspraak.⁴⁵ Met de dokter en de pastoor hield het wel op. Dokter Ykema kon onderhoudend over het dorp en zijn patiënten vertellen, van wie Bloem er een aantal uit de rechtszaal kende. Om Ykema een 'huisvriend' te noemen, wat zijn dochter een paar dagen voor de feestelijke onthulling van een gedenksteen ter ere van Bloem op 22 november 1992 in St. Nicolaasga deed,⁴⁶ zou wel eens te ver kunnen gaan. Men hoort dát Eggink in haar boek niet zeggen. Wel 'dat hij [de dokter] vooral 's avonds laat nogal eens binnenliep, maar niet te veel, want dat zag ma niet graag'. Ma (de doktersvrouw) vond de jonge Eggink geen goede omgang voor haar even oude kinderen. Overigens vond de echtgenote van de griffier, met haar stadse kleding en opvallend gedrag, in het algemeen geen waardering in het dorp, als men tenminste afgaat op latere verhalen van, door Slijper geïnterviewde, dorpsgenoten.⁴⁷

Veelvuldig literair vriendenbezoek van ver en dichterbij maakte sociaal veel goed. Uit Beetsterzwaag respectievelijk Sneek kwamen de beide Friezen, de donkere Slauerhoff, waarnemend huisarts, en de blonde Theun de Vries, bibliotheekmedewerker. Voorzover viel na te gaan bestonden er geen vriendschappelijke relaties met Friese dichters die actief waren in de Friese Beweging, zoals Fedde Schurer, Douwe Kalma, Jelle Brouwer en Rintje Sybesma. Wel valt uit een brief van Bloem aan de laatste (d.d. 30 juni 1929) op te maken dat er tussen hen een beginnend contact was opgebloeid.⁴⁸ Wellicht via Theun de Vries, omdat deze aan het literaire en algemeen culturele Friese tijdschrift *De Holder* zijn medewerking verleende. Sybesma nu, die met Jelle Brouwer dit fraai uitgegeven, maar noodlijdende maandblad redigeerde, had de bekende 'Nederlandse' dichter in St. Nicolaasga opgezocht, zo te zien met de bedoeling *De Holder* bij hem aan te bevelen:⁴⁹ 'Hartelyk dank', zo schrijft Bloem, 'voor de twee nummers van den Holder. [...] Ik (zou) my er graag op abonneeren, dan kan ik misschien, als ik eens uit Friesland vertrek, het Friesch zoal niet spreken, dan toch volkomen lezen en hebben de jaren in het Noorden my weer wat geleerd.' Wel vindt Bloem het literaire Fries 'moeilyker te lezen dan de proeven, die men dagelyks tegenkomt, maar daardoor heeft het aanvankelyk ook weer het spannende van een puzzle, totdat het bekend genoeg wordt, dat men het om zyn zelfs wil kan lezen.' Bloem hoopt voorts dat zij elkaar spoedig weer eens zullen zien, want het bezoek van Sybesma heeft hem veel genoeg doen. En hij besluit aanmoedigend: 'U bent, als eigenaar van een

44 Kets, p. 167 (Bloem-citaat) en Eggink, p. 88.

45 Zie voor deze alinea inclusief het citaat (voorzover niet anders is aangegeven): Eggink, p. 86.

46 In de *Leeuwarder Courant* van 20 november 1992.

47 Idem.

48 FLMD, brievencollectie.

49 *De Holder*, in 1926 van start gegaan, werd drie jaar later al wegens gebrek aan lezers opgeheven. Zie G.R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Proefschrift Groningen, Leeuwarden 1978), p. 151-152.

auto, daartoe gemakkelijker in staat dan ik, maar zodra ik kan, zal ik toch eens aankomen. Daar zal echter nog wel een maand over heen gaan, mocht u intusschen eens zin hebben hier te komen, dan bent u zeer welkom.'

Volgens familieoverlevering toonde ook Sybesma, die veearts in Heerenveen was en voor wie een auto geen overbodige luxe geweest zal zijn, zich enthousiast over dit bezoek. Hij had bij Bloem diverse dichters ontmoet. Nog jarenlang werd er in zijn gezin regelmatig over deze gebeurtenis gesproken, waarbij vooral de naam van Slauerhoff opdook. Een volgende ontmoeting tussen de twee dichters bleef echter uit.⁵⁰ Alleen Clara Eggink bracht een, onverwacht, tegenbezoek aan de Sybesma's. De oudste zoon weet zich nog te herinneren hoe zijn kleine zusje in een hoek van de kamer werd geposteerd met de opdracht stil te zijn. Een dergelijk gebrek aan aandacht niet erg waarderend schold het kind de onbekende bezoeker voor 'rotmevrouw' uit, wat Eggink negeerde, maar moeder Sybesma vreselijk vond.⁵¹

De literaire vrienden uit het Westen van het land, Marsman, Greshoff, Du Perron, Ter Braak en anderen hadden er de lange reis graag voor over om geregeld te komen logeren.⁵² Het algemeen aangehangen idee dat de grote dichter speciaal in St. Nicolaasga doodongelukkig was, bestempelt Eggink dan ook als 'malligheid'. De term 'Fries Cayenne' (Franse strafkolonie op een eiland behorend tot Frans Guyana), die Bloem in enkele brieven gebruikte, was een literaire vondst waarmee hij toch vooral zijn vreselijke financiële lot bedoelde.⁵³ Een 'schijntje' schreef hij in de brief van 26 november 1929 aan Van der Leeuw. Maar volgens Eggink hadden ze van de jaarwedde van f 2300 in hun sobere dorpsomgeving precies kunnen rondkomen als Bloem niet zoveel geld aan boeken en drank had uitgegeven.⁵⁴

Media vita

In de gedichten die Bloem vanaf 1930 weer was gaan schrijven stonden de thema's 'dood' en 'eenzaamheid' centraal. Niet dat hij versomberd was in het dagelijkse leven, veeleer in zijn gevoelens voor het leven zelf, schreef hij aan Van der Leeuw op 19 juni 1930.⁵⁵ Ook uit zijn poëtische fascinatie voor de dood moest men, volgens kenners als Roland Holst en Eggink, niet concluderen dat hij zo graag dood wilde. Hij probeerde juist met behulp van dichterlijke formules zijn grote angst voor de dood te bezweren.

De titel van de bundel *Media vita*, waarin Bloem de gedichten uit zijn Friese tijd opnam, was een afkorting van zo'n formule, zij het ditmaal niet zelf bedacht: 'Media vita sumus in

50 Zij zouden elkaar eventueel weer gezien kunnen hebben in de tijd dat zij beiden bijdragen leverden aan het tijdschrift *De Waag* (zie Donker, p. 302).

51 Met dank aan G. Sybesma voor het verstrekken van de informatie in deze alinea.

52 Eggink, p. 95-99.

53 Eggink, p. 87-88.

54 Eggink, p. 89; voor de jaarwedde: Bloems registratiekaart (MvJ, registratiekaarten leden rechterlijke macht).

55 Kets, p. 172.

morte', midden in het leven leven we met de dood.⁵⁶ Toen de bundel in september 1931 verscheen, woonde Bloem al niet meer in St. Nicolaasga. Hij was met vrouw en kind naar Breukelen verhuisd in verband met zijn benoeming tot griffier bij het kantongerecht aldaar.

Tussen hoop en 'melankeliekigheid'

De benoeming te Breukelen kwam niet uit de lucht vallen. Er waren dertien sollicitaties in een periode van anderhalf jaar (november 1929 – april 1931) aan vooraf gegaan.⁵⁷ De achterliggende drijfveer om elders een baan te zoeken was (of werd) een ingrijpende verandering in het privé-leven van de echtelieden Bloem. Hun huwelijk was aan het 'kraken' gegaan, zoals Eggink het verwoordt. Zij, een jonge energieke vrouw met sex-appeal, kon niet aan het ideaal van een 'dienende Marta' beantwoorden. Het bovenmatig drankgebruik van haar wederhelft was evenmin bevorderlijk voor een harmonieuze verhouding: 'De situatie was gewoonlijk zo dat Jacques in de avond dronken in bed lag en dat ik met logerende mannen in de maneschijn aan het wandelen was.' Een keer gebeurde er zelfs meer dan wandelen alleen. Ze zou er wel vandoor zijn gegaan 'als het kind er niet geweest was'.⁵⁸

Hoewel Bloem zijn literaire correspondentievrienden Van der Leeuw, Marsman en Van Eyck regelmatig van zijn sollicitaties op de hoogte houdt, rept hij met geen woord over de gerezen huwelijksproblemen. Literair en sociaal isolement, alsook geldzorgen zijn dé motieven, die hij blijft aanvoeren. Een gevoel voor drama kan hem daarbij niet ontzegd worden. Ter illustratie een kleine bloemlezing uit die correspondentie, vanaf november 1929, de maand waarin Bloem weer met solliciteren begint.

Financieel is de situatie nogal moeilijk ('een schijntje', zie eerder), schrijft Bloem op 26 november 1929 aan Van der Leeuw. Maar hij mist bovenal zijn vrienden, doordat hij 'zoo'n afschuwelijk eind van alles weg' is. En, klaagt hij verder: 'je bent hier zoo absoluut verstoken van alles, wat er op kunstgebied gebeurt. [...] Ik ben dan ook weer doende om hier weg te komen, maar ik zit hier nog pas 1½ jaar en dus vrees ik dat het nog wel niet zoo gauw zal lukken, ook al houdt de minister, wat ik hoop en ook wel geloof, rekening met het feit, dat ik al zoo oud was, toen ik in de rechterlijke macht kwam.'⁵⁹ Tien dagen later krijgt Van Eyck een gelijkkluidend bericht. Bloem voegt er nu echter aan toe dat zijn vrouw en hij er hevig naar verlangen 'hiervandaan te komen'.⁶⁰ Dezelfde hunkering, maar een groter pessi-

56 Media vita sumus in morte' is de beginregel van 'De Morte', een liturgische beurtzang uit de 11e eeuw (Sötemann/Van Vliet, p. 127).

57 Zie voor een kijkje achter de schermen: Donker, p. 293-295.

58 Citaten in deze alinea bij Eggink, p. 101, 106 en 102.

59 Kets, p. 167. Zoals eerder vermeld laat hij zich in deze brief heel positief over zijn huwelijks staat uit, zij het wel dat hij er 'over het algemeen' heel blij mee is. Dat zou op beginnende barstjes in zijn huwelijk kunnen duiden.

60 Brieven aan P.N. van Eyck (uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door G.J. Dorleijn, A.L. Sötemann en H.T. M. van Vliet, Den Haag 1980, dl. II) p. 383. Hierna: Dorleijn.

misme in de brief van 11 februari 1930: 'er is echter op het oogenblik nog niet het minste vooruitzicht daarop.'⁶¹

De toestand is volgens Bloem (vier maanden later, aan Van der Leeuw) aanzienlijk verslechterd. 'St. Nic. wordt langzamerhand een obsessie, vooral voor mijn vrouw; ik kan er beter tegen, maar ik vind het toch ook wel erg.' In de volgende passage slaat de neerslachtigheid toe: 'Ik heb nu gesolliciteerd naar Hoorn; ik zou daar erg graag heengaan; het is dicht bij Alkmaar (Bergen) en Amsterdam, en een mooi stadje, waar mijn familie nog door traditie mee verbonden is. Maar juist als je iets zoo graag wilt, gaat het je neus voorbij, dat is des levens aard.'⁶²

Deze pessimistische kijk op het leven wordt eind juli inderdaad werkelijkheid. 'Ik heb het niet gekregen, zooals ik wel dacht, maar het is ellendig. Ik was er zoo graag heengaan en bovendien is er nu weer geen kans op, dat wij hier voor den winter vandaan komen.'⁶³ En twee weken daarna aan Van Eyck, op dezelfde moedeloos klagende toon: 'Ik heb nu een wijziging in mijn reisplan gemaakt, waardoor wij reeds 9 september in Bergen komen. [...] Toch vrees ik, dat wij zelfs zoo elkaar nog maar een paar dagen zullen zien. Maar dit is, als zooveel, een van de gevolgen van de ellendige 'enode' (Verwey), waar ik woon en voorloopig helaas nog wel zal blijven wonen.'⁶⁴ Marsman wordt toevertrouwd dat het vooruitzicht op een derde winter in St. Nicolaasga 'mij wel niet zóó erg (drukt) als haar [Claartje], maar ik vind het toch ook verre van plezierig.'⁶⁵

De informatie aan Van der Leeuw en Marsman over zijn sollicitatie naar Eindhoven, is vervolgens weer van volstrekt zakelijke aard. Hij zal het zeker niet krijgen, constateert Bloem nuchter, want het is 'een Katholieke vacature', respectievelijk 'een vacature van je vriendjes'. Dit laatste dus aan Marsman die in deze tijd sympathiseert met het katholicisme en contacten met katholieke schrijvers onderhoudt.⁶⁶

Maar de emoties laaien opnieuw op. Heen en weer geslingerd tussen hoop en melancholie schrijft hij Van Eyck op 2 november 1930: 'Feitelijk, maar niet innerlijk zijn we hier weer ingeburgerd [na een vakantie]. Voor hoe lang nog? Het is hier vreeselijk, de eenzaamheid, het weer, de geldzorgen. Ik koester wel de hoop, hier volgend jaar weer weg te komen, maar waarheen?' En, zes weken later: 'Ik heb nog niets op zicht. Wij worden hier beiden ziek van mankeliekigheid.'⁶⁷ Van droefgeestigheid geen spoor meer, als Bloem in het nieuwe jaar (4 februari 1931) Van Eyck laat weten dat hij solliciterende is naar Zaandam, waar hij graag, en naar Almelo, waar hij 'allerminst' graag heen zal willen, 'maar ik kan niet kieskeurig zijn.'⁶⁸

61 Dorleijn, p. 384.

62 Aan Van der Leeuw, Kets, p. 171. In dezelfde trant aan Van Eyck op 26 juli 1930 (Dorleijn, p. 385).

63 Aan Van der Leeuw, Kets, p. 172.

64 Dorleijn, p. 388. 'Enode' betekent 'onherbergzaam oord', door Verwey in een gedicht gebezigd.

65 Slijper, p. 18 (27 september 1930). Het was geen wonder dat Eggink zo tegen de winter opzag. Alleen al vanwege het feit dat zij 's morgens vroeg in een ijskoud huis moest opstaan om kolen te scheppen en het kind te verzorgen (Eggink, p. 87).

66 Kets, p. 175 (14 oktober 1930), Slijper, p. 21 en 22 (1 oktober 1930).

67 Dorleijn, p. 393 en p. 396.

68 Dorleijn, p. 397. Bloem kon, ondanks de goede beoordeling van Hofstee, niet kieskeurig zijn, omdat de crisistijd veel concur-

Dit blakende zelfvertrouwen bleek echter misplaatst. Het zou nog twee maanden duren voordat het verlossende woord St. Nicolaasga bereikte dat Bloem in het paradijselijke Breukelen benoemd was, en Eggink kon jubelen: ‘Als de nood het hoogst is, is de redding nabij’. Het salaris bleef gelijk.⁶⁹ Geldzorgen speelden kennelijk geen doorslaggevende rol.

Schommeling in werkzaamheden

Door de huwelijksmisère ging, zoals gezegd, vooral Eggink zich in het dorp steeds meer geïsoleerd voelen. Bloem vond afleiding in allerlei bezigheden, zoals vertalen, recenseren, privé-correspondentie, en in dichten. Daarnaast was zijn werk ‘natuurlijk wel vervelend, maar erg vrij en onafhankelijk, een ware verrukking na de jaren op de krant.’⁷⁰ Schreef hij dit op 7 juli 1929 aan Van Eyck, een jaar later uitte hij zich in dezelfde geest tegenover Van der Leeuw met de woorden die vleugels zouden krijgen: ‘Het baantje blijft een zaligheid, voorzover baantjes dat ooit zijn.’⁷¹

De ergste drukte was na 1928 voorbij. Uit het volgende staatje valt op te maken hoe de aantallen civiele en strafzaken in de jaren daarna gingen schommelen en dus ook de daarmee gepaard gaande werkzaamheden.

Jaar	Strafvonnissen (eindvonnissen)	Civiele akten (inclusief eind- en tussenvonnissen)	Totaal
1928	314	148	462
1929	218	141	359
1930	253	105	358
1931	274	104	378
Totaal	1059	498	1557

In 1929 volgde een sterke daling van het aantal afgehandelde strafzaken, die vervolgens in 1930 en 1931 weer uit het dal omhoog klauterden. Maar nu namen de civiele akten weer behoorlijk in aantal af.

Kantonrechter Hofstee, met wie Bloem goed kon opschieten,⁷² was tevreden over de werkzaamheden van zijn griffier te Lemmer. Dat was niet niks, want Hofstee rijst uit de ar-

rerende sollicitanten op de been had gebracht. Wat Almelo betreft: deze plaats werd door hem in 1915 al ‘der gaten gatst’ genoemd (Sötemann, p. 37). Dat het geringe enthousiasme ‘wederzijds’ was, zou men kunnen concluderen uit Bloems relatief lage plaatsing op de sollicitatielijst van Almelo. Misschien stond hij daar nog steeds als onzedelijk bekend (zie Donker, p. 294 en 295).

⁶⁹ Zie, ook voor het citaat Donker, p. 297.

⁷⁰ Bloem werkte van 1920 tot 1927 als nachtredacteur bij de NRC (Donker, p. 283, 286 en 290).

⁷¹ Dorleijn, p. 377 en Kets, p. 171 (19 juni 1930).

⁷² Zie de brief van Bloem uit Breukelen, aan zijn opvolger in Lemmer (RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 4).

chiefstukken op als een bekwaam jurist. Het bleek al eerder. Hier nog een paar voorbeelden uit 1930 en 1931. Hij haalde met drie civiele uitspraken het *Weekblad van het Recht*.⁷³

Verder liet hij niet na, voordat hij in een onalledaagse zaak schriftelijk vonnis wees, naast de (Mijn)wet ook het kolossale *Woordenboek der Nederlandsche Taal* te raadplegen, omdat het volgens hem op het gebied van het gewone spraakgebruik ‘als de hoogste autoriteit mag gelden’.⁷⁴ Ook hield Hofstee de jurisprudentie goed bij. Tot slot: de Hoge Raad verwierp in een gecompliceerde strafzaak inzake overtreding van art. 461 Wetboek van Strafrecht, het beroep in cassatie dat een koppige veehouder tegen een van zijn vonnissen had ingesteld. Deze weigerde te accepteren dat hij niet het recht had over het land van een ander te rijden om bij zijn eigen stuk grasland te komen.⁷⁵

Omvang, aard, kwaliteit en appreciatie

Het einde van dit onderzoeksverslag is in zicht. De archiefstukken kunnen bijna weer terug in de dozen en de dozen naar het depot. Rest nog een concluderend antwoord te geven op de vragen die in het begin zijn gesteld. Vragen naar omvang, aard en kwaliteit van het werk van Bloem te Lemmer, én naar de appreciatie ervan, ook door hemzelf.

Kijken we eerst, om met de omvang te beginnen, terug naar de cijfers over het jaar 1925 die Bosch verstrekt.⁷⁶ Het kantongerecht Leeuwarden kreeg de meeste zaken binnen: 2399 strafzaken en 927 civiele zaken per jaar, Lemmer de kleinste aantallen: 445 en 36. Daarmee bleef Lemmer ver onder de norm van de bezuinigingscommissie (700 à 800 civiele zaken, 7000 strafzaken).

Het zou onjuist zijn direct al op grond van deze cijfers te concluderen dat het werk van Bloem praktisch niets voorstelde (visie Sötemann). In de eerste plaats omdat het aantal zaken in de Bloem-jaren varieerde. In 1928 kwamen er immers 50 civiele zaken binnen in plaats van de 36 in 1925.⁷⁷ Geen spectaculair verschil, maar toch. Daarna in 1929 een terugval naar hetzelfde niveau als in het peiljaar en in 1930 zelfs naar twee minder. Vervolgens weer een stijging tot 40. Bij Bosch is overigens niets te vinden over extrajudiciële zaken, die net zo goed statistisch werden verwerkt.

In de tweede plaats beschikte Bloem op een kleine griffie als de zijne niet over een administratief apparaat, zoals griffiers van grotere kantongerechten. In de financiële stukken van kantongerecht Lemmer wijst tenminste niets op structurele administratieve ondersteuning. Slechts één keer diende zich een post ‘schrijfpen’ van f 5,60 aan, vermoedelijk

73 W. nr. 12129 (31 mei 1930), p. 4: zitting Lemmer 11 januari 1930; W. nr. 12168 (30 augustus 1930), p. 8: zitting Lemmer 12 april 1930; W. nr. 12204 (22 november 1930), p. 7: zitting Bolsward 16 oktober 1930.

74 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 129, zitting 23 januari 1931, rolnr. 5 (citaat op p. 4 van het vonnis).

75 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 128, zitting 8 juli 1930, rolnr. 103.

76 Zie ook hiervoor, onder het kopje ‘Forse besparing’.

77 Weliswaar kwamen er in dit jaar minder strafzaken binnen, maar civiele zaken waren veel tijdrovender.

ten behoefte van waarnemend griffier Klijsma.⁷⁸ Ook in de Justitiële archieven was niets hierover te vinden, wat veelzeggend is voor een tijd waarin aan het Departement voor elk wissewasje toestemming moest worden gevraagd. Daarenboven vermeldt Eggink, dat zij hielp met het maken van grossen van vonnissen die haar echtgenoot geregeld mee naar huis nam.⁷⁹

Maar ook en vooral moet men er, bij een taxatie van de omvang van Bloems werk, op bedacht zijn dat anders dan in 1925 Lemmer geen eigen kantonrechter meer had. Het aantal Lemster zaken dient derhalve niet op zichzelf beschouwd te worden, maar bij dat van Bolsward opgeteld. Nu was de functie van griffier niet opgeheven. Toch betekende de situatie van waarneming ook voor deze functionaris wel degelijk een extra belasting, want een deel van de taak van de kantonrechter kwam op zijn bordje te liggen.⁸⁰ Zo liet Bloem brieven over Lemster aangelegenheden uitgaan, terwijl Hofstee hetzelfde deed ten aanzien van Bolsward. Hoe groot de belasting was, valt moeilijk uit het Lemster archief op te maken. Bloem zou bijvoorbeeld ook juridische adviezen gegeven kunnen hebben. Lang niet alles dat hetzij mondeling hetzij schriftelijk was afgedaan, kwam in het archief terecht. Anderzijds wijst niets erop dat overbelasting dreigde, waar Drossaart Bentfort in het geval van waarneming zo bang voor was.⁸¹

Alles bij elkaar genomen lijken de werkzaamheden van Bloem als griffier te Lemmer in kwantitatief opzicht meer om het lijf te hebben gehad dan men gewoonlijk aanneemt. Deze conclusie wordt materieel ondersteund door de omvangrijke schriftelijke neerslag van zijn werk in het archief, met bovenal de hoge stapel stukken van 1928. Tel daar nog eens de stukken bij op die vernietigd, nooit gearhiveerd of niet door mij ingekeken zijn (de faillissementsstukken schoten er bijvoorbeeld bij in). Bloem heeft met andere woorden in zijn Friese tijd heel wat bij elkaar weten te pennen en te typen.

Geen ‘ambtenaarlijk dienstklopper’

Het gaat evenmin aan om in het andere uiterste te vervallen, wat Slijper aanvankelijk deed, en dat nog wel ten aanzien van 1930, het magerste werkjaar van Bloem. Hij was geen lui-lak, we halen Slijpers woorden terug, maar een harde werker, omdat hij bijvoorbeeld in 1930 ‘160 audiëntiebladen’ vol schreef of typte en ‘1500 vel aan vonnissen’ invulde. Toegegeven, in de arbeidsintensieve audiëntiebladen ging veel werk zitten. Maar als men de 160 bladen verdeelt over de 365 dagen van het jaar, dan valt het allemaal nogal mee. En wat het invullen van 1500 vel aan vonnissen betreft, er is wel het een en ander ingevuld, maar dit aantal moet op een vergissing berusten.

78 Inv.nr. 16: post 54, juli 1928.

79 Eggink, p. 87.

80 Zie hierboven Drossaart Bentfort aan het slot van ‘Forse besparing’.

81 Idem.

Mr. J.C. Bloem (ongedateerd). Foto C. Oppelaar. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

Bloem zelf schreef over zijn werkbelasting in 1930 dat hij het in het begin van het jaar en in het najaar onbeschrijfelijk druk had (gekregen), en tussentijds een half jaar ongeveer niets had te doen. Aan Van der Leeuw: 'Wij zijn [...] een weekje in Rotterdam geweest, en ik heb het, ook daardoor, onbeschrijfelijk druk op het anders meest zoo vredige kanton-gerecht.'⁸² En meegesleept door de stemming van het moment, schreef hij nijdig en te-leurgesteld aan Van Eyck:

'Tot mijn spijt zal ik jullie toch misloopen. Ik heb het hier n.l. aan dit ellendige kanton-gerecht, waar ik wel een halfjaar lang ongeveer niets te doen heb gehad, opeens zoo onbeschrijfelijk druk gekregen, dat ik Dinsdag ochtend uit den Haag reeds ante lucem, in plaats van naar Bergen en jelui, naar Lemmer en de paperassen terugmoet. Ik kan jelui

⁸² Kets, p. 170 (19 januari 1930).

niet zeggen, hoe het mij spijt, maar het kan gewoonweg niet anders (daarvan zullen jullie trouwens wel overtuigd zijn, want zoo'n ambtenaarlijk dienstklopper ben ik nu niet bepaald). [...] Ik had mij zoo op de ontmoeting verheugd.⁸³

Te oordelen naar de archiefstukken lijkt Bloem in beide richtingen te overdrijven.⁸⁴ In het algemeen kan gezegd worden dat hij het de eerste acht maanden te Lemmer het drukst had. In de volgende twee jaren, 1929 en 1930, kon hij het griffierswerk rustig tot zeer rustig bijbenen, snelle werker als hij – getuige zijn handschrift – was. Maar bij tijd en wijle moest hij flink aanpoten, omdat het werk zich had opgestapeld of alles tegelijk kwam. De eerste vier maanden van 1931, tevens zijn laatste in Lemmer, trok het werk weer over de hele linie aan.

Juridisch bedrijf(je)

‘Bloem deed beslist geen onbenullig werk.’⁸⁵ Deze opvatting van Slijper over de aard van het werk, die in strijd is met Sötemanns geringschattend oordeel, spreekt meer aan. Bloems werkzaamheden kenmerkten zich door een grote verscheidenheid. Ze omvatten simpele klusjes die normaliter door schrijvers gedaan werden, en natuurlijk het pure griffierswerk zelf. Dat was op zich ook weer heel gevarieerd. Daar bovenop kwamen nog werkzaamheden die gewoonlijk binnen het takenpakket van de kantonrechter vielen. Men moest dus als het ware een duizendpoot zijn. Alleen daarom al verdient de aard van Bloems werk meer dan die ene kwalificatie ‘onbenullig’.

Bovendien komt uit de archiefstukken naar voren dat het kantongerecht Lemmer, hoe kleinschalig ook, een volwaardig juridisch bedrijf(je) was met alles erop en eraan. Het hield niet op bij onbenullige strafzaken. Er werd een breed juridisch terrein bestreken en de zaken konden ingewikkeld zijn. Dat stelde zijn juridische eisen, niet alleen aan de kantonrechter, die de juridische hoogstandjes voor zijn rekening nam. Maar ook aan de griffier. Daar wees de Rotterdamse kantonrechter Van Brakel in 1920 al op: een goed kantongerechtsgriffier moet zijn rechtsregels kennen, waarvan overigens bij Bloem toen geen sprake was.⁸⁶

Eenzelfde geluid weerklonk in het *Weekblad van het Recht*.⁸⁷ Als partijen een mondelinge civiele procedure voeren, zo schreef een rechterlijk ambtenaar, dan is goede juridische kennis nodig om een behoorlijk zittingsverslag (audiëntieblad) te kunnen maken. Want ‘het punt in het geschil zal niet vast te stellen zijn door iemand die niet een juridische diagnose weet te maken.’ Ook in strafzaken zal de werkzaamheid van de griffier niet van zuiver

⁸³ Dorleijn, p. 390-391 (3 september 1930).

⁸⁴ Geen verhoogde activiteit in januari te bespeuren (dus vooral achterstallig werk), in het najaar wel (bijvoorbeeld 29 brieven in oktober), maar geen aanleiding dat ‘onbeschrijfelijk’ te noemen. In het halve jaar daarvoor wijzen de stukken op meer dan ongeveer niets (bijvoorbeeld een ingewikkelde zaak in juli, waar Bloem het nodige werk aan heeft gehad).

⁸⁵ Zie onder ‘Tegenstrijdige geluiden’.

⁸⁶ Vergl. Donker, p. 290

⁸⁷ Zie, ook voor het vervolg, W. nr. 10514 (4 februari 1920), p. 4.

feitelijke aard kunnen zijn, wil de kantonrechter aan hem de gewenste hulp hebben. Ja, een goed griffier bij een kantongerecht te zijn, aldus briefschrijver, is veelal moeilijker dan substituut-griffier bij een rechtbank.

Dat geldt in het bijzonder als het kleine kantongerechten betreft. Juist hier is de griffier de juridische vraagbaak voor tal van mensen.⁸⁸ Bovendien kunnen weinig plaatsvervangende kantonrechters bij kantongerechten van de derde klasse op de meesterstitel bogen.⁸⁹ Als zij bij verhindering van de kantonrechter zitting houden, is de griffier ‘de aangewezen man om indirect te doen wat des Kantonrechters is en ook bij de rechtspraak de behulpzame hand te bieden’.

De rechterlijk ambtenaar kritiseerde dan ook, het verbaast niet, de minister van Justitie die (in 1920) overwoog de eis van de meesterstitel voor griffiers van kleine kantongerechten te laten vallen. Afschaffing zou getuigen van ernstige onderschatting van en geringe bekendheid met ‘de praktijk der plattelandsche Kantongerechten’. De redactie van het *Weekblad* stemde hier volmondig mee in en hoopte dat de minister nog eens goed zou nadenken. Hetgeen geschiedde.

Met de gevestigde opvatting dat Bloem gezien zijn titel van meester in de rechten beneden zijn niveau werkte, slaat men derhalve de plank mis.

Stropje

Kwalitatief gezien bracht Bloem het er niet slecht van af, al ziet zijn werk er vaak slordig en gehaast uit (inktklodders, onnodige doorhalingen, een nauwelijks meer te ontcijferen kriebelpootje). In het begin vergat hij wetsartikelen in te vullen op de daarvoor bestemde plaats. Maar hij leerde snel. Hofstee, een goed jurist, toonde zich onvoorwaardelijk tevreden over zijn werk.

Hiermee contrasteerde het oordeel van De Jager, kantonrechter van Breukelen. Volgens hem schortte het de goedwillige Bloem niet aan kennis. Hij miste echter de nodige administratieve ervaring, hetgeen de oorzaak was van fouten in zijn werk. Dit gebrek aan ervaring weet De Jager mede aan het feit dat ‘het Kantongerecht de Lemmer werd waargenomen’. Het kan zijn dat hij niet (helemaal) ongelijk had. De beheerskant van het werk van zijn griffier lag buiten het gezichtsveld van kantonrechter Hofstee, die gemiddeld maar een keer in de week naar Lemmer kwam. Uit archiefstukken kan geconstateerd worden dat Bloem administratieve steekjes liet vallen. Bijvoorbeeld financiële. Weliswaar ziet de boekhouding er redelijk uit, maar Bloem raakte een kwitantie kwijt en bracht een notaris te veel in rekening.⁹⁰ Nog in Breukelen werd hij door het departement van Justitie gemaand een

⁸⁸ Dit gold nog eens extra in het geval van een waarnemend kantonrechter, zoals in Lemmer.

⁸⁹ De plaatsvervangende kantonrechter, Hendrik Daan, met wie Bloem regelmatig samenwerkte, was secretaris der gemeente Lemsterland en inderdaad geen meester in de rechten. Zie passim archief ktg Lemmer.

⁹⁰ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 9, 15 juni 1931 en 29 oktober 1930.

bedrag van f 9,75 te voldoen, dat hij in Lemmer had verzuimd te innen. Hierover schreef hij aan mr. J.A.M. van Oorschot, zijn opvolger in Lemmer:

‘Hoewel ik wel vermoed, dat het er op uit zal draaien, dat ik voor dit kleine stropje opdraai, wilde ik U voor alle zekerheid nog even vragen of er op de griffie te Lemmer nog uit te maken is, of ik die advertentie destijds aan den betrokkene in rekening heb gebracht of niet.’⁹¹

Ook op ander dan financieel terrein maakte Bloem fouten. Hij dacht per abuis dat een dagvaarding níet aan verdachte in persoon betekend was. Verder deelde hij (vermoedelijk) aan een ambtenaar van het OM te Heerenveen mee dat een bepaalde zaak ‘door een vergissing niet behandeld (is) waarover ik UEA mondeling zal inlichten’.⁹²

Of hier sprake was van kleine dingen die nu eenmaal gebeuren, of van het topje van een serieuze ijsberg, om twee uitersten te noemen, valt moeilijk te zeggen.

Imago

Vond Bloem, tenslotte, het werk alleen maar verrukkelijk en alleraardigst vanwege de vrijheid die het hem bood? Of gaf het hem toch nog enige arbeidsvreugde? Zelf riep hij in brieven het beeld op dat past bij een positieve beantwoording van de eerste vraag, ja hij cultiveerde het in toevoegingen als ‘De werkzaamheden zijn natuurlijk vervelend’ en ‘voorzover baantjes ooit aardig zijn’. Eggink ondergraaft dit, zorgvuldig in stand gehouden, imago (tenminste in verband met de opheffing van het kantongerecht in Breukelen): ‘Hoe hij ook over dat griffierschap gejammerd mag hebben, volgens mij ging het hem toch een beetje aan het hart. Maar liever had hij zijn tong afgebeten dan dat te erkennen.’⁹³

Nu was het met de werksituatie in Breukelen zo gesteld dat Bloem (nog steeds volgens Eggink) een jongeman had ingehuurd voor de vervelende administratieve karweitjes.⁹⁴ Bloem moest die in Lemmer zelf opknappen en zal daar zijn buik vol van hebben gehad. Dientengevolge zou de interpretatie van ‘het werk is natuurlijk vervelend’ als volgt kunnen luiden: ‘die altijd maar terugkerende administratieve karweitjes zijn natuurlijk vervelend’. De generalisatie kan verklaard worden uit de stemming van het moment waarop Bloem zich aldus uitte.

Hierbij komt de goede verstandhouding met kantonrechter Hofstee, die ook nog eens zijn werk volop waardeerde, wat van de kantonrechter in Breukelen niet gezegd kon worden. De zittingen zullen dan ook niet al te ‘ongezellig’ geweest zijn. Daarnaast zal hij zich

91 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 4, 17 mei 1933.

92 RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 9, 14 juli 1930 en [?] december 1930.

93 Eggink, p. 117. Zie over de opheffing van o.a. dit kantongerecht, en de gevolgen ervan: Donker, p. 299.

94 Donker, p. 298, Eggink, p. 117.

Gedenksteen ter ere van J.C. Bloem, in 1996 gemetseld in het Kerkplein van Sint Nicolaasga vlakbij het huis waar hij woonde (Kerkstraat nr. 10). Foto Sjoerd Faber.

De Nachtegalen
Ik heb van 't leven vrijwel niets verwacht,
't Geluk is nu eenmaal niet te achterhalen.
Wat geeft het? – In de koude voorjaarsnacht
Zingen de onsterfelijke nachtegalen.

in die (jonge) mannenwereld niet verveeld hebben. Verder konden de emoties in de rechtzaal hoog opspelen. Hij zag er mensen uit zijn dorp verschijnen, over wie hij met de dorpsdokter kon praten, omdat het diens patiënten waren. Zelfs ontmoette hij soms interessante mensen als de toen als advocaat al beroemde Gerbrandy. In dit alles moet hij toch een beetje of meer arbeidsvreugde gevonden hebben, zou men zo zeggen.

En er is meer te bedenken. Brieven schrijven kon Bloem snel en goed. Waarschijnlijk had hij er soms nog lol in ook. Bijvoorbeeld in de brieven die eerder in dit artikel aan de orde kwamen. Een aangename kant van het schrijven van zakelijke brieven was stellig dat de marge gebruikt kon worden voor het overbrengen van een privé-boodschap. In het dikke dossier uit 1930 van de zaak waarin een veehouder beroep in cassatie had ingesteld, zit zo'n brief(je) van Bloem, gericht aan de griffier van de Hoge Raad, met wie hij bevriend was.⁹⁵

Nalatenschap van een duizendpoot

Bloem had meer te doen dan men gewoonlijk aanneemt. Als jurist moest de Lemster griffier van vele markten thuis zijn (ook van die van de kantonrechter). Dit juridische werk kan men beslist niet onbenullig noemen. Hij presteerde naar behoren. De beheerskant van zijn functie vertoonde eveneens een grote variatie, van eenvoudig kantoorwerk tot kantonrechterlijk werkniveau. Over de kwaliteit van de (financiële) administratie bestaat gerede twijfel. Bloem was geen dienstklopper, maar als het moest werkte hij hard. Dat hij zijn werk uitsluitend met tegenzin deed, lijkt onwaarschijnlijk. Hij was, kortom, als griffier van een klein kantongerecht een gemiddelde duizendpoot, die de onderzoeker een aanzienlijke hoeveelheid archivalia heeft nagelaten.

⁹⁵ RAF, ktg Lemmer, inv.nr. 128, zitting 8 juli 1930, rolnr. 103.

EEN INHAALOPERATIE

Het ministerie van Justitie heeft de afgelopen jaren een poging gedaan om, door een project, de archiefzorg van de rechterlijke organisatie op een hoger plan te brengen. Zwartkijkers geven wellicht de voorkeur aan de uitdrukking: een beetje uit de put trekken. In dit artikel geeft de projectleider een korte karakteristiek van het project, om vervolgens in te gaan op een paar dingen die hem zijn opgevallen tijdens het project. Zijn bevindingen zijn misschien wel van belang voor de toekomst, omdat het vast niet de laatste keer is dat de archiefzorg in een bepaalde sector, projectgewijs moet worden aangepakt.

Problemen

In 1997 besloot de minister van Justitie om 6 miljoen gulden extra uit te trekken voor de archieven van de rechterlijke organisatie. Met dat geld, te spreiden over 4 à 5 jaar, moest een project ten uitvoer worden gebracht dat bestaande problemen zou oplossen en voorwaarden voor permanente verbetering zou scheppen.

De eerste kenschets van de problemen oogde simpel: er was een grote achterstand bij het overbrengen van stukken naar de Rijksarchieven en het leek wel of de archieven bij de rechtbanken steeds meer ruimte in beslag gingen nemen, bij elkaar opgeteld wel 150 kilometer. Nu moet daarbij worden aangetekend dat de achterstand bij het overbrengen van stukken voor een groot deel het gevolg was van de drastische verkorting van de overbrengingstermijn, van 50 naar 20 jaar, in de nieuwe Archiefwet. Alle overheidsorganisaties worstelden met dat probleem maar juist bij de rechtbanken werden weinig vorderingen geboekt. Van meet af aan was overigens duidelijk dat door versnelde overdracht slechts beperkte ruimtewinst te boeken zou zijn. De recente archiefblokken zijn nu eenmaal vele malen omvangrijker dan de oude; er zijn meer rechtzaken en de dossiers lijken alsmaar dikker te worden.

Op het eerste gezicht tekende zich een simpel project af: een inhaaloperatie op het gebied van de overdracht en het bedenken van slimme oplossingen voor het ruimteprobleem. Bij nadere analyse bleken er echter dieper liggende problemen te zijn. Zo bestonden er fundamentele meningsverschillen over de toe te passen selectiecriteria. In de geautomatiseerde systemen waarmee de rechterlijke organisatie vanaf 1990 is gaan werken, was geen rekening gehouden met archivering. Ook overigens bestond in de rechtbanken weinig aandacht voor de problemen van het archief, met als gevolg dat er bij veel archiefafdelingen van onderbezetting en demotivatie sprake was.

Veranderstrategie

Met een project moest dus geprobeerd worden een keer ten goede te bewerkstelligen. Begin 1998 werd mij gevraagd een projectplan te maken. Bij het maken van zo'n projectplan moet niet alleen een inhoudelijke gedachtegang worden ontwikkeld, maar moet ook goed worden nagedacht over wat met een modern woord wel de veranderstrategie wordt genoemd. Het gaat er niet alleen om te bedenken *wat* er moet veranderen, maar je moet ook wegen zien te vinden om die ideeën te realiseren. In dit geval was dat buitengewoon gecompliceerd, want de rechterlijke organisatie heet dan wel organisatie, maar is eigenlijk meer een conglomeraat van verschillende organisaties. Het conglomeraat werd (toen nog) aangestuurd door de Directie Rechtspleging van het ministerie. Onder aansturen dient in dit verband te worden verstaan: geld verdelen, hulpmiddelen als methodieken en geautomatiseerde systemen ter beschikking stellen en verantwoordingsrapportages verwerken. Regelmatig werd binnen die directie de vraag gesteld: is er voldoende draagvlak voor bij de rechtbanken en hoe voorkomen we dat hun zelfstandigheid al te opzichtig wordt aangetaast? Om de zaak nog wat in perspectief te plaatsen: het project Verbetering Archief functie Rechterlijke Organisatie (VARO), zoals het ging heten, was slechts één van de tientallen projecten die de directie had lopen, sommige met budgetten waar dat van VARO schriel bij afstak. Met andere woorden, het Ministerie gaf er blijk van de archiefzorg belangrijk te vinden maar er waren nog een paar andere belangrijke dingen. De directeuren stafdiensten, die bij de rechtbanken verantwoordelijk waren voor de archiefzorg, vonden de meeste andere projecten belangrijker. Bij een studieconferentie werd hun een keer gevraagd de lopende projecten naar belang te rangschikken. Ons project kwam op de voorlaatste plaats; welk project laatste werd ben ik vergeten. Heel anders lag dat bij de archivariissen van de rechtbanken, 19 in getal, zij zagen het project als een erkenning van hun belang en als een begin van een nieuwe tijd.

In dat krachtenveld moest een veranderstrategie worden ontwikkeld. Ons spiegelend aan de taakopvatting van de opdrachtgever was het duidelijk dat het zwaartepunt zou moeten liggen op: het stimuleren van versnelde overdracht door het beschikbaar stellen van extra geld en het ontwikkelen van methodieken en systemen. Illusies over de mogelijkheid dingen af te dwingen, werden snel de grond ingeboord. Er kon gerekend worden op steun van de archivariissen, maar voor de rest van de organisatie gold dat het moeilijk leek verder dan 'tolereren' te komen.

Doelen

Uiteindelijk werd ervoor gekozen om middels deelprojecten de volgende concrete doelen na te streven:

- de doorbreking van de patstelling met betrekking tot de selectiecriteria, er moest een nieuw basis selectie document (BSD) komen voor de hele rechterlijke organisatie in plaats van de nog bestaande lappendeken van vernietigingslijsten voor onderdelen van de rechterlijke organisatie;
- de aanpassing van de diverse geautomatiseerde systemen die door de parketten en griffies gebruikt worden aan de behoeften van het archief;
- een algehele kwaliteitsverbetering door het archiefwerk beter te profileren;
- het toekennen van extra geld aan de verschillende rechtbanken voor versnelde overdracht, al naar gelang de behoefte (rechtbanken met een grote achterstand kregen dus meer geld dan andere) en
- het toekennen van extra geld aan rechtbanken voor het verhelpen van bijzondere, acute huisvestingsproblemen.

Resultaten

Toen het project van start ging bestond er onduidelijkheid over de vraag of archiefselectie bij de rechterlijke macht wel volgens de inmiddels gebruikelijke methodiek kon worden aangepakt. Men zette zich af tegen wat ook wel de PIVOT-methode wordt genoemd en die beknopt en onwelwillend samengevat bestaat uit het beschrijven van ‘handelingen’ (taken zou een organisatieadviseur zeggen) en dan bepalen dat de schriftelijke neerslag van beleidsvormende handelingen dient te worden bewaard. PIVOT is de afkorting die staat voor: project verkorting overbrengingstermijn. Zowel vanuit de Rijksarchiefdienst als vanuit het ministerie van Justitie werd jarenlang de mogelijkheid opgehouden dat het mogelijk zou zijn iets te verzinnen dat beter zou passen bij de rechterlijke organisatie. Maar pogingen daartoe liepen nergens op uit. Met de opdrachtgever en de Rijksarchiefdienst is daarom, om te beginnen, afgesproken: de rechterlijke organisatie zal net als andere sectoren middels een beschrijving van handelingen in kaart worden gebracht, maar vanwege het aparte karakter van de handelingen kunnen bijzondere *selectiecriteria* worden gehanteerd. Een commissie onder voorzitterschap van mevrouw Van Erp-Jacobs heeft daarna een advies uitgebracht over die criteria. Vervolgens is het gelukt om een redelijke mate van consensus te bereiken over de toepassing ervan, al blijven er verschillen van inzicht bestaan. Inmiddels is er een BSD dat door iedereen is geaccordeerd en dat wacht op invoering. Een klein, doch zeer geniepig probleem dat zich daarbij voordoet is het feit dat de Directie Rechtspleging inmiddels is opgeheven en zijn taken heeft overgedragen aan de Raad voor de Rechtspraak. De net opgerichte Raad is nog niet aan die invoering toegekomen. Ik neem aan dat van uitstel geen afstel komt.

Het automatiseringsprobleem kan het beste worden geïllustreerd door het verhaal van de registers te vertellen. Voor de automatisering werden zaken, op volgorde van binnen-

De goeie, ouwe tijd: archivaris met register

komst, in grote folianten geregistreerd. Daarin werd dan bij voorbeeld vastgelegd: de datum van binnenkomst, de naam van de verdachte, het zaaknummer, de behandelend officier, het wetsartikel dat geacht werd te zijn overtreden, een korte samenvatting van het vonnis en eventuele uitvoeringsmaatregelen. Soms werden in aanvulling daarop ook nog kaartsystemen bijgehouden. De registers werden bijgehouden op de administratie en ze werden na verloop van tijd overgedragen aan het archief. Daar vervulden ze een handige functie als toegang op de dossiers, omdat je bij voorbeeld aan een naam en een periode van behandeling genoeg hebt om daarin een dossiernummer te vinden. Bij archiefonderzoek zijn die registers onmisbaar. Na de invoering van de geautomatiseerde zaaksystemen is de administratie echter opgehouden met het bijhouden van de registers, want op de administratie hadden ze die niet meer nodig. Alles wat ze op de administratie nodig hadden konden ze heel handig uit dat systeem halen. Voor de archivaris was datzelfde systeem echter veel minder toegankelijk en hanteerbaar. Tegen de tijd dat hij er echt gebruik van moest gaan maken, had de systeembeheerder er bovendien in 'geschoond' om de zogenaamde 'performance' van het systeem te garanderen. Ik schets nu even het zwarte beeld dat zich aanvankelijk aftekende. Onderweg zijn er inmiddels wel correcties uitgevoerd, waarmee het ergste is voorkomen. Maar de situatie blijft verre van ideaal en tijdens het project zijn we tot het

inzicht gekomen dat het aanpassen van de bestaande *geautomatiseerde systemen* niet genoeg is. Er moet een specifiek archiefsysteem komen, dat ten dele gevoed wordt uit de verschillende geautomatiseerde zaaksystemen. Het ontwerp van zo'n systeem is inmiddels gereed.

Met enig leedwezen hebben we moeten constateren dat we weinig aan *digitalisering* konden doen, behalve de archivariissen ermee kennis laten maken. Onder digitalisering versta ik in dit verband: het volledig digitaal maken van een dossier, anders dan de bestaande situatie waarin bepaalde kenmerken van het dossier digitaal worden vastgelegd, alsmede bepaalde binnen parket of griffie opgemaakte stukken. Het initiatief tot digitalisering in de rechterlijke organisatie moet worden genomen bij de parketten en griffies. Binnenkort zetten de parketten de eerste stap op die weg.

Ik denk te kunnen stellen dat we erin zijn geslaagd *de kwaliteit* van het archiefwerk een impuls te geven door samen met de archivariissen talloze activiteiten te ondernemen. Er is veel aan opleidingen gedaan, er is een kwaliteitssysteem ontwikkeld en er is een samenwerkingsstructuur tot ontwikkeling gebracht, zodat de archivariissen elkaar kunnen helpen en zodat hun vertegenwoordigers aan de bel kunnen trekken als daar reden voor is. Maar, de eerlijkheid gebiedt te vermelden dat het nauwelijks gelukt is om blijvende aandacht op andere niveaus in de organisatie tot stand te brengen. De bescheiden resultaten die bereikt waren bij de directeuren stafdienst zijn weggevaagd door een nieuwe reorganisatie, die ervoor zorgde dat die functie bijna overal is opgeheven. In één opzicht is de situatie zelfs slechter dan bij de aanvang van het project, op centraal niveau is er na de vorming van de Raad voor de Rechtspraak geen full-time coördinator meer voor het archiefwerk. Persoonlijk hoop ik dat men dit snel als een manco zal gaan ervaren en er wat aan zal gaan doen. Door het gericht beschikbaar stellen van extra geld heeft het project een bijdrage kunnen leveren aan het verminderen van de achterstanden bij *de overdracht*.

Gedurende de looptijd van het project is *het ruimteprobleem* desondanks alleen maar groter geworden. De rechtbanken als zodanig blijven snel groeien en er komt steeds meer papier op het archief af. Binnen het project is daarom onderweg besloten om over dat ruimteprobleem een studie te laten uitvoeren. Die studie heeft aanknopingspunten opgeleverd voor een nieuwe aanpak, maar daarmee moet nog een begin worden gemaakt.

Een eigenaardige organisatie

De voorgaande beschrijving volstaat hopelijk om een beeld te geven van het project, overigens door een vergaande versimpeling: er werden problemen geconstateerd, daarvoor werden oplossingen bedacht en er werden resultaten geboekt. Door deze presentatiewijze blijven interessante eigenaardigheden van de rechterlijke organisatie echter buiten beeld. En die eigenaardigheden zijn van groot belang voor de archieven. Daarom volgt hierna een beschouwing over enkele van die eigenaardigheden.

Kernactiviteit: het afdoen van zaken

Wanneer ik collega's vertelde dat ik een bezig was met een project in de rechterlijke organisatie, was de reactie steevast: 'Goh ja, daar gaat geloof ik nogal wat mis, hè!?' Na verloop van tijd heb ik er een gewoonte van gemaakt dat krachtig te ontkennen. Zonder dat ik overigens cijfers ter beschikking heb om die bewering te staven, net zo min als zij die het tegendeel beweren overigens. Natuurlijk gaan er dingen mis, maar het aantal is niet opzienbarend, het is meer zo dat de dingen die mis gaan heel vervelende gevolgen hebben en sterk de aandacht trekken. Hoe langer ik naar de rechterlijke organisatie kijk, hoe opmerkelijker ik het vind dat er zoveel goed gaat! De laatste 50 jaar is het aantal behandelde zaken met gemiddeld (per sector verschilt het nogal) 4% per jaar gestegen. Wie niet gewend is met cijfers te werken zal hier misschien de schouders over ophalen en daarom citeer ik nog wat absolute getallen uit het rapport dat door Peter Das, statisticus uit Rotterdam, is gemaakt over het ruimteprobleem.

'Het aantal ter kennis van de politie gekomen misdrijven steeg van 96.000 in 1950 tot 1.284.000 in 1999; 13x zoveel. Voor de belasting van het gerechtelijk systeem is het een geluk bij een ongeluk dat het ophelderingspercentage is gezakt van 64 in 1950 tot 19 in 1992. Het aantal zaken dat het Openbaar Ministerie bereikt is daarom 'slechts' verviervoudigd. Nog sneller groeide het aantal met een vonnis of beschikking afgedane civiele zaken, dat steeg van 114.000 in 1963 tot 511.000 in 1999.' Om al die zaken te kunnen verwerken was een enorme groei in 'het apparaat' nodig. De som van het aantal gerechtshovenmedewerkers en advocaten was in 1999 19.084, 45 jaar daarvoor was dat nog 4474.'

De organisatie is niet alleen enorm gegroeid, maar ook ingrijpend veranderd, althans op het eerste gezicht. Een groot aantal kantongerechten is opgeheven en de overblijvende zijn geïntegreerd in de 19 arrondissementsrechtbanken. Men heeft er verder voor gekozen de 5 gerechtshoven bij een van de arrondissementsrechtbanken onder te brengen, zodat er geen eigen ondersteunende diensten nodig zijn. De laatste tien jaar is er een ingrijpend nieuwbouwprogramma gerealiseerd, dat ertoe heeft geleid dat vrijwel alle diensten nu zijn samengebracht in 19 gebouwen, en dat zijn hier en daar ware kolossen. Als je er zonder begeleiding zou mogen rondlopen, zou je zeker verdwalen. Voor die sterke ruimtelijke concentratie werd waarschijnlijk gekozen omdat men de verwachting had dat het mogelijk zou zijn een grotere efficiency te bereiken. Hetzelfde vooruitgangsgeloof leidde ook in andere sectoren tot de ene fusie na de andere. De introductie van het fotokopieerapparaat en de computer zouden zelfs in de 'dienstverlening' tot een vergroting van de arbeidsproductiviteit gaan leiden. Tot op heden is dat tegengevallen, want uit de cijfers die hierboven staan blijkt dat het aantal behandelde zaken en de omvang van het personeelsbestand ongeveer gelijke tred hebben gehouden. Van grotere productiviteit zou wellicht sprake kunnen zijn als de zaken gemiddeld zwaarder zijn geworden, een twijfelachtige redenering maar er zijn toch mensen die deze stelling aanhangen.

Ook dit kun je weer van de positieve kant bekijken: de productiviteit is in ieder geval niet gedaald!

Terwijl men wanhopig aan het zoeken was naar de juiste organisatievorm (kortgeleden is de zoveelste reorganisatie doorgevoerd die alles weer volkomen op zijn kop zet) gaat het werk blijkbaar gewoon door. Hoe kan dat? Die vraag legde ik voor aan een rechter in Haarlem, en die had daar een scherpzinnig antwoord op.

‘Dat komt omdat de kernactiviteit van de rechterlijk organisatie zo helder is. Er moeten zaken worden afgedaan, zo veel mogelijk in zo kort mogelijke tijd. Met de voorbereiding en afhandeling van die zaken zijn groepjes mensen bezig die je dat nauwelijks hoeft uit te leggen en die tot op zekere hoogte ook dezelfde belangen hebben. Rechters, advocaten, griffiemedewerkers en bodes zijn in strikte zin geen collega’s, maar vormen toch onderdeel van een team dat gezamenlijk bepaalde resultaten tot stand brengt. Een rechter die ziek wordt doet er alles aan om voor een vervanger te zorgen, de bode kijkt de wachtkamer rond en doet (als iemand te laat is maar de eerstvolgende reeds aanwezig) het voorstel de behandelvolgorde van zaken om te draaien.’

Ik denk dat hiermee de spijker op de kop wordt geslagen en beleidsmakers doen er verstandig aan om hiermee nadrukkelijk rekening te houden. De laatste trend in het organisatieadvieswerk schijnt de vorming van ‘zelfsturende teams’ te zijn, maar in de rechterlijke organisatie waren die er van oudsher. De archivaris maakte tot voor kort geen deel uit van dat team en had er ook geen bemoeienis mee. Een dossier was, zolang een zaak liep, niet veel meer dan een pak stukken met een omslag, dat snel van de een naar de ander ging. Pas als de zaak had gediend ging die stapel stukken naar het archief en werd er een echt dos-

" ... een pak stukken met een omslag
..."

sier van gemaakt. Op veel plaatsen begint daar verandering in te komen. De archiefafdeling wordt ook terwijl de zaak nog dient (dynamische fase) steeds vaker, in zekere mate, verantwoordelijk gesteld voor het dossier. Daardoor raken de medewerkers van het archief sterker betrokken bij de kernactiviteit van de parketten en de griffies. Hoewel er gemopperd wordt over de werkdruk die dat veroorzaakt, moet die ontwikkeling toch als positief worden gezien. De rest van de organisatie kan het archief niet meer negeren als ze de medewerking ervan dagelijks nodig heeft.

Aanpassingen

Van grote afstand mag het lijken of er weinig veranderd is, maar van dichtbij vallen er toch wel wijzigingen op. Het Openbaar Ministerie heeft zich door het grote aanbod van zaken gedwongen gezien om transacties en sepots op grote schaal als middel tot bedrijfsbeheersing te gaan gebruiken. Daarnaast heeft de massaliteit van de verkeersovertredingen geleid tot een aanpassing van de wet, met als belangrijk oogmerk een versnelling en vereenvoudiging van de procedure, de Wet Mulder. Een ander voorbeeld van een bewust georganiseerde aanpassing van de procedure is de instelling van Vreemdelingenkamers bij een aantal rechtbanken. Dit zijn allemaal voorbeelden van bewuste veranderingen in de werkprocessen die veel voorbereidingstijd vergden en die ook in de implementatie zeer tijdrovend zijn vanwege de gevolgen die er zijn voor diverse onderdelen van de rechterlijke organisatie. In alle gevallen gaat het om veranderingen die in belangrijke mate het karakter hebben van 'sleutelen' aan een werkproces, dat in essentie intact blijft; al worden er in de discussies die aan zo'n verandering vooraf gaan wel eens grote woorden gebruikt die de indruk zouden kunnen wekken dat er van een omwenteling sprake is. Vanuit het oogpunt van rechtsgelijkheid en rechtsbescherming mag dat zo zijn, vanuit het oogpunt van de bedrijfsvoering is het in ieder geval niet waar.

Ook voor de automatisering geldt dat deze, sinds ongeveer 1990, vooral gebruikt is ter ondersteuning van een aantal arbeidsintensieve werkprocessen. Dat heeft geleid tot systemen met welluidende namen als COMPAS (voor strafzaken), CIVIEL (voor civiele procedures bij de arrondissementsrechtbanken) en BERBER (voor bestuursrechtspraak). Er zijn een kleine 20 systemen, waarvan er 10 van landelijke betekenis zijn. Het werk van de zelfsturende teams wordt door deze systemen ondersteund. De zaken worden erin geregistreerd en er kunnen standaardstukken als bij voorbeeld dagvaardingen mee worden aangemaakt. Daarmee wordt een standaardisering bewerkstelligd die voor de aanblik van het dossier heel bepalend wordt.

Automatisering betekende tot op heden: hulpmiddelen maken om op een handiger manier met papier te kunnen werken. Heel voorzichtig is men nu bezig om een stap verder te zetten en wel door echt te gaan digitaliseren. Ter vervanging van het strafzakensysteem COMPAS wordt nu gewerkt aan een nieuw systeem dat GPS gaat heten. Binnen dat sys-

teem moet het in principe mogelijk worden met een digitaal dossier te gaan werken. Binnen het OM en de rechtbanken worden de stukken dan digitaal aangemaakt en doorgezonden van de een naar de ander. Stukken die van buiten komen worden gedigitaliseerd door ze 'in te lezen'. Op den duur zal deze digitalisering voor het archief grote veranderingen tot gevolg hebben, maar dan hebben we het wel over de echt lange duur: tientallen jaren. Toch blijft zelfs bij deze ingrijpende gebeurtenis het bedrijfsproces feitelijk intact.

Zo bestaan wezenlijke veranderingen in de rechterlijke organisatie steeds uit aanpassingen van en aanvullingen op bestaande werkprocessen. De boel volledig omgooien, zoals andere organisaties nog wel eens kunnen doen, door de missie te wijzigen, het activiteitenpakket volledig om te gooien en de prioriteiten aan te passen, dat kan niet. Het enige onderdeel van de rechterlijke organisatie dat daaraan in enige mate toe komt is het OM met zijn mogelijkheden om het vervolgingsbeleid en het sepotbeleid mede te bepalen. Daar waar men in de praktijk spreekt over ingrijpende veranderingen in de structuur heeft men het bij voorbeeld over het organisatorische uiteengaan van OM en de rechterlijke macht en over aanpassingen van de organisatorische plaats van de ondersteuning, zoals de personeelszorg en de automatisering. Het bedrijfsproces blijft in belangrijke mate onaangetast.

Selectie

Het lijkt mij nog steeds onvermijdelijk dat, van al die dossiers van al die zaken, een groot deel wordt weggegooid nadat de zaak zijn loop heeft gehad. Niet iedereen is het daar overigens mee eens. Volgens een enkeling wordt de opslag van digitale bestanden op den duur zo goedkoop dat er steeds minder bezwaar is tegen alles bewaren. Naar mijn idee gaat dat echter voorbij aan het probleem van beheer en toegankelijkheid. Wie gaat er dadelijk voor zorgen dat je op die schijven of iets dergelijks nog kunt vinden wat je nodig hebt? Daarom blijf ik voorlopig maar uit gaan van de noodzaak van selectie. In ieder geval zal er de eerste 50 jaar ook nog veel papier geproduceerd worden en daar moeten we ook iets mee.

Om te beginnen is er de vraag waarom je eigenlijk dossiers van rechtszaken bewaart, ook nadat de zaken zelf zijn afgedaan en beroepstermijnen zijn verstreken. Doe je dat vanwege interesse voor de rechtsgang en de ontwikkeling daarvan, of ben je vooral geïnteresseerd in de individuele geschiedenis van mensen? De commissie Van Erp, die in het kader van ons project een advies heeft opgesteld, heeft in feite gezegd dat het zwaartepunt moet liggen op het eerste, maar dat – voorzover mogelijk – aan die tweede wens ook tegemoet moet worden gekomen. Die keuze voor de rechtsgang en de ontwikkeling daarvan heeft de commissie gebracht tot het standpunt dat er een veel betere spreiding moet komen over de verschillende rechtsgebieden. In het verleden ging de aandacht naar het oordeel van de commissie teveel uit naar strafdossiers. De commissie heeft voorgesteld dat van ieder type zaak dat kan dienen, een redelijk aantal dossiers bewaard blijft, zoveel als nodig is om een beeld te kunnen krijgen van de procesgang in een bepaalde periode.

De eerste 50 jaar zal er nog veel papier worden geproduceerd!

In het verleden werd altijd strak vastgehouden aan het principe dat alleen volledige dossiers bewaard bleven, zodat het niet nodig was binnen dossiers te selecteren, anders dan de kopieën te verwijderen. De reden daarvoor was een bedrijfsmatige: anders zou het selectieproces te arbeidsintensief worden. De commissie heeft voorgesteld met dat principe te breken. De redenering daarachter is dat door de automatisering en standaardisering het nu reeds betrekkelijk makkelijk is geworden om bepaalde documenten als dagvaarding, proces-verbaal en vonnis uit het dossier te lichten. Met de verdergaande automatisering wordt dat alleen maar makkelijker, vooral wanneer men zich realiseert dat het op den duur niet langer nodig is deze stukken in het dossier te bewaren, maar dat ze digitaal kunnen worden bewaard. Vanuit die gedachtegang heeft de commissie daarom ten aanzien van vele typen zaken voorgesteld alle dagvaardingen, processen-verbaal en vonnissen te bewaren en slechts in een zeer beperkt aantal gevallen het gehele dossier te bewaren.

Hoewel hiervoor met name wordt gekozen om een goed beeld van de rechtsgang te kunnen reconstrueren, geeft het ook degenen die in het individu of in een categorie geïnteresseerd zijn veel grotere mogelijkheden dan in het verleden om overzichtsstudies te maken die gebaseerd zijn op het beperkte aantal kenmerken dat in de kernstukken per zaak is vastgelegd. In aanvulling op de volgens de hiervoor aangeduide criteria te bewaren stukken en dossiers dienen dossiers te worden bewaard die van bijzonder cultureel of historisch belang lijken te zijn. Zo was het vroeger ook al en dat blijft dus zo. Nieuw is wel dat de commissie heeft voorgesteld om per rechtbank een commissie te belasten met het se-

lecteren van die dossiers en dat niet meer aan de archivaris alleen over te laten. (Bij de behandeling van dit voorstel in de Raad voor Cultuur is het misverstand ontstaan dat deze aanwijzingscommissies toezicht op het gehele selectieproces gaan houden. Dat is niet zo.) Deze voorstellen hebben alle hun weg gevonden in het ontwerp-BSD dat inmiddels gereed is voor implementatie. Vanuit allerlei optieken zal het nieuwe BSD een verbetering zijn ten opzichte van de bestaande situatie. Toch blijven er ontevreden. Enerzijds zijn er mensen die vinden dat er een meer principiële keuze moet worden gemaakt voor het individu of groepen daarvan, en anderzijds zijn er mensen die bang zijn dat een evenredige spreiding over rechtsgebieden ten koste zal gaan van de hoeveelheid te bewaren strafdossiers.

De andere functie van het archief

Het archief bij de rechtbank is er niet alleen voor het nageslacht en de wetenschap. De stukken moeten ook (enige tijd) bewaard worden omdat de rechterlijke organisatie ze zelf weer nodig kan hebben. Het eerder genoemde onderzoek van de heer Das heeft echter aangetoond dat het 'hergebruik' binnen de organisatie heel beperkt is. Slechts 20% van de dossiers in het rechtbankarchief wordt ooit nog opgevraagd en dat gebeurt dan meestal als het dossier nog geen 2 jaar oud is. Wie zich realiseert dat een dossier bij de meeste rechtbanken tot voor kort pas naar het archief ging als de zaak was afgedaan, zal daarover niet verbaasd zijn. Nog navranter wordt de zaak als men zich realiseert dat van de opgevraagde dossiers slechts een beperkt aantal stukken wordt gebruikt. Voor het werk dat de archivaris moet verzetten, maakt dit geen verschil, maar voor de plek waar de dossiers moeten worden opgeslagen misschien wel. Een ouder dossier, waarvan de kans zeer klein is dat het ooit nog wordt opgevraagd kan misschien wel ver weg worden opgeslagen, op een plek waar de grond goedkoop is. En dat zie je dus op meerdere plekken gebeuren: delen van archieven verhuizen naar industriegebieden waar af en toe een busje langs gaat om dossiers (en mensen) te brengen en te halen.

Sturen

Binnen een project als dit word je steeds weer geconfronteerd met de vraag hoe verbeteringen moeten worden gerealiseerd. Het vaststellen van een goede selectielijst is natuurlijk heel belangrijk en het is niet voor niets dat het BSD zo de nadruk krijgt in de wijze waarop de Rijksarchiefdienst zijn functie vervult. Maar idealiter moet er ook naar andere beïnvloedingsmogelijkheden worden gekeken. De deskundigheid van de archivaris en zijn plaats in de organisatie zijn net zo van groot belang. Binnen het project is aan die deskundigheid het nodige gedaan, maar eens te meer is gebleken dat de plaats in de organisatie, en de bijbehorende waardering, een harde noot is om te kraken.

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 4 (2002), aflevering 2

Redactioneel	(Geert Bossers, Paul Brood, Chris Coppens, Rob Huijbregt, Theo Veen)	225
Artikelen		
Maarten van Boven	Rechtsbronnen, archivarissen en rechtshistorici	227
C.M. Cappon en H. van Engen	'... bider kore vanden dorpe ...'. Het stadsrecht van Brouwershaven (1403)	230
C.A. van Kalveen	De oprichting van het waterschap 'De Amerongse Bovenpolder' in 1439	256
Alain Wijffels	Zeeuwse steden voor de Grote Raad	266
Florike Egmond	Eer in het geding in het 16e-eeuwse Holland	294
Frank Keverling Buisman	'Luijsigh ende pluisigh'. Huwelijksontbindingen in het zeventiende- eeuwse Gelre	305
Paul Brood	Ossenhandel en belastingrecht	320
M.L. Dorreboom	Franciscus Lievens Kersteman in Den Haag: een oplichtingszaak in 1752	331
A.M.J.A. Berkvens	Een aanzet tot hervorming van het strafprocesrecht in Staats Opper-Gelder in 1762?	347
E.C. Coppens	Is echtgescheiden ook echt geschied? Het verhaal van een proces	362
Theo van der Meer en Paul Sniijders	'Ernstige moraliteits-toestanden in de residentie'. Een 'whodunnit' over het Haagse zedenschandaal van 1920	373
Gretha Donker	Mr. J.C. Bloem in Lemmer (1928-1931)	408
Frits Hoorweg	Een inhaaloperatie	437
Over de auteurs van de artikelen		448

